

**YENİ VERİLER IŞIĞINDA KUZEYBATI İRAN'DA
KURA-ARAS KÜLTÜREL SÜRECİ VE
DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLE İLİŞKİLER**

Manouchehr ESKANDARZADEH

**Doktora Tezi
Arkeoloji Anabilim Dalı
Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI
(Ortak Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Akbar ABEDİ)
2018
Her Hakkı Saklıdır**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI**

Manouchehr ESKANDARZADEH

**YENİ VERİLER IŞIĞINDA KUZEYBATI İRAN'DA KURA-ARAS
KÜLTÜREL SÜRECİ VE DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLE
İLİŞKİLER**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI
(Ortak Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Akbar ABEDİ)**

ERZURUM - 2018

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

16/07/2018

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum **“YENİ VERİLER IŞIĞINDA KUZEYBATI İRAN’DA KURA-ARAS KÜLTÜREL SÜRECİ VE DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLE İLİŞKİLER”** adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim *.

☒ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

26.06.2018

Manouchehr ESKANDARZADEH

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

.....
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI danışmanlığında, Manouchehr Eskandarzadeh tarafından hazırlanan bu çalışma 26 / 06 / 2018 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Arkeoloji Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

İmza:

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üy. Hanifi BİBER

İmza:

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üy. Atila TÜRKER

İmza:

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üy. Akbar ABEDİ

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 26/ 06 / 2018

Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
TABLolar DİZİNİ	VI
HARİTALAR DİZİNİ	VII
RESİMLER DİZİNİ	VIII
ÖNSÖZ.....	XIV
GİRİŞ	1
I. AMAÇ.....	3
II. KAPSAM	3
III. YÖNTEM.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA BÖLGESİNİN DOĞAL ÇEVRE VE COĞRAFİ YAPISI

1.1. ARAŞTIRMA BÖLGESİNİN DOĞAL ÇEVRE VE COĞRAFİ YAPISI	6
---	---

İKİNCİ BÖLÜM

KUZEYBATI İRAN'DAKİ ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALARIN TARİHÇESİ

2.1. KUZEYBATI İRAN'DAKİ ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALARIN TARİHÇESİ	16
---	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KURA-ARAS KÜLTÜRÜ ÖNCESİ KUZEYBATI İRAN

3.1. PALEOLİTİK DÖNEM	26
3.2. NEOLİTİK DÖNEM	28
3.3. KALKOLİTİK DÖNEM	33

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KURA-ARAS KÜLTÜRÜ

4.1. KURA-ARAS KÜLTÜRÜ	41
------------------------------	----

BEŞİNCİ BÖLÜM

KUZEYBATI İRAN'DA KURA-ARAS KÜLTÜRÜ

5.1. KUZEYBATI İRAN'DA KURA-ARAS KÜLTÜRÜ.....	65
5.1.1. Batı Azerbaycan Bölgesinde Yer Alan Anahtar Yerleşimler.....	68
5.1.2.1. Geoy Tepe.....	68
5.1.2.2. Haftavan Tepe.....	80
5.1.2.3. Tepe Gijlar	88
5.1.2.4. Ravez kalesi	98
5.1.2.5. Gapan Tepe	99
5.1.2.6. Ehrenjan Tepesi	101
5.1.2. Yüzey Araştırmaları ile Saptanan Merkezler	104
5.2.1. Doğu Azerbaycan Bölgesinde Yer Alan Anahtar Yerleşimler	115
5.2.1. Yanik Tepe	115
5.2.2. Kul Tepe	128
5.2.3. Köhneh Pasgah Tepesi	139
5.2.4. Köhneh Tepesi.....	145
5.2.5. Topraklı Tepe	150
5.2.6. Tepe Baruğ	153
5.2.7. Değirmen Tepe	156
5.2.2. Yüzey Araştırmaları ile Saptanan Merkezler	159

ALTINCI BÖLÜM

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

6.1.1. Doğu Anadolu Bölgesi ile İlişkiler.....	172
6.1.2. Sonuç	192

KAYNAKÇA	198
-----------------------	------------

ÖZGEÇMİŞ.....	224
----------------------	------------

ÖZET

DOKTORA TEZİ

YENİ VERİLER IŞIĞINDA KUZEYBATI İRAN'DA KURA-ARAS KÜLTÜREL
SÜRECİ VE DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLE İLİŞKİLER

Manouchehr ESKANDARZADEH

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI
II. Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Akbar ABEDİ

2017, 224 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI
Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Dr. Öğr. Üyesi Hanifi BİBER
Dr. Öğr. Üyesi Akbar ABEDİ

Kuzeybatı İran'ın bölgesel kronolojisine göre, Erken Tunç Çağı, Hasanlı VII evresine denk gelmektedir. Bölgede bu süreç daha çok Yanık Kültürü ile tanınmakla beraber Kura-Aras Kültürü veya Erken Transkafkasya Kültürü olarak da bilinmektedir. Bu çalışmamızda arkeoloji literatüründe daha yaygın olduğu için Kura-Aras Kültürü ismini kullanmayı tercih ettik. Bu dönem, özellikle Geoy Tepe (K1 tabakası) buluntuları ve Yanık Tepe'den elde edilen C 14 tarihlerine göre M.Ö. IV. binyılın sonu ve III. binyılın ilk yarısı arasındaki sürece tarihlendirilmektedir. Söz konusu kültürün yayılım haritasına bakacak olursak kültürün büyük bir kısmı bugünkü İran sınırlarının içerisinde yer almaktadır. Uzun bir zaman sürecini kapsayan bu kültür, Kuzeybatı İran'ın yanı sıra Güney Kafkasya, Doğu Anadolu, Suriye'nin kuzeyi ve Amik Ovası'na kadar geniş bir alana yayılmıştır.

Bu çalışmada Kuzeybatı İran'ın Erken Tunç Çağı Dönemini karakterize eden Kura-Aras Kültürü, Batı ve Doğu Azerbaycan Eyaletlerinden elde edilen arkeolojik verilere dayanılarak daha yakından analiz edilecektir. Ayrıca son yıllarda elde edilen verilerden hareketle kültürün Kuzeybatı İran arkeoloji ve kronolojisindeki yeri ve önemi irdelenecektir. Diğer yandan bu kültür çerçevesinde Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu ilişkileri ele alınacaktır. Tüm bu analizlerin yapılabilmesi için eldeki arkeolojik veriler ne yazık ki yeterli değildir. Özellikle seramik, mimari ve metal buluntuları iyi tanımlanmasına rağmen, kültürün geçim ekonomisi, sosyo-kültürel yapısı, dini yapısı ile ilgili veriler yok denecek kadar azdır. Ayrıca Kuzeybatı İran'da kazıların çoğu Urmiye Gölü Havzasıyla sınırlı kaldığından kültür ile ilgili elde edilen sonuçların tüm Kuzeybatı İran için geçerli olup olmadığı da ayrı bir tartışma konusudur.

Bölgede Kura-Aras Kültürü ile tanınan ETÇ Kuzeybatı İran'da yeterince araştırılmış ve iyi bilinen bir süreç değildir. Bu konudaki önemli bir problem Geç Kalkolitik Dönemden ETÇ dönemine geçiş evresi ve ETÇ'nin ilk evresi olan ETÇ I'nın tanımlanmasıdır. Bazı yerleşimlerde ETÇ Dönemi Geç Kalkolitik Dönemden hemen sonra başlamışken bazı yerleşimlerde bu iki dönem arasında bir boşluk (hiatus) söz konusudur. Bu stratigrafik verilere bağlı olarak Kura-Aras Kültürü için Kuzeybatı İran bölgesi merkezli bir tabakalama ve kronoloji ortaya koyabilmek güçtür.

Anahtar Kelimeler: Erken Tunç Çağ, Kura-Aras Kültürü, Kuzeybatı İran.

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****KURA-ARAS CULTURAL PROCESS AND THE RELATIONSHIP WITH EAST ANATOLIA IN THE LIGHT OF NEW DATA****Manouchehr ESKANDARZADEH****Advisor: Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI****Co-Advisor: Asist. Prof. Dr. Akbar ABEDİ****2018, 224 pages****Jury: Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI****Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU****Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM****Asist. Prof. Dr. Hanifi BİBER****Asist. Prof. Dr. Akbar ABEDİ**

According to the regional chronology of Northwest Iran, Early Bronze Age coincides with Hasanlu VII period. In the region, this process is commonly known as Yanik Culture but it is also known as Kura-Aras Culture or Early Transcaucasia Culture. In the current study, we preferred to use the title Kura-Aras Culture since it is more common in the literature of archaeology. This period, especially based on the findings of Geoy Tepe (K1 layer) and the dates of C 14 obtained from Yanik Tepe, dates back to the period between the end of IV.millennium and the beginning of III. millennium BC. Considering the map of dissemination of the culture concerned, a great part of the culture is included within the borders of Iran today. This culture covering a long period was disseminated in a large area from the northwest of Iran to South Caucasia, East Anatolia, the North of Syria and Amik Valley.

In the current study, a closer analysis of Kura-Aras Culture, which characterize the Early Bronze Age of Northwest Iran, will be made based on the archaeological findings obtained from the East and West Azerbaijan States. In addition, based on the data obtained in recent years, the part and importance of culture in Iranian archaeology and chronology will be analyzed. Additionally, within the frame of this culture the relationship between Northwest Iran and East Anatolia will be examined. The archaeological data existing is unfortunately insufficient to be able to make all these analyses. Although the findings of ceramic, architecture and metal are especially well-defined, the data related to subsistence economy of culture, sociocultural structure and religious structure is scarce. In addition, it is a matter of debate if the data obtained related to culture is valid for the whole Northwest Iran since most of the excavations in Northwest are limited to Urmia Lake basin.

EBA known for Kura-Aras Culture in the region is not a sufficiently studied and well-known process in Northwest Iran. An important problem related to this issue is the definition of EBA I , which is the transition period from Late Chalcolithic Age to Early Bronze Age and the first stage of EBA. While EBA started right after Late Chalcolithic Age in some settlements, there is a break (hiatus) between these two periods in some others. Based on these stratigraphic data, it is difficult to introduce a Northwest Iran region-centred layering and chronology for Kura-Aras culture.

Keywords: Early Bronze Age, Kura-Aras Culture, Northwest Iran.

KISALTMALAR DİZİNİ

BKZ	: Bakınız
CFW	: Chaff Faced Ware
DC	: Demir Çağ
DFBW	: Dark Faced Burnished Ware
ETC	: Early Transcaucasian Culture
ETÇ	: Erken Tunç Çağ
GTÇ	: Geç Tunç Çağ
KA	: Kura-Aras
M	: Metre
M.Ö	: Milattan Önce
OTÇ	: Orta Tunç Çağ
RBBW	: Red Black Burnished Ware
s	: Sayfa
TÇ	: Tunç Çağ
Vd	: Ve diğerleri

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. Kuzeybatı İran Yeni Kronolojisi (Abedi, 2014)	38
Tablo 2. Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu Kronoloji Tablosu (Helwing, 2004).....	38
Tablo 3. Burney'in Kura-Aras Kültürü için Önerdiği Kronoloji (Işıklı 2010)	41
Tablo 5. Sagona'nın Kura-Aras Kültütüne adair Önerdiği Kronoloji (Işıklı 2010).....	49
Tablo 6. Burney'in Kura-Aras Kültütüne adair Önerdiği kronoloji (Işıklı 2010)	52
Tablo 7. Kura-Aras Kültürü İçin Önerilen Kronolojiler (Palumbi, 2008b, s. 19).....	66
Tablo 8. Geoy Tepe tabakalanma Tablosu	69
Tablo 9. Haftavan Tepe Tabakalanma Tablosu (Burney, 1971: 155)	81
Tablo 10. Tepe Gijlar Tabakalanma Tablosu	90
Tablo 11. Yanık Tepe Tabakalanma Tablosu (Burney,1961,1962,1966)	116
Tablo 12. Kul Tepe Tabakalanma Tablosu (Abedi vd,2014).....	130
Tablo 13. Köhneh Pasgah Tabakalanma Tablosu	142

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. İran İllerini Gösteren Harita.....	6
Harita 2. Kuzeybatı İranı Topografısının Gösteren Harita (Omrani)	7
Harita 3. Urmiye Gölü Havzası (www.iranicaonline.org/articles/urmia-lake).....	10
Harita 4. Kuzeybatı İran'da yer alan önemli yerleşimler (Omrani 2012)	18
Harita 5. Dalma Kültürü dağılım bölgesi (Tonoike, 2009)	39
Harita 6. Kura-Aras Kültürü dağılım bölgesi (Sagona ve Zimansky, 2009)	42
Harita 7. Yakın Doğu'da Kura-Aras Kültürü yayılım bölgesi (Işıklı 2010)	43
Harita 8. Kafkasya, Doğu Anadolu, Levant ve Kuzeybatı İran'da Kura-Aras yerleşim dağılımı	43
Harita 9. Kuzeybatı İran'da Kura-Aras yerleşimleri (Omrani vd, 2012).....	67
Harita 10. Kuzeybatı İran'da Kura-Aras Yerleşimlerin Dağılımı	67

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1. Orta Paleolitik döneme ait Tamteme Mağarası	27
Resim 2. Hajji Firuz Tepe (Voigt, 1983).....	30
Resim 3. Hajji Firuz Tepe, Neolitik dönemin en ele geçen çanak çömlekle (Voigt, 1983).....	30
Resim 4. Geç Neolitik döneme ait Hajji Firuz husking tray'ler (Voigt, 1983).....	30
Resim 6. Geç Neolitik döneme ait Hajji Firuz mimari planı (Voigt, 1983)	30
Resim 5. Hajji Firuz Geç Neolitik Çanak Çömlek Örnekleri (Voigt, 1983	31
Resim 7. Dalma Boyalı Mallar (Young, 1963; Hamlin, 1975)	39
Resim 8. Dalma baskı (impressed) seramikleri	40
Resim 9. Dalma kırmızı astarlı ve basit mallar (Hamlin, 1975	40
Resim 10. Dalma seramiklerinden örnekler (Young, 1963).....	40
Resim 11. Pisdeli boyalı seramik örnekleri (Young ve Dyson, 1960)	40
Resim 12. Geoy Tepe topografi ve stratigrafisini gösteren resim (Brown, 1951).....	69
Resim 13. Geoy Tepe K1 Dönemine ait günışığına çıkarılan mimari.....	71
Resim 14. Geoy Tepe Kura-Aras dönemine ait K1 evresi çanak çömlek örnekleri (Kushnareva, 1997)	72
Resim 15. Geoy Tepe Kura-Aras dönemine ait K2 evresi çanak çömlek örnekleri (Kushnareva, 1997)	76
Resim 16. Geoy Tepe Kura-Aras Dönemine Ait K3 Evresi Çanak Çömlek Örnekleri (Kushnareva, 1997)	77
Resim 17. Geoy Tepe Geç Kalkolitik (M) ve Kura-Aras (K) Evrelerine Ait Çanak Çömlek Örnekleri (Brown, 1951)	78
Resim 18. Geoy Tepe K Dönemine Ait Çanak Çömlek Örnekleri (Brown, 1951)	79
Resim 19. Haftavan Tepe topografi haritası (Burney, 1970)	80
Resim 20. Haftavan VIII. dönemine ait çanak çömlek örnekleri (Summers, 1982)	83
Resim 21. Haftavan Tepe VIII. Döneme ait çanak çömlek örnekleri (Summers, 1982)	84
Resim 22. Haftavan Tepe Kura-Aras Kültürüne Ait Yuvarlak Planlı Yapı (Burney, 1975)	87
Resim 23. Haftavan Tepe VIII. Evresine Ait Mimari Buluntuları (Burney, 1975).....	88
Resim 24. Tepe Gijlar Topografi Haritası (Pecorella, 1984).....	89

Resim 25. Tepe Gijlar Geç Kalkolitik (Üst) ve Kura-Aras Kültürüne Ait Çanak Çömlek Örnekleri (Pecorella ve Salvini, 1984).....	91
Resim 26. Tepe Gijlar Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Pecorella, 1984).	92
Resim 27. Tepe Gijlar Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Pecorella, 1984).	93
Resim 28. Tepe Gijlar Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Pecorella, 1984).	94
Resim 29. Tepe Gijlar Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Pecorella, 1984)	95
Resim 30. Tepe Gijlar Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Pecorella, 1984).	96
Resim 31. Tepe Gijlar'de Bulunan Yuvarlak Planlı Yapı (Pecorella, 1984).	97
Resim 32. Kaleh Ravez Topografi ve Yuvarlak Planlı Yapılar Planı (Kleiss ve Kroll, 1979).	98
Resim 33. Kale Ravz kura-Aras Kültürüne Ait Yuvarlak Planlı Yapılar (Kleiss ve Kroll, 1979).....	99
Resim 34. Şehir İçinde Kalan Tepe Gapan.....	100
Resim 35. Tepe Gapan Çanak Çömlek Örnekleri (Mirzaee, 2009).....	101
Resim 36. Ehrenjan Tepesi	102
Resim 37. Ehrenjan Tepe Çanak Çömlek Örnekleri ve Stratigrafisi.....	103
Resim 38. Ehrenjan Tepe Çanak Çömlek Örnekleri	104
Resim 39. Surin Tepe ve Çanak Çömlek Örnekleri (Omranı 2006)	105
Resim 40. Qareh Tepe Çanak Çömlek Örnekleri (Omranı,2006)	106
Resim 41. Qareh Tepe Çanak Çömlek Örnekleri (Omranı,2006)	107
Resim 42. Yanık Tepe Topografi ve Kazılan Açmalar Modellemesi (Summers, 2013)	116
Resim 43. Yanık Tepe İlk Yuvarlak Yapıları (Summers, 2013)	118
Resim 44. Yanık Tepe 15 yapı Katında Ortaya Çıkan Sur Duvarı ve Diğer Yuvarlak Yapılar (Summers, 2013)	119
Resim 45. Yanık Tepe Yuvarlak Planlı Yapıları (Summers, 2013)	121
Resim 46. Yanık Tepe Yuvarlak Planlı Yapılar (Summers, 2013)	122
Resim 47. Yanık Tepe Yuvarlak Planlı Yapıların Yeniden Yapılanması (Summers, 2013)	122
Resim 48. Yanık Tepe Kura-Aras III. Evresine Ait Dikdörtgen Yapılar (Summers 2013)	123
Resim 49. Yanık Tepe Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Summers, 2004)	126

Resim 50. Yanık Tepe Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Summers, 2004)	127
Resim 51. Yanık Tepe Çanak Çömlek Örnekleri	127
Resim 52. Yanık Tepe Çanak Çömlek Örnekleri	128
Resim 53. Kul Tepe tomografik Haritası ve Yapılan Sondajlar (Abedi.2014)	129
Resim 54. Kul Tepe birinci sezon II ve III No stratigrafi açma (Abedi.2014).....	130
Resim 55. Kul Tepe Dalma (Erken Kalkolitik) Çanak Çömleği (Kul Tepe VII) (Abedi.2014)	131
Resim 56. Kul Tepe Pisdeli (Geç Kalkolitik) Çanak çömleği (VII) (Abedi.2014)	132
Resim 57. Kul Tepe Kura-Aras I ve Saman Yüzlü Çanak Çömlek Örnekleri (Abedi 2014)	133
Resim 58. Kul Tepe Kura-Aras I ve Saman Yüzlü Çanak Çömlek örnekleri (Abedi 2014)	133
Resim 59. Kul Tepe Kura-Aras Çanak Çömlekleri (Abedi 2014).....	134
Resim 60. Kul Tepe'den Elde Edilen Kura-Aras Kültürüne ait Hayvan Figürinler (Abedi 2014)	136
Resim 61. Kul Tepe IV. Açmada Gün Işığına Çıkarılan Pişirme İle İlgili Oda Ve Ocaklar (Abedi 2014).....	136
Resim 62. Kul Tepe Kura-Aras II. ve III. Evrelerine Ait Gün Işığına Çıkarılan Mimari (Abedi 2014)	137
Resim 63. Kul Tepe Kura-Aras II. Evresine Ait Buluntular (Abedi 2014).....	138
Resim 64. Kul Tepe IV. Açma Kura-Aras II ve III. Evrelerine ait buluntular (Abedi 2014)	139
Resim 65. Köhne Pasgah Tepesi (Aghalari 2007).....	143
Resim 66. Köhneh Pasgah'da Gün Işığına Çıkarılan Yuvarlak Planlı Yapılar (Aghalari, 2007)	143
Resim 67. Köhneh Pasgah'da Gün Işığına Çıkarılan Yuvarlak Planlı Yapılar (Aghalari, 2007)	144
Resim 68. Köhneh Pasgah Tepesi Kura-Aras II ve III. Evrelerine Ait Çanak Çömlek Örnekleri (Aghalari, 2007)	144
Resim 69. Köhneh Pasgah Tepesi Kura-Aras II ve III. Evrelerine Ait Çanak Çömlek Örnekleri (Aghalari, 2007)	145

Resim 70. Köhneh Pasgah Tepesi Kura-Aras II ve III. Evrelerine Ait Çanak Çömlek Örnekleri (Aghalari, 2007).....	145
Resim 71. Köhneh Tepesi Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Zallagi ve Aghalari, 2007)	147
Resim 72. Köhneh Tepesi Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Zallagi ve Aghalari, 2007)	148
Resim73. Köhneh Tepesi Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Zallagi ve Aghalari, 2007)	148
Resim 74. Köhneh Tepesi Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Zallagi ve Aghalari, 2007)	149
Resim 75. Köhneh Tepesi Kura-Aras II. Döneme Ait Oda Mezar (Zallagi ve Aghalari, 2007)	149
Resim 76. Topraklı Tepe Topografısı ve Günişığına Çıkarılan Mimarisi (Omrani 2006)	151
Resim 77. Topraklı Tepe Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Omrani 2006)	152
Resim 78. Topraklı Tepe Çanak Çömlek Örnekleri (Omrani 2006)	152
Resim 79. Topraklı Tepe Çanak Çömlek Örnekleri (Omrani 2006)	153
Resim 80. Tepe Baruj Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Alizadeh ve Azernush, 2003)	155
Resim 81. Tepe Baruj Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Alizadeh ve Azernush, 2003)	156
Resim 82. Değirmen Tepe Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Omrani 2006)	158
Resim 83. Değirmen Tepe Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Omrani 2006)	158
Resim 84. İğdir Aslanduz Tepesi Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Omrani 2006)	160
Resim 85. Haştrudun Kül Tepesi Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Feizkhah, 2006).	162
Resim 86. Tepe Shiramin Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Omrani 2006)	163
Resim 87. Tepe Darvish Baqqal Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Omrani 2006)	164
Resim 88. Acebşirin Gültepe Tepesi Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Omrani 2006)	166

- Resim 89.** Proto Kura-Aras (M.Ö.3500-3100/300), 1: Sos Höyük VA, 2: Kul Tepe (Sagona ve Sagona, 2000; Abedi vd, 2014)..... 178
- Resim 90.** Kura-Aras seramiği (Çömlekler), 1-2: Karaz Tepe, 3: Geoy Tepe, 4: Ozni, 5: Tepe Pisa (Koşay, 1943; 3: Burton Brown, 1951; Sagona, 1984; Mohammadi Far vd, 2010)..... 179
- Resim 91.** Kura-Aras Seramiği (Çömlekler), 1: Doğu Anadolu Ernis Bölgesi, 2: Yanık Tepe (Burney, 1958; Burney, 1961)..... 180
- Resim 92.** Kura-Aras seramiği (Küpler), 1-2: Yanık Tepe, 3: Tepecik, 4: Dilkaya, 5: Norşuntepe, 6-9: Pulur/Sakyol (Burney, 1961; Kozbe, 1990; Hauptmenn, 1982; Koşay, 1976) 181
- Resim 93.** Kura-Aras seramiği (Çömlekler), 1-3: Yanık Tepe, 4: Cinishöyük, 5-6: Korucutepe, 7: Tepecik, 8-9: Dilkaya (Burney, 1961; Sagona, 1984; Kelly Buccellatı, 1978; Sagona, 1984; Kozbe, 1990)..... 182
- Resim 94.** Kura-Aras Seramiği (Çömlekler), 1-8: Yanık Tepe, 9: Güzelova (Burney, 1961; Sagona, 1984)..... 183
- Resim 95.** Kura-Aras Seramiği (Çömlekler) 1-2: Yanık Tepe, 3- Mokhra blur, 4: Ernis (Burney, 1961; Sagona, 1984; Burney, 1958) 183
- Resim 96.** Kura-Aras Seramiği (Kâseler), 1-3: Yanık Tepe, 4-6: Köhne Pasgah, 7-9: Köhne Tepesi, 10: Pulu/Sakyol, 11: Arslantepe, 12: Değirmen-tepe, 13-16: Korucutepe, 17-20: Dilkaya (Burney, 1961; Köhne Pasgah ve Köhne Tepesi kazı arşivi; Koşay, 1976b; Kelly Buccellatı, 1978; Sagona, 1984; Kozbe, 1999) 184
- Resim 97.** Kura-Aras Seramiği (kap altlıklar), 1-2: Köhne Tepesi, 3-4: Yanık Tepe, 5-6: Norşuntepe, 7: Tepecik, 8-9: Pulur/Sakyol, 10-13: Korucutepe (Köhne Tepe kazı Arşivi, Burney, 1961; Koşay, 1976; Kelly Buccellatı, 1978) 185
- Resim 98.** Kura-Aras Seramiği (Ocaklar), 1: Yanık Tepe, 2: Cinis Höyük, 3: Güzelova, 4: Pulur/Sakyol, 5: Büyüktepe (Burney, 1961; Takaoğlu, 2000) 186
- Resim 99.** Kura-Aras seramiği (Kapaklar), 1: Geoy Tepe, 2-3: Yanık Tepe, 4: Kul Tepe, 5: Köhne Tepesi, 6: Arslantepe, 7-11: Karaz, 12-13: Norşuntepe, 14-15: Korucutepe, 16: Taşkun Mevki, 17: Güzelova, 18-19: Sos Höyük

(Burton Brown, 1951; Burney, 1961; Abedi vd, Abedi vd, 2014; Köhne Tepe Kazı arşivi; Sagona 1984; Koşay ve Turfan, 1959; Sagona ve Sagona, 2000).....	187
Resim 100. Kura-Aras Mimarisi, Sos Höyük (1: VA, 2: VB, 3: VC), Arslantepe (4: VIB2, 5: VID2) (Kiguradze ve Sagona 2003; Frangipane 1993b.....	189
Resim 101. Kura-Aras Mimarisi, 1: Dilkaya, 2: Yanık Tepe, 3: Karagündüz, 4: Norşuntepe, 5: Köhne Pasgah Tepesi (Çilingiroğlu ve Derin, 1992; Summers, 2013; Sevin vd, 2000; Hauptmann, 1982; Köhne Pasgah kazı arşivi).....	190

ÖNSÖZ

İnsan evladının geçmişine duyduğu merak imgesinde olduğu gibi arkeolojiye duyulan merak da hiç bitmeyecektir. İlk insanın ortaya çıkmasıyla başladığını varsaydığımız geçmiş düşüncesi bir arkeologları nerede ve ne zaman gibi belki bilinmeze sürükleyecek meraka iter. Bu merak beni araştırmaya ve incelemeye itti, beraberinde uzun ve zahmetli çalışmaların ardından elimde tutabildiğim bir kitaba dönüştü. Kaleme aldığım bu tez çalışması elbette yazılan tarihin, insanlık geçmişinin çok az bir kısmını kapsamaktadır.

Bu çalışmanın önemli bir boşluğun giderilmesine katkı sağladığı inancındayım. Bu huzurda öncelikle çalışmamda bana yön, akıl ve sinerji veren danışmanım Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI'ya teşekkür etmek isterim. Jüri üyeleri Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU, Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM, Dr. Öğretim üyeleri Hanifi BİBER, Atila TÜRKER VE Akbar ABEDİ'ye tez yazım süresinde bilgi ve birikimlerini esirgemedikleri için teşekkür etmek isterim. Tezimin yazım kısmında desteklerini her zaman yanımda hissettiğim arkadaşım Bayram AGALARI'YE ve Erzurum'da yardıma ihtiyacım olduğunda hemen koşan, misafirperverliğiyle saygı duyduğum arkadaşım Umut PARLITI'ya teşekkür etmeden bu sayfayı bitiremem elbette.

Son olarak her daim yanımda olan, sabır abidesi eşim Someyyeh PARAŞI'ye iki gözüm, canım kızım Fatemeh ESKANDARZADEH'e bu sayfa üzerinden sonsuza kadar TEŞEKKÜR EDERİM.

Erzurum -2018

Manouchehr ESKANDARZADEH

GİRİŞ

M.Ö. 6. binyıldan M.Ö. 3. Binyıl sonuna kadar süren zaman sürecinde Kuzeybatı İran'da sırası ile Hajji Firuz (Geç Neolitik), Dalma (Erken Kalkolitik), Pisdeli (Orta ve Geç Kalkolitik) ve Kura-Aras Kültürleri ortaya çıkmıştır. Kura-Aras kültürü ile birlikte bölgede yaşanan büyük değişimler M.Ö. 4. Binyılın sonlarından itibaren kendini hissettirmiştir. Kafkasya, Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran bölgelerini etkisi altına alan bu değişimlerin gerçekten ne olduğu hala tartışma konusudur. Özellikle Kuzeybatı İran'da bilimsel arkeolojik kazılar yetersiz olduğundan, Kura-Aras kültürünün maddi kalıntıları yuvarlak planlı yapılar ve kırmızı siyah renkli seramiklerden öteye geçmemektedir. Özellikle M.Ö. 4. binyılda bölgede gerçekleşen ve Kura-Aras kültürü ile ortaya çıkan değişimler Kuzeybatı İran'da tam olarak tanımlanmamıştır.

Kuzeybatı İran'da Kura-Aras Kültürüne ait buluntular yoğun olarak kültürün II. ve III. Evrelerine aittir. Eldeki verilerin sınırlı olması nedeniyle kültürün oluşum aşaması bölgede kapsamlı olarak irdelenmemiştir. Bu açıdan yeni arkeolojik buluntulara dayanarak kültürün oluşum ve gelişiminin tekrar incelenmesi gerekmektedir.

Kuzeybatı İran'da yapılan arkeolojik kazıların oldukça yoğun olmasına rağmen konu ile ilgili yayınların kısıtlı olduğu görünmektedir. Yayınların büyük bir kısmı Hasanlu projesine aittir. Erken Kalkolitik (Dalma) döneme ait kazılar Dalma ve birkaç yerleşim ile kısıtlı kalmıştır. Dalma kültürü Urmiye Gölü havzası yanı sıra özellikle Batı İran'da Zagroslara kadar oldukça geniş bir alanda varlık göstermektedir. Orta ve Geç Kalkolitik dönemi temsil eden buluntular Pisdeli yerleşiminden ele geçen buluntularla tanımlandığından dolayı, Pisdeli dönemi adı ile bilinmektedir. Pisdeli'nin yanı sıra Geoy M veya Gijlar C seramiği olarak adlandırılan buluntular bölgenin Geç Kalkolitik dönemini temsil etmektedir. Geç Kalkolitik Döneme ait özellikle Saman Yüzlü Seramikler Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya'yla yakın benzerlikler göstermektedir. Pisdeli dönemi Post Ubaid veya Geç Kalkolitik döneme geçiş aşaması olarak tanımlanabilir. Bundan hareketle Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya'da gerçekleştirilen kazılar ve buluntulara dayanarak Urmiye Gölü Havzası 'da bu süreç içinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Ancak bu bağlamdaki bir değerlendirme Erken Tunç Çağındaki bölgesel ilişkilere ışık tutabilir. Genel olarak Kuzeybatı İran Erken Tunç Çağı ile birlikte bölgede sosyo-kültürel ve ekonomi açısından büyük ve derin

değişimler yaşanmıştır. Bu dönem ile ilgili arkeolojik araştırmaların birçoğu Urmiye Gölü Havzasında yapılmıştır. Bu kazı ve araştırmalar bölgede kültür ile ilgili yerleşimlerin yoğunluğuna kıyasla yetersizdir. Son yıllarda gerçekleştirilen bazı kazı ve araştırmalar bu konuda az da olsa aydınlatıcı olmuştur.

Kura-Aras Kültürünün tüm yayılım bölgelerinde özellikle de Kuzeybatı İran'da Kafkasya bölgesine kıyasla arkeolojik araştırmalar kısıtlı kaldığından dolayı büyük soru ve sorunlar görülmektedir. Önemli konulardan birisi Geç Kalkolitik dönemden Erken Tunç Çağına geçiş aşamasıdır. Gerçi bu konu hem Kafkasya ve hem Doğu Anadolu'da da tartışılan konulardan birisidir. Konu ile ilgili son yıllarda Kuzeybatı İran'da yer alan Kul Tepe, Tepe Baruj ve Köhneh Pasgah gibi yerleşimlerde yapılan kazılar sonucu bazı ip uçları elde edilmiştir. Ancak bu yerleşimler daha çok kuzeyde yer almaktadır. Hasanlu Tepesi'nin de için de yer aldığı Uşnu- Sulduz bölgesinde bu sorun daha belirgindir. Bu bölgede Hasanlu VIIC ile daha geç döneme ait olan Hasanlu VIIB ve A ilişkileri halen sorunludur. Bu açıdan bölgede buluntularının yeniden incelenmesi ve yeni araştırmaların gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

M.Ö. 4. Binyılın ikinci yarısı ve M.Ö. 3. binyılda gerçekleşen derin değişimler göz önünde bulundurulursa, Kuzeybatı İran da bu bölgesel ve bölgelerarası değişimlerden yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Erken Tunç Çağı boyunca Kuzeybatı İran'ın bir yandan Kafkasya diğer yandan Doğu Anadolu ile yoğun bir etkileşim halinde olduğu görülmektedir. Bu açıdan Kuzeybatı İran Erken Tunç Çağının incelenmesi ve yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. Zira Kuzeybatı İran söz konusu döneme ait araştırmalarda büyük bir hiatus olarak gösterilmiştir. Bu bağlamda konu ile ilgili gerçekleştirilen araştırmalarda Kuzeybatı İran'ın bu araştırmaların dışında kaldığı açıktır.

Yukarıda anlatılanlara bağlı olarak bu çalışmada Kura-Aras Kültürünün iki önemli dağılım bölgesi olan Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu bölgeleri ele alınmıştır. Bu çerçevede I. bölümde bölgenin coğrafyası özellikle Kuzeybatı İran incelenmiştir. II. Bölümde Kuzeybatı İran arkeoloji tarihçesi ele alınarak bölgede bugüne kadar yapılan arkeoloji faaliyetleri ortaya konulmuştur. III. Bölümde ise Kuzeybatı İran'da Kura-Aras öncesi kültürler; Neolitik (Hacı Firuz) Erken Kalkolitik (Dalma) Orta/Geç Kalkolitik döneme (Pisdeli) ele alınmıştır. IV. Bölümde Kura-Aras/Erken Transkafkasya kültürü

genel olarak bir bütün şekilde incelenmiştir. Ardından V. Bölümde Kura-Aras Kültürü'nün Kuzeybatı İran'da ki süreci ele alınmıştır. Bu bağlamda Kuzeybatı İran günümüz siyasi bölümlerine bağlı olarak Batı, Doğu Azerbaycan Eyaletleri ve Ardabil ili'nde kazısı yapılan yerleşimler tek tek incelenmiştir. Her bir alt bölgenin verileri ışığında her bölümün sonunda bölgesel sonuçlara ulaşılmış ve bunlar sunulmuştur. VI. Bölümde Kuzeybatı İran alt bölgelerindeki Kura-Aras Kültürü yerleşimlerinden elde edilen bölgesel sonuçlar ışığında genel bölgesel sonuçlar öncelikle sunulmuş daha sonra bu sonuçlar ışığında Kuzey batı İran ile Doğu Anadolu bölgesi ilişkileri ele alınmıştır. Bu bölümün sonunda ise teze dair genel bir sonuca yer verilmiştir.

I. AMAÇ

Bu tez çalışmasının amacı öncelikle Kura-Aras Kültürü'nün Kuzeybatı İran'daki gelişim sürecini kazılardan ve yüzey araştırmalarından elde edilen veriler ışığında ele almaktır. Bu çalışma için öncelikle erken dönemde yapılan araştırmalardan elde edilen sonuçlarla birlikte son yıllarda Kuzeybatı İran'da gerçekleştirilen kazılardan elde edilen verilere dayanarak Kura-Aras kültürünün tekrar tanımlaması ve kurgulanması hedeflenmiştir. Bunun yanı sıra söz konusu Kura-Aras kültürüne ait buluntuları özellikle seramik ve mimarı buluntuları Kuzeybatı ile Doğu Anadolu bölgesi buluntuları ile kıyaslama yapma ve bundan hareketle benzerliklerin ve farklılıkların belirlenmesi bu tezin kapsamı dâhilindeki bir diğer konudur. Bu doğrultuda kültürün bölgeselleşme süreci incelenmiştir.

II. KAPSAM

Bu tez coğrafi (mekânsal) ve kronolojik (zamansal) açıdan geniş bir alanı ve süreci kapsamaktadır. Coğrafi açısından Kura-Aras kültürü, kuzeyde Büyük Kafkas Dağları'nın kuzeyine (Dağıstan'a), güneyde Filistin-Levant düzlüklerine, doğuda Van-Urmiye Havzası'nın verimli topraklarına ve Azerbaycan ülkesinin neredeyse tamamına, batıda ise İç Anadolu Bölgesi'nin düzlüklerine değin ulaşarak oldukça geniş bir coğrafyada varlık göstermiştir. Ancak bu çalışma özellikle Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu Bölgesine odaklanmıştır. Kuzeybatı İran günümüz İran siyasi bölümlerine göre Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan, Kurdistan ve Zancan Eyaletlerini

kapsamaktadır. Buna rağmen yerleşimlerin dağılımına bakıldığında pek çok Kura-Aras yerleşimlerine ait kazılar Batı ve Doğu Azerbaycan Eyaletinde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla Kuzeybatı İran'da odaklanılan nokta Doğu ve Batı Azerbaycan Eyaletleridir. Bilindiği üzere Kafkasya ve Kuzeybatı İran'ın yanı sıra Doğu Anadolu Bölgesi de Kura-Aras kültürü yayılım bölgelerinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi, güneyde Maraş-Malatya civarı ve Güneydoğu Torosların dış etekleri, batıda Kızılırmak ile Fırat arasında kalan bölümü ile kuzeyde Karadeniz dağlarının güney eteklerinden başlayarak Bayburt Ovası'nı da içine alan ve sonra yine güneye dönen büyük bir alan ile doğuda morfolojik oluşumların gösterdiği gibi, Rio-Kura ile Urmiye Gölü'nün doğu kenarına kadar uzanan araziler oluşturur.

Zamansal kapsam olarak Kura-Aras Kültürü tartışmaya açık olsa da Geç Kalkolitikten (M.Ö. 3500) itibaren kendini hissettirmektedir. Bitiş noktası ise bölgesel farklılıklar göstermekle beraber, Van-Urmiye Havzasında M.Ö. 1800'lere kadar sürdüğü görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada zamansal kapsam olarak M.Ö. VI. binyılın ortalarından II. Binyılın ilk yarını kapsamaktadır.

III. YÖNTEM

Doktora tezi olarak hazırlanmakta olan bu çalışma büyük oranda kütüphane araştırmasına dayanmaktadır. Konu ile ilgili İran'da gerçekleştirilmiş arkeolojik kazı ve araştırmaların yayınları çalışmanın en önemli ayağını oluşturmaktadır. İran'daki çalışmaların büyük bir kısmı sadece Farsça yayımlanmış olup, batı kütüphanelerinde bulunmamaktadır. Bu çalışmada özellikle İran kütüphaneleri ayrıntılı araştırılarak ve gerektiğinde araştırma bölgesindeki çalışmaları yürüten araştırmacılarla yüz yüze görüşülerek yayınlarda dikkati çeken hususlar ayrıntılı olarak tartışılmıştır.

Bilimsel çalışmanın niteliğine uygun olarak bu çalışmada izlenilecek yöntem arkeolojik verilerin incelenmesine dayanmaktadır. Ayrı kaynaklardan ulaşılan bilgiler bir sentez olarak sunulacaktır. Kaynak olarak bilimsel monografiler, kitaplar, kazı raporları ve süreli yayınlardan yararlanılacaktır. Çalışmada metin kısmının yanında, görsel anlatım teknikleri de sıkça kullanılacaktır.

Bu tarz sistemli tez çalışması, birçok farklı yöntemin uygulanabilirliğine açıktır. Tez çalışmamızda uygulanan yöntemde önce, MÖ IV. binyıl sonları ve MÖ III. binyıl

başlarında Kuzeybatı İran tarihi coğrafyası ele alınmıştır. Daha sonra, son veriler göz önünde bulundurularak, Erken Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı'nda Kuzeybatı İran'ın kültürel gelişimi ve kronolojisi çıkarılmaya çalışılmış, diğer bölümlerde ise Kuzeybatı İran'ın yüzey araştırmalarında ele geçen arkeolojik malzemenin ve diğer bölgelerle analogik karşılaştırılması yapılmıştır.

Çalışma sürecinde Urmiye, Tebriz ve Tahran müzelerinde Kura-Aras kültürüne ait bazı buluntular incelenmiştir. Ancak özellikle son yıllarda yüzey araştırması sonucu toplanan malzemelere ulaşmak neredeyse imkansız olmuştur. Merkezi bir depo merkezinin bulunmaması sonucu bu tür araştırmalardan toplanan özellikle çanak çömlekler farklı yerlerde depo edilmiştir. Diğer yandan yayın haklarının sadece araştırma sahiplerine ait olduğu için bu malzemelere ulaşılması mümkün olmamıştır. Diğer yandan İran Arkeoloji araştırma merkezine sunulan yüzey araştırma raporlarında yeni bulunan yerleşimler ile ilgili aktarılan bilgiler çok sınırlı yapılmıştır. Buna rağmen bazı durumlarda yüzey araştırmalarını sürdüren arkeologlar ile yüz yüze görüşerek bilgi edinmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA BÖLGESİNİN DOĞAL ÇEVRE VE COĞRAFİ YAPISI

1.1. ARAŞTIRMA BÖLGESİNİN DOĞAL ÇEVRE VE COĞRAFİ YAPISI

İran 1 648 195 km²'lik yüzölçümü ile 25 ila 40 derece kuzey enlemi ve 44 ila 63 derece doğu boylamında yer almaktadır. Konum olarak hem tropikal hem de subtropikal bir iklim kuşağında yer alır. Değişik yeryüzü şekillerine ve farklı yüksekliklere sahip olduğu için İran coğrafyasının bölgelerinin her biri özgün coğrafi özelliklere sahiptir. Ülkenin kuzeyinde Hazar Denizi ve Aras Nehri, güneyinde Pers (Basra) körfezi ve Umman Denizi, Doğusunda Pakistan ve Afganistan, batısında ise Türkiye ve Irak yer almaktadır. Ülkenin kuzeybatı sınırı ile güneydoğu sınırı arasındaki mesafe 2300 km dir. Tez konumuzu oluşturan Kuzeybatı İran bölgesi İran Platosunun bir parçasıdır (Harita 1).

Harita 1. İran İllerini Gösteren Harita
(<http://www.emapsworld.com/iran-political-map.html>)

Kuzeybatı İran (İran Azerbaycan'ı), Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan ve Ardebil Eyaletlerinden oluşmaktadır. Bölge kuzey ve kuzeydoğudan Hazar Deniz'i ve Kafkasya Dağları, Batı'dan Türkiye ile, Güneyde ise Kürdistan Eyaleti ile sınırlanmaktadır. Kuzeybatı İran (İran Azerbaycan'ı) topografyasının karakteristik özelliği platolar ve yüksek dağlardır. Bölge kültürel ve ekonomik açıdan her zaman ülkenin önemli bir bölgesi olmuştur.¹ (Harita 2)

Harita 2. Kuzeybatı İranı Topografısının Gösteren Harita (Omrani)

Kuzeybatı İran kuzeyden Aras Nehri ile Kafkasya'dan ve Güneyden Kızıl Üzen Nehri ile Zencan Eyaleti topraklarından ayrılmaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere İran Azerbaycanı dağlık bir yapıya sahiptir. Geçit vermez dağların olduğu bu bölgede ulaşım için bazı müsait noktalarda vardır. Bunlar batıda Çaldıran ovası ile Gotur Deresi ve Kuzeydoğu'da Muğan düzlüğüdür. Ayrıca Kale Şin Geçit'i tarih boyunca özellikle Mezopotamya toplumları ile kültürel etkileşimin sağlandığı önemli yollardan biridir.²

¹ Abbas Siyahposh, *The rise of civilization in Azerbaijan*, Ghomes Publications, Tehran 1991, 52.

² R. Hoveyda, *Chichest (Lake Rezaieh)*, University of Tabriz Publications, Tabriz 1976, 10.

Kuzeybatı İran'ı oluşturan Azerbaycan Platosu, Kuzeybatı'dan Ağrı Dağları, Kuzeydoğu'dan Arasbaran (Gere Dağ), Goşa, Sabalan ve Bozguş dağları ile Doğu'dan Gaflankuh, güneyden Sahand Dağları ve batıdan Urmiye Gölü ile sınırlanmaktadır.³

Kuzeybatı İran'ın üçüncü jeolojik zamanda (Thetis) deniz suları ile kaplı olduğu düşünülmektedir. Üçüncü ve dördüncü jeolojik zaman boyunca Senozoyik dönemde yer kabuğunda orojenik hareketler ve yoğun volkanik aktiviteler sonucunda Ağrı, Kafkas, Zagros, Sabalan, Sahand dağları ve Azerbaycan'da yer alan diğer yüksek dağlar oluşmuştur. İran ve Azerbaycan Platosunun coğrafyası bu dönemde şekillenmiştir. Söz konusu coğrafyanın şekillenmesinde bir diğer önemli etkende dördüncü jeolojik zamanda ard arda gelen buzul ve buzul arası dönemlerdir.⁴

Kuzeybatı İran'ın üç önemli eyaletine gelince, Batı Azerbaycan Eyaleti Urmiye Gölü dâhil 43660 km² alana sahip ve İran'ın en kuzeybatısında yer almaktadır. Bu eyaletin kuzey kesimde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, batısında Türkiye ve Irak, güneyinde Kürdistan Eyaleti, doğusunda ise Doğu Azerbaycan ve Zencan Eyaletleri ile bulunmaktadır. Bu eyaletin en önemli coğrafi yapısı Urmiye Gölü'dür. Tektonik bir göl olan Urmiye Gölü, olağan üstü tuzlu ve 5000 ile 6000 km² lik bir alanı kapsamaktadır. Batı Azerbaycan Eyaleti Türkiye ile sınır oluşturmaktadır ve bu sınır 488 km uzunluğundadır.⁵

Batı Azerbaycan eyalet toprakları kuzey enleminde konumlanmış ve Akdeniz iklim kuşağında yer almaktadır. Ancak bölgenin kendine özgü topografi yapısı nedeniyle belirgin bir sezonlaşma görülür.⁶ Çoğunlukla Atlantik Okyanusu ve Akdeniz hava dalgasının etkisi altında olmasına rağmen kuzeyden esen rüzgârlar soğuk kışlara neden olur. Ayrıca yükseklik, dağların uzanış doğrultusu, rüzgârlar ve denizden uzaklık gibi özel koşullar Batı Azerbaycan Eyaletinin ikliminde önemli bir rol oynar. Bununla birlikte bu coğrafyanın iklimi Hazar Denizi kıyı iklimi ile yarı çöl iklimi arasında kalmaktadır. Yaz aylarında doğu yönünden esen rüzgârlar tüm Azerbaycan bölgesini etkiler ve sıcaklığın düşmesine neden olur. Bu esintiler bölgede Meh rüzgârı adı ile bilinmektedir. Yazın ortalarından itibaren kuzey rüzgârının başlaması ile tekrar

³ Behrouzi Khamachy, *The geography of East Azerbaijan*, Soroush Publications, Tabriz 1991, 39.

⁴ Rahim Reisniya, *Azerbaijani History in Iran*, Nima Publications, Tabriz 1989, 19.

⁵ Calendar preparation of West Azerbaijan, 2006, 1.

⁶ The geography of the Armed Forces, Culture, geography, Rivers State, The drainage basin of Lake Urmia, Armed forces Publications, (2002), S. 3.

sıcaklıklarda yükseliş yaşanır. Bu rüzgârlar her bölgenin kuzeyinde yer alan bölge adı ile isimlendirilir. Batı Azerbaycan bölgesinin iklimini bazen güneyden esen sıcak rüzgârlarda etkilemektedir. Bu rüzgârlar bölgede Agh Yel (Beyaz rüzgâr) olarak bilinir. Bu yel kışın sonunda karların erimesine yazında hava sıcaklığının artmasına neden olur. Bölgede görülen diğer önemli rüzgâr Tar gur Mar gur rüzgârıdır. Ayrıca son baharda yağmurlu batı rüzgârları Atlantik ve Akdeniz üzerinden nemi toplayarak Batı Azerbaycan dağlarında yükselir ve bunun sonucunda bölgede yağmur ve kar yağmasına neden olur. Bu yağmurlar ve karlar bölgede görülen pınarların ve akarsuların ana kaynağını oluşturur.⁷

Batı Azerbaycan eyaletinin kapsadığı alanın %21'ini düz ovalar, %63'ünü dağlık kesim ve %16'sını Urmiye Gölü oluşturmaktadır.⁸ Ağrı Dağı'ndan ayrılan iki sıra dağ İran'a uzanmaktadır. İlki Erzurum'un güneyinden geçerek İran Azerbaycan'ının kuzeyine ulaşır ve oradan yüksekliği düşerek Agh Çay (Ghotur) vadisinde biter. Ağrı'dan ayrılan ikinci sıra dağ gurubu güneye doğru uzanır ve Batı Azerbaycan Eyaleti ile Türkiye arasındaki sınırı belirler. Bu dağların doğusuna akan sular Urmiye Gölüne batısında akan sular ise Van Gölüne dökülmektedir. Bu sıra dağlar aslında Zagros sıra Dağlarının bir uzantısıdır. Batı Azerbaycan'da yer alan diğer önemli sıra dağlar Geredaş (Tikab) ve Mişu sıra Dağlarıdır ve yükseklikleri yer yer 3000^m yi bulur.⁹

Batı Azerbaycan eyaletinin ovaları, kuzey düzlükleri, (Zangene, Poldaş, Maku ve Hoy), Merkezi düzlükler (Salmas, Uşnu ve Urmiye) ve Güney düzlükler (Sardaş, Pıran Şehr, Tıkap, Bukan ve Mahabad) den oluşmaktadır.¹⁰

Su kaynakları açısından bu eyalet oldukça zengin bir bölgedir (Harita 3). Bu eyalette üç su havzası görülmektedir. Bunlardan ilki olan Aras su Havzası; Goturçay, Aghçay ve Zengmarçay'dan oluşmaktadır. İkincisi olan Urmiye Gölü Havzası; Baranduzçay, Nazluçay, Şehrçay, Zerrinerud (Coğtay) Siminerud (Tatau) ve Mahabadçay akarsularından oluşmaktadır. Üçüncü havza ise Zab Havzasıdır. Bu havzanın en önemli akarsuyu Irak'a doğru akan Zab Nehridir. Batı Azerbaycan Eyaletinin kuzeyinde yer alan en önemli Nehir Aras Nehridir. Aras nehri Yunan ve Roma dilinde

⁷ Ebrahim Fayeghi, *Azerbaijan in The Course of History*, Published Four, Tabriz 1996, 29-32.

⁸ M. Hafezzadeh, *The Bus Aras Date*, Niya Publication, Tabriz 1996, 14.

⁹ Khamachy, 181.

¹⁰ B. Ghesmati, M. Manafi, J. Dorostkar, M. Karimi, and B. Karegar, *Province of West Azerbaijan*, Publication of textbooks Iran, Tehran 2012, 7.

Tuz yoğunluğunun çok yüksek olması sebebiyle dünyadaki nadir göllerden biri olan Urmiye Gölü Deniz seviyesinden 1275m yüksektedir ve ortalama derinliğinin 4-5 m olduğu saptanmıştır. Urmiye gölü 130-140 km uzunluğa ve 58 km genişliğe sahiptir. Gölün en dar kısmı ise 15km dir. Göle toplamda 19 çay dökülmektedir. Son yıllardaki iklim değişimleri ve göle dökülen nehirlerin üzerinde yapılan barajlar nedeniyle gölün büyük bir kısmı kuruyarak çöl haline gelmiştir. Batı Azerbaycan Eyaletinin güneybatısında ormanlık alanlar da bulunmaktadır. Bu ormanlar İran ile Irak sınırında, Serdaşt ve Pıranşehr kasabalarında, yer almaktadır.¹²

Yukarıda belirtildiği gibi Kuzeybatı İran (İran Azerbaycan'ı) üç Eyaletten oluşmaktadır. Urmiye gölünün doğusunda kalan kısım doğu Azerbaycan olarak isimlendirilir. Eyalet 45491 km² alanı ile ülkenin %2,8 lik bölümünü kapsamaktadır. Doğu Azerbaycan Eyaleti %40 dağlık, 28,2 tepeler (yığın) ve %31,8 ovalardan oluşmaktadır. Coğrafi açıdan Elburz ve Zagros Dağlarının birleştiği noktada yer alır. Bölgenin Su kaynakları Aras, Sefidrod/Kızıl Üzen ve Urmiye Gölü Havzasında bulunan çaylardır. Dağlık bölgeleri, doğu'da Sabalan, batı ve güneybatı 'da Sahand, kuzeyde Gere Dağ ve Güneydoğu'da Boz Guş Dağlarıdır. Doğu Azerbaycan Eyaleti kuzeyde bulunan Azerbaycan Cumhuriyeti, Ermenistan ve Özerk Nahçıvan Cumhuriyetinden yaklaşık 235 km uzunluğundaki bir sınırla ayrılmaktadır. Bölge batıda Batı Azerbaycan ile güneyde Zencan Eyaleti ile sınırlanmaktadır. Tebriz şehri Doğu Azerbaycan eyaletinin merkezidir. Bu şehir kuzeyden Marand ve Eresbaran ve güneyden Haştrud, Merağ ve doğudan Sarab ve Halhal, batıdan ise Urmiye Gölü ile sınır oluşturmaktadır. Tebriz şehri deniz seviyesinden 1367 m yükseklikte yer alır.¹³

Yüksek coğrafi enlemi, Hazar denizi, Akdeniz, Karadeniz, Urmiye Gölü ve Sibirya'dan gelen soğuk hava dalgası bu eyaletin ikliminde çeşitliliğe neden olan faktörlerdir. İklim üzerinde bu denli farklı faktörlerin olması bölgenin iklimini homojen bir değerlendirmeye tabi tutmamızı engellemektedir. Bu nedenle bölge iklimini basit olarak; soğuk alanlar (Sahand ve Bozghuş gibi yüksek bölgeler), ılıman alanlar (Tabriz, Ahar, Marage ve Merend gibi bölgeler)ve oldukça sıcak olan alanlar (Miyane ve Aras Ovası) . Olmak üzere üç grupta toplanabilir. Bu eyalette Aralık ve Ocak aylarında en düşük sıcaklığın -7 en yüksek sıcaklığın ise 7 derece olduğu saptanmıştır, Haziran-

¹² A. Afshare Sistani, *Doğu Azerbaycan*, Rayzan Publications, Tehran 1990, s.61

¹³ Management and Planning, Tabriz 2006, 80.

Temmuz aylarında ise ortalama sıcaklığın 20 derece olduğu belirlenmiştir. Bölgenin en fazla yağış alan yeri Sahand dağları en az yağış alan yer ise eyaletin kuzey bölgesidir. Bölgenin Ortalama yıllık yağış miktarı ise 350 mm dir.

Yüksek (Dağlık) alanlar Arasbaran (Grace Dağ), Sabalan ve Sahand dağlarının olduğu bölgelerdir. Arasbaran dağları İran, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Aras Nehri sınırı ile çevrelenmiştir. Bu dağlık alan 9500 km² kare yüz ölçümüne sahiptir. Sabalan sıra Dağları Ardebil Eyaletinden başlayarak Tebriz'e uzanmaktadır. Bu dağ 4811m yüksekliği ile bu sıra dağlarının en yükseğidir. Sahand-Bozguş sıra Dağları 13500 km² kapsama alanı ile batıdan Urmiye Gölü, Kuzeyden Acıçay ve Güneyden Kızıluzen Nehri ile sınırlıdır. Üçgölüdağ 3707m yüksekliği ile Sahand-Bozguş sıra dağlarının en yüksek dağıdır.¹⁴

Doğu Azerbaycan Eyaletinde dağlık alanların yanı sıra düzlük alanlar olan. Colfa, Sarab, Miyane, Marand, Ahar ve Bostanabad bölgeleri özellikle tarım için önemli ovaların olduğu yerlerdir.¹⁵

Doğu Azerbaycan Eyaletinde üç su havzası bulunmaktadır. Ürmiye Gölü Havzası, Aras Nehri havzası ve Kızıl üzen Havzası. Genel olarak Doğu Azerbaycan Eyaletinde akarsular şu şekilde sıralanabilir; Gog Gonbed çayı: bu çay Geredağ eteklerinde doğar ve Aras Nehrine dökülmektedir. Anderab çayı: bu çay Ahar ve Ardebil kollarından oluşup, Geredağ ve Sabalan dağlarından doğup ve Aras Nehrine dökülmektedir. Astara Çayı: bu çay Astara şehrinden geçerek Hazar Denzine dökülür. Garangu Çay: bu çay Miyane, Haştrud ve Sahand Dağlarından doğar ve önce Sefidrod ve sonuçta Hazar Denzine dökülür. Acı çay: bu çay Sabalan Dağlarından doğar ve Urmiye Gölüne dökülür. Dehkhuragan Çay: bu çay'da Sahand dağlarından doğar ve Urmiye Gölüne dökülür. Safirod Çay: bu çay aynı Dehkhuragan gibi Sahand Dağlarından doğar ve Urmiye Gölüne dökülür.¹⁶

Doğu Azerbaycan Eyaletinin dağlık yapısı, toprak ve iklim çeşitliliği nedeniyle bölge özgün bir bitki örtüsüne sahiptir. Bu eyalette çöl, dağlık bozkır ve ormanlık alanlar yan yana görülmektedir. Ayrıca pastoral yaşam için öneme sahip olan meralar

¹⁴ M. Mshkur, *Historical Geography of Ancient Persia*, Donyaye kitab Publications, Tehran 1992, 55.

¹⁵ S. Khiri, *Architectural and Decorative Wooden Azerbaijan*, Mahde Azadi Publications, Tabriz 2006, 22-23.

¹⁶ Water Management Institute, 2004, 21-26.

söz konusudur. Ormanlık alanlar yoğun olarak Eyaletin kuzey kesiminde yer alır ve 164.000 hektarlık bir alanı kaplar.¹⁷

Kuzeybatı İran'da (İran Azerbaycan'ı) yer alan üçüncü eyalet ise Ardabil Eyaletidir. Ardabil Eyaleti 17953 km²'lik bir alana sahiptir. Bu eyalet kuzeyden Azerbaycan Cumhuriyeti, güneyden Zancan Eyaleti, batıdan Doğu Azerbaycan Eyaleti ve doğudan ise Gilan Eyaleti ile sınırlıdır. Ardabil Eyaletinin Azerbaycan Cumhuriyeti ile 282 km'lik ortak bir sınırı bulunmaktadır. Sınırın çoğunu Aras Nehri teşkil etmektedir. Bu eyaletinde kuzeybatı (İran Azerbaycan) İran'ın diğer kesimleri gibi büyük bir kısmı dağlık alanlardan oluşmaktadır. Sabalan Dağı 4811 metre yüksekliği ile Ardabil eyaletinin ve Kuzeybatı İran'ın en yüksek noktasıdır. Bu eyalette yer alan dağlar Kuzey Dağları, Merkezi Dağlar ve Güney-Doğu Dağlar olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Kherslu ve Salavat Dağları kuzey sıra dağlarına ait ve 2000 m yüksekliğe sahiptirler. Volkanik Sabalan (Savalan) ve Bozguş sıra dağları Merkezi sıra dağlara aittir. Sabalan Dağı önemli su kaynaklarını barındırır. Taleş ve Agh Dağları Güney-Doğu sıra dağlarına aittir. Bu dağlar özellikle Taleş Dağları Ardabil Eyaletini Hazar Denizi'nden ayırmaktadır. Ayrıca bu dağlar Hazar Denizine ait Nemli ve yağmurlu Hava akımının Ardabil Eyaletine girmesine engel olmaktadır. Bu nedenle bu sıra dağlarının Doğu etekleri ile batı etekleri arasında bir iklim farklılığı vardır.¹⁸

Ardabil Eyaletinde dağlık alanlar yanı sıra düz alüvyonlu araziler de görülmektedir. Bunlardan en önemlisi Muğan Düzlüğüdür. Muğan düzlüğü deniz seviyesinden sadece 100m yükseklikte ve Ardebil eyaletinin pastoral yaşamı için önemli bölgelerin başında gelir. Ardebil Eyaleti dağlık yapısı nedeniyle İran'ın en soğuk eyaletlerinden biridir ve yılın yaklaşık altı ayı karlıdır. Yağmur açısından Eyaletin kuzeyi ortalama 250 mm güneyi ise 450 mm yağmur alır. Ardabil Eyaleti akarsular açısından da oldukça zengin bir bölgedir. Bu eyaletin önemli su kaynakları Aras Nehri, Garasu ve Balharud akarsularıdır. Erdebil bölgesinden Nemin Çay, Agh Çay ve Hiyav Çay, Ghare Aras Nehrine dökülürler. Bu eyalette mera alanlarıyla beraber az da olsa ormanlık alanlarda bulunmaktadır. Geniş ve verimli meralar Ardabil eyaletinde küçükbaş hayvan yetiştirilmesine olanak tanımaktadır.¹⁹ Tez konumuza geçmeden önce

¹⁷ Khiri, 28.

¹⁸ Khiri, 28.

¹⁹ Moghaddamnia, H. Province of Ardabil, Print company's books in Iran Publications, Tehran 2014, 19.

coğrafyasını anlattığımız bu bölümün devamında kuzeybatı İran'da yapılmış arkeolojik araştırmaların tarihçesine bir göz atacağız.

Yukarıda değinildiğimiz coğrafya koşulları yanı sıra günümüz arkeolojisinde eski çağların özellikle paleolitik ve Erken Neolitik çağ iklim koşullarının canlandırması yeni arkeoloji araştırmalarında önem taşımaktadır. Genel olarak Geçmiş iklimlerin yeniden düzenlemesi, kutup buzları, Alp buzulları, Göller ve okyanusların dip çökelleri, ağaç halkaları, Mağara duvarlarındaki kalsit yatakları, Mercanlardaki büyüme bantları ve deniz istiridyelerin organik kimyasını inceleme ve araştırmaları oluşturur²⁰.

Pleistosen dönemdeki iklimsel değişikliklerle ilgili kanıtlar dağların arasındaki Zagros göllerindeki dip tortusu polen araştırmaları sayesinde elde edilmiştir. Kermanshah'daki Sarab Niloofar ve Zaribar gölü araştırmaları göstermiştir ki Zagros bölgesi yaklaşık 6000 yıl önce hayvancılığı destekleyecek çimenliklerle birlikte sık meşe ormanına sahipti²¹. Kuzeybatı İran ve Zagros bölgesindeki bu senaryo milattan önce dördüncü binyıl ortalarında (Geç Kalkolitik Çağ) düşüşe geçmiştir ve kanıtlar istenmeyen iklim koşullarına doğru bir değişimi işaret eder. Bu bölgedeki Geç Kalkolitik yerleşiminin boyutu en kötü iklimsel koşullar anlayışımızı destekler²². Kuzeybatı İran'ın önemli bir doğa olayı olarak, Urmia Gölü yaklaşık 500,000 hektar bir alandan oluşur. Yaklaşık 8000 yıl önce tuzlu suyla doymaya başlamadan önce yaklaşık 40,000-35,000 yıl önce tatlı su ile oluşmuştur²³. Holosen dönemde Urmia Gölünün su seviyesinin incelenmesi gösterir ki gölün su seviyesi (10,000-5000 yıl önce) modern zamanlardan daha düşüktü. Bu muhtemelen nispeten daha kurak bir iklimden dolayı idi²⁴. Görünüşe göre milattan önce dördüncü binyıl sonunda hava koşulları iyileşti ve yağış seviyesi arttı. Bu artış önemli bir artış gibi görünmektedir çünkü Urmia Gölünün kuzey bölümünde Haft Cheshmeh olarak bilinen, Pisdeli ile aynı döneme ait Geç

²⁰ G. K. Dow, C. G. Reed, N., Olewiler, "Climate Reversals and the Transition to Agriculture", *Journal of Economic Growth*, 14, 2009, 27-53.

²¹ W.T. Van Zeist, & S. Bottema, "Palynological Investigations in Western Iran", *Palaeohistoria* 19, 1977, 19-85.

²² K. Abdi, G. Nokan deh, A. Azadi, F. Biglari, S. Heydari, D. Farman i, A. Rezaii, & M. Mashkour, "Tuwah Khoshkeh: A Middle Chalcolithic Mobile Pastoralist Camp-Site in the Islamabad Plain", *West Central Zagros Mountains, Iran*, 40, 2002, 42-74.

²³ M. Shahrabi, *Sea and Lake in Iran*, Geology Organization of Iran, Tehran(In Persian), 1995.

²⁴ A. Jabarloooy-e Shabestari, "Barresiy-e Navasanhay-e Sath-e Daryacheye Urmiye dar Quaterner", *First Symposium on Lake Urmia*, Urmia University Press (in Persian), 2002.

Kalkolitik sitelerden biri şu an kısmen suyla kaplıdır. Bu önceki çağa kıyasla su seviyesindeki artışla birlikte bu gölün kıyısındaki değişikliği işaret etmektedir.

Dördüncü binyıla ait hayvan kemiklerini analizi (Kalkolitik dönemle aynı dönem) hem evcil hem de vahşi hayvanları işaret eder. Buna dayalı olarak, sığır, öküz, koyun, köpek, geyik, ayı, kurt, tilki, porsuk ve bunların yanı sıra birkaç kuş türünün izleri vardır²⁵. Van Zeist dördüncü binyılda sık meşe bitki örtüsünün varlığını ifade etmiştir ve bu tür bitki domuz kemikleri bulgularıyla doğrulanmıştır²⁶. Türkiye'deki Van Gölündeki tortulardan alınan polen kanıtları yaklaşık 6400 yıl önceki yağış miktarındaki artışı göstermektedir²⁷. Eski Sovyetler Birliğinden birçok paleontolojist kurak ormanlar ve İlk Holosenin iklim şartlarının milattan önce 3500'e uzanan Orta Holosen dönemde ağaç ve bitki polenlerinde hızlı bir artışa sebep olduğuna inanmışlardır²⁸. Bu hususlar EBC (Erken Bronz Çağı) döneminde iyi, Geç Kalkolitik dönemde ise kötü hava koşullarını işaret eder.

²⁵ V. Bahshaliyev, *Nahicevan Akeolojisi: The Archaeology of Nakhichevan*, Akeolojisi ve Sanat Yayınları, İstanbul 1997.

²⁶ T. J. Wilkinson, *Town and Country in Southeastern Anatolia, Volume 1: Settlement and Land Use at Kurban Hoyuk and Other Sites in the Lower Karababa Basin*. University of Chicago Press, Chicago 1990.

²⁷ G. Summers, *A study of the Architecture. Pottery and other material from Yanik Tepe, Haftvan Tepe VIII*, (PhD Dissertation), University of Manchester, Unpublished 1982.

²⁸ A.G. Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*. BAR International Series, London 1984, 214.

İKİNCİ BÖLÜM

KUZEYBATI İRAN'DAKİ ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALARIN TARİHÇESİ

2.1. KUZEYBATI İRAN'DAKİ ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALARIN TARİHÇESİ

Kuzeybatı İran (İran Azerbaycan) Kuzey Mezopotamya'ya yakın olduğundan dolayı arkeologların dikkatini çekerek erken dönemlerden itibaren arkeoloji araştırmalarına konu olmuştur. Yaklaşık yüzyıl süren bu araştırmalar sonucu yüzlerde yerleşim yeri tespit edilmiştir (Harita 4). Batılı arkeologların çalışmaları yoğunlukta olmakla beraber İranlı arkeologların çalışmaları da vardır. Bu çalışmaların sonucunda Kuzeybatı İran kronolojisi hazırlanmıştır.²⁹

Kuzeybatı İran'da ilk arkeolojik çalışmalar 1889-1890 yıllarında Louvre Müzesi adına J. Demorgan (Jacques Jean Marie de Morgan) tarafından başlatılmıştır. Daha çok güneybatı İran özellikle Susa'ya odaklanan Demorgan Kuzeybatı ve Kuzey İran'da ilk arkeoloji faaliyetlerini sürdürmüştür. Buna rağmen Kuzeybatı İran'da gerçekleştirilen ilk arkeolojik kazı 1903 yılında Earp tarafından Geoy Tepe yerleşiminde yapılan kazılar düşünülmektedir.³⁰ Geoy Tepe'nin sistematik kazıları yıllar sonra Burton Brown tarafından 1948 yılında 6 hafta boyunca sekiz açmada gerçekleştirilmiştir.³¹ Bu kazılardan elde edilen buluntuların yoğun olarak Geç Kalkolitik, Kura-Aras I ve II, Orta ve Geç Tunç Çağı ve Demir Çağı I ve II. dönemlerine ait olduğu tespit edilmiştir. 1935-1936 yıllarında M.A. Stein, Pers (Basra) Körfezi'nden kuzeye doğru Zagros Dağları eteklerinden Solduz Ovası'na kadar oldukça geniş bir alanda yüzey araştırmaları yapmış ve aynı proje kapsamında Dinkhah Tepe ve Hasanlu Tepe'de kısıtlı olsa da bazı kazı çalışmaları yapmıştır.³² Kuzeybatı İran'da gerçekleştirilen arkeolojik kazı ve araştırmalardan bir diğeri 1949 yılında C. S. Coon tarafından Urmiye yakınlarında yer

²⁹ M. M. Voigt, R. Dyson, "The chronology of Iran, Jr. ca. 8000-2000", B.C, in R. W. Ehrich (ed.), *Chronologies in Old World Archaeology*, Vol. I, Chicago 1992, 2nd ed: 122-178.

³⁰ H. Crawford, *Geoy-Tepe 1930. Material in the collection of Fitzwilliam Museum*, Iranica Antiqua 9, Cambridge 1975, 49-59.

³¹ T. Burton-Brown, *Excavations in Azerbaijan 1948*, John Murray, London 1951.

³² M. A. Stein, *Old Routes of Western Iran*, London 1940

alan Temteme mağarasında yapılmıştır. Buradan elde edilen buluntular Orta Paleolitik döneme aittir.³³

Kuzeybatı İran'da ilk sistematik kazılar kuşkusuz Hasanlu Projesi sırasında gerçekleştirilen kazılardır. Hasanlu'nun kazı tarihçesi aslında 1934'lere kadar gitmektedir. Bu yıllarda Mahmud Rad ve Farhadi tarafından yapılan ilk kazılar bilimsel bir kaygı güdülmeksizin eser bulunmaya yönelik olarak yapılmıştır. Bu kazılardan sonra Hasanlu Projesi 1957 yılından 1977 yılına kadar kesintisiz olarak yürütülmüştür. Bu proje kapsamında R. Dyson başkanlığında Solduz Ovası'nda onlarca kazı ve yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir.³⁴

Hasanlu Projesi ile ilgili en önemli husus, kazılara farklı bilim dallarından uzmanların katılmasıdır. Bu açıdan Hasanlu arkeoloji projesi Kuzeybatı İran'da gerçek anlamda ilk bilimsel kazı projesidir. Bu kazılar sayesinde Kuzeybatı İran'ın kronoloji tablosu oluşturulmuştur.

Hasanlu Tepe'de sürdürülen kazılar yoğun olarak Demir Çağına ait veriler ortaya koyduğundan yakın çevrede bulunan ve farklı dönemlere ait yerleşimlerin kazılması da planlanmıştır. Bu kapsamda ilk aşamada Hasanlu Tepesi'nin 2 km güneydoğusunda yer alan Hajji Firuz Tepesi kazıları gerçekleştirilmiştir. Hajji Firuz kazıları ilk kez 1958 yılında Hasanlu Projesi üyesi olan Burney ve ardından 1960-1961 yıllarında K. Young tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu kazılarda Hajji Firuz, Dalma ve Pisdeli Dönemlerine ait buluntular elde edilmiştir. Hajji Firuz'da gerçekleştirilen son sistemli kazılar 1968 yılında M. Voigt ve Dayson tarafından yapılmıştır.³⁵ Bu kazılar sırasında Kuzeybatı İran'da ilk kez Neolitik döneme ait bir yerleşim gün ışığına çıkarılmıştır.

Hasanlu Projesi kapsamında gerçekleştirilen ikinci kazı Hasanlu Tepesi'nin 5 km güneybatısında yer alan Dalma Tepesidir. İlk kez 1958-59 yıllarında Burney ve 1961 yılında T. Young tarafından bu alanda kazı çalışmaları yapılmıştır. Yapılan kazılar bölgede Kalkolitik dönemin tanımlanmasını sağlamıştır.³⁶ Hasanlu Projesinin devamında 1957-58 yıllarında Geç Kalkolitik döneme ait olan Pisdeli Tepe kazıları

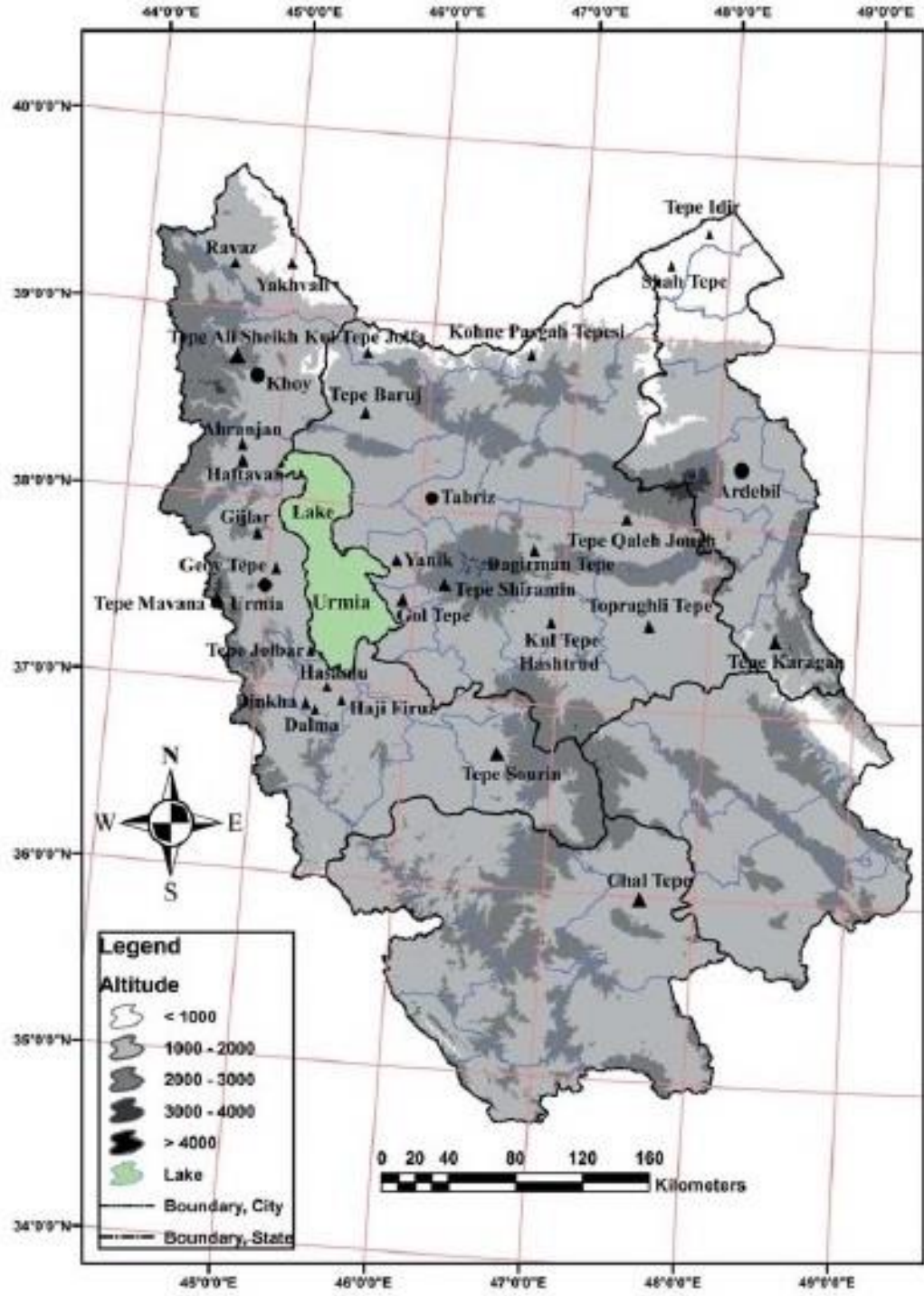
³³ C.S. Coon, *Cave Exploration in Iran, 1949 Philadelphia*, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania 1951.

³⁴ R. Dyson, H. Young, T. C. Jr, "The Sulduz Valley Iran: Pisdeli Tepe", *Antiquity*, 34, 1960. 19-28.

³⁵ M. M. Voigt, *Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement*, The University Museum, Pennsylvania 1983.

³⁶ C. Hamlin, "Dalma Tepe", *Iran*, 13, 1975, 111-127.

gerçekleştirilmiştir. Bu tepeden elde edilen çanak çömlekler Geç Kalkolitik döneme tarihlendirilmiş ve Kuzeybatı İran arkeolojisinde Pisdeli Dönemi olarak bilinmektedir.³⁷

Harita 4. Kuzeybatı İran'da yer alan önemli yerleşimler (Omrani 2012)

³⁷ Dyson, vd., 19-28.

Hasanlu Arkeoloji Projesinin yanı sıra diğer arkeoloji heyetleri de bölgeye akın etmişlerdir. Bununla birlikte 1968 yılında R. Soleki Kolombiya Üniversitesi adına özellikle Batı Azerbaycan Eyaletinde Prehistorik yerleşimleri bulmak amacı ile yüzey araştırmaları yapmıştır. Bu araştırma sonucunda 38 höyük, 18 mağara, 7 kaya sığınağı ve bazı mezarlar tanımlanmıştır.³⁸ Bu çalışmalar devam ederken Sıvan Tepede kazı başlatılmıştır.³⁹

Çalışmaların devamında 1968 yıllarında Hamadan, Zanjan, Miandoab ve Bijar bölgelerinde Kolombiya Antropoloji heyeti tarafından Swiny başkanlığında kapsamlı olarak yüzey araştırmaları yapılmıştır. Swiny'nin araştırmalarında özellikle M.Ö. I. binyıllarına ait yerleşimlerin tespit edilmesi amaçlanmasına rağmen, Neolitik, Kalkolitik ve Tunç Çağlarına ait bazı yerleşimler de saptanmıştır. Bu araştırmalar sırasında Kura-Aras Kültürüne ait en az 15 yerleşim yeri tespit edilmiştir. Kura-Aras kültürünün Kuzeybatı İran'dan Batı İran'a doğru yayılım yollarının belirlenmesi planlanmıştır.⁴⁰ Yoğun olarak Amerikalı arkeologlar tarafından gerçekleştirilen bu araştırmaların yanında Almanlar tarafından ilk Alman arkeoloji enstitüsü başkanları olan Kleiss ve Kroll başkanlığında, Kuzeybatı İran'da arkeolojik araştırmalar başlatılmıştır. Bununla birlikte, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün desteği ile Kleiss ve Kroll tarafından 1968-1979 yıllarında Kuzeybatı İran'da yer alan Urartu kalelerinin saptanması için yüzey araştırmaları yapılmıştır. Bu araştırmaların sonucunda 60'tan fazla yerleşim yeri tespit edilmiştir.⁴¹

Kuzeybatı İran'da ilk sistemli yüzey araştırması 1958 yılında Urmiye Gölü'nün batı ve kuzey kıyılarında C. Burney tarafından yapılmıştır. Bu araştırmalar sırasında farklı dönemlere ait 48 yerleşim yeri tespit edilmiştir. Ayrıca 1978 yıllarında aynı araştırmacı Doğu Azerbaycan Eyaletinde yer alan Meshkin Shahr düzlüğünde yüzey araştırması yaparak 76 yerleşim yeri tespit etmiştir.⁴²

³⁸ R. S. Solecki, "Survey in Western Azerbaijan", *Iran* 7, 1969, 189-190.

³⁹ R. L. Solecki, R. S. Solecki, "Tepe Sevan: A Dalma period site in the Margavar valley, Azerbaijan, Iran", *Bulletin of the Asia Institute of Pahlavi University* 3, 1973, 98-117.

⁴⁰ S. Swiny, "Survey in Northwest Iran", *1971 East and West*, vol. 25, 1975, 77-69.

⁴¹ M. Edwards, "Urmia ware, and its contribution in northwestern Iran in second millennium B.C". *Iran*, XXIV, 1986, 57-77.

⁴² C. A. Burney. "The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan", *1962 Third Preliminary Report*, Iraq, 26(1), 1964, 54-61.

Hasanlu Projesi'nden sonra kapsamlı bir şekilde kazılan yer Yanık Tepe yerleşimidir. Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgelerinde Kura-Aras kültürünü aydınlatmaya yönelik yaptığı arkeolojik çalışmalarının devamında Burney, Yanık Tepe kazılarını başlatmıştır. Bu kapsamda 1961-64 yılları arasında Yanık Tepe kazıları üç sezonda gerçekleştirilmiştir. Bu kazılar sonucunda Geç Neolitik (Hasanlu X), Geç Kalkolitik (saman yüzlü çanak çömlek), Kura-Aras II-III ve Demir Çağ'ına ait önemli buluntular gün ışığına çıkarılmıştır.⁴³ Yanık Tepe kazıları ve bu tepeden elde edilen buluntular yıllar boyu Kuzeybatı İran, Kafkasya bölgesi ve Doğu Anadolu'da Kura-Aras kültürü açısından bir referans noktası olarak kullanılmıştır. Yanık Tepe kazılarından sonra Burney 1968-1969-1971-1973 ve 1975 yıllarında beş sezon Haftavan Tepe kazılarını sürdürmüştür. Bu kazılarda Erken Tunç Döneminden (Kura-Aras II) Sasani dönemine kadar çeşitli buluntular elde etmiştir.⁴⁴

Hasanlu Projesi üyeleri tarafından gerçekleştirilen diğer bir kazı Dinkhah Tepe kazılarıdır. Dinkhah Tepe kazıları 1968-1969 yıllarında Metropolitan Müzesi katılımıyla iki sezon sürmüştür. Dinkhah Tepe, Hasanlu Tepenin 24 km batısında yer almakta ve Orta/Geç Tunç Çağı ve Demir Çağı I-II dönemleri ile ilgili veri sunmaktadır. Bu kapsamda gerçekleştirilen bir diğer kazı Akrep Tepe kazısıdır. Bu yerleşim 1964 yılında Pennsylvania ve Metropolitan Müzesi adına Muscarella başkanlığında kazılmıştır.⁴⁵

Hasanlu projesinin yürütüldüğü dönemde gerçekleşen diğer önemli kazı 1972-1974 ve 1975 yıllarında Urmiye kentinin 13 km kuzeydoğusunda yer alan Kordler tepe kazılarıdır. Kordler Tepe kazıları üç sezonda ve Lippert tarafından yapılmıştır. Bu yerleşim Geç Kalkolitik, Orta/Geç Tunç Çağı, Demir Çağı I ve II'de iskân edildiği tespit edilmiştir.⁴⁶

İran İslam Devrimi'nden önce Kuzeybatı İran'da gerçekleştirilen diğer bir arkeolojik kazı Tepe Gijlar kazısıdır. Urmiye Ovası'nda yer alan ve M.Ö. 4. binyıldan M.Ö. 1. binyılına kadar iskân edilen Tepe Gijlar 1977-78 yıllarında Pecorella ve

⁴³ C. A. Burney, "Circular Buildings Found at Yanık Tepe", in *North – west Iran Antiquity*, Vol XXXV, 1961, 237-240.

⁴⁴ C.A. Burney, "Excavation at Haftavan Tepe" 1968, *First Preliminary Report*, İran, Vol: VIII, 1970, 157-171.

⁴⁵ O. Muscarella, "Excavation at agrab Tepe Iran", *MMA Journal*, 8, 1973, 47-76.

⁴⁶ A. Lippert, "Vorbericht der Österreichischen Ausgraben am Kordlar Tepe in Persisch-Aserbaidshan: Kampagne 1974", *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 106, (1976). S. 83–122.

arkadaşları tarafından kazılmıştır. Bu yerleşim özellikle Kuzeybatı İran'da Geç Kalkolitikten Erken Tunç Çağ'a geçiş aşaması konusunda bilgi veren ender yerleşimlerden birisidir.⁴⁷

Kuzeybatı İran'da gerçekleştirilen diğer önemli kazı çalışmaları Alman heyeti tarafından yapılan Bastam kazılarıdır. Güçlü bir Urartu yerleşim tabakasına sahip olan bu kale aslında Erken Tunç Çağından beri iskân edilmiştir. Bastam kazısı sırasında Alman heyeti Bastam yakınlarında yer alan Kale Ravaz yerleşiminde sistematik yüzey araştırması yaparak bu yerleşimin planını orta koymuşlardır. Kale Ravaz, kale ve aşağı şehirden oluşan, hisar ve kulelerle çevrili bir yerleşimdir.⁴⁸ Alman heyeti arkeolojik faaliyetleri İran İslam Devrimi'nden önce gerçekleştirilen son kazı çalışmaları olmuştur. Bu devrim ile birlikte Kuzeybatı İran'da arkeolojik kazılar uzun bir süre durma noktasına gelmiştir.

Devrimden sonra yapılan ilk araştırmalar 1983 yılında Ahranjan Tepe ve Gul Tepe Ajabshir yerleşimlerinde Hasan Tala'i tarafından başlatılmıştır. Bu araştırmalar sonucunda Neolitik (Hajji Firuz) Çağ'dan Demir Çağ'ına kadar süren zaman dilimine ait önemli buluntular elde edilmiştir. Kuzeybatı İran arkeoloji araştırmalarının devamında Bonab'da yer alan Ghare Chopok yerleşimi Kambakhsh Fard tarafında kazılmıştır.⁴⁹ Ayrıca bu yıllarda Bahman Karegar özellikle Shahin Dej bölgesinde kapsamlı bir şekilde yüzey araştırmaları yapmıştır.⁵⁰

İran İslam Devrimi'nden sonra arkeolojik çalışmalar özellikle Urmiye Gölü'nün doğusuna yönelmiştir. Bununla birlikte Omrani tarafından yüksek ve doktora tezi kapsamında gerçekleştirilen araştırmalar daha önem taşımaktadır. Bu araştırmalar sonucunda Urmiye Gölü'nün doğusunda yer alan ve kronoloji açısından önem taşıyan Kura-Aras yerleşimleri bilimsel bir şekilde incelenmiştir.⁵¹ Bu araştırmalar Urmiye Gölü'nün doğusunda yer alan bölgelerinde arkeolojik açıdan gölün batısı gibi zengin olduğunu ortaya koymuştur.

⁴⁷ P. E. Pecorella, M. Salvini, *Tra Zagros eL Urmia*, Rome, 1984.

⁴⁸ W. Kleiss, S. Kroll, "Ravaz und Yakhvali zwei befestigte platze des 3". *Jahrtausends B.Die Oberflächenfunde dans Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, Neue Folge Bd,12, 1979, 34-47.

⁴⁹ S. Kambakhsh Fard, *Ceramics and pottery in Iran, Since the beginning of the Neolithic until modern times*, Gognoos Publishing, Tehran 2001, 349.

⁵⁰ B. Karghar, *Identify archaeological city Shahindezh Archive Cultural Heritage and Tourism Organization of East Azerbaijan*, Unpublished 1991.

⁵¹ B. Omrani, H. Khatib Shahidi, A. Abedi, "Early Bronze Age, New Migrants and the Beginning of Township in Azerbaijan", *NW Iran, Iranica Antiqua*, Vol. XLVIII, 2012.

Uzun süren bir diğer kazı Demir Çağ'ına ait olan Tebriz Goy Mescidinde gerçekleştirilmiştir. Burada bulunan mezarlık alanında 4 sezon boyunca, Hojebri Noberi Tarafından, 1999-2002 yılları arasında kazı çalışmaları yapılmıştır. Demir Çağ II'e ait olan bu yerleşim müze şeklinde Tebriz Şehri merkezinde korunmaktadır.⁵²

Kuzeybatı İran'da İran İslam Devrimi'nden sonra yapılan kazıların büyük bir kısmı baraj yapımı nedeniyle kurtarma kazılarından oluşmaktadır. Bu kapsamda 2005 yıllarında Miyaneh Sherinde yer alan ve Geç Kalkolitik ve Tunç Çağa ait olan Topragh Gholi Tepe Javad Ghanger tarafından, Kul Tepe ve Hashtrud Tepesi Feyzkhah tarafından kazılmıştır.⁵³

Kurtarma kazıları daha düzenli bir şekilde Khoda Afarin bölgesinde, Khoda Afarin Barajı yapımı sırasında yapılmıştır. Özellikle Köhneh Tepesi, Köhneh Pasgah Tepesi ve Pehruz Tepesi yerleşimlerinde kazı çalışmaları yapılmıştır. Bu kazıların sonucunda özellikle Köhneh Pasgah Tepesi⁵⁴ ve Köhneh Tepesi⁵⁵ yerleşimlerinin buluntuları Geç Kalkolitik ve Tunç Çağ'ı (Kura-Aras) açısından önem taşımaktadır.

Bu kazıların yanı sıra Ardabil bölgesinde Meshkin Shehr'de baraj kurtarma kazıları yapılmıştır. Bu kazılardan en önemlisi Hojebri Noberi tarafından yapılan Shehir yeri ve Meshkin Shehir Ghosha Tepe kazılarıdır. Bu kazılar sonucunda, Kuzeybatı İran'da Demir Çağ'ına ait megalitik mezarların yapısı daha iyi bir şekilde tanımlanmıştır.⁵⁶ Shehir Yeri Mezarlığı dikili taş stelleri ile de dikkat çekicidir.⁵⁷

Bu kazıların yanı sıra Ardabil kentinde yer alan Khalkhal bölgesinde 2005 yılında Khanghah mezarlık alanında kazı çalışmaları Reza Reza tarafından yapılmıştır. Bu kazılar üç sezon sürmüş ve 200 hektara yayılan bir mezarlığın var olduğunu ortaya konmuştur. Elde edilen bilgiler Orta Tunç ve Demir Çağ'ına aittir. Bu bölgedeki diğer

⁵² A.R. Hezhabri Nobari, "Preliminary report second chapter of archaeology of Tabriz's Kaboud mosque", *Cultural Heritage of country and central archaeology research university of tarbiyat modarres*. 2000.

⁵³ J. Gadgar, "Archaeological Survey Dam Aydoghmosh city Miyaneh", Archive Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of East Azerbaijan, Unpublished 2005.

⁵⁴ B. Agalari, *Report Excavations at Kohne Pasgah Tepesi*, Institute of Archaeology, Unpublished 2008.

⁵⁵ B. Aghalari, *The report of Kohne Pasgah Tepesi, (Dam Inundation range Khdaafryn)*, (unpublished). Archive, Institute of Archaeology, 2008.

⁵⁶ V. Ebtehaj, "Structure of architectural Megalitic graves of Iron age in Iran survey", Study of Shahrir range in Ardebil, (Unpublished), M.A proposal, Tarbiyat Modarres University, 2004

⁵⁷ A. R. Hezhabri Nobari, A. Pourfaraj, "Explain the chronology Chalcolithic period in Ardebil According to Qvsha Hill Ardebil", *Scientific journal*, Faculty of Tehran University, Tehran 2006.

bir kazı 2005 yılında Mogan Projesi sırasında Karim Alizadeh tarafından yapılmıştır.⁵⁸ Bu yerleşim daha çok Erken Tunç Çağına ait buluntular sunmuştur.

Ardabil bölgesinde kurtarma kazısı projeleri kapsamında gerçekleştirilen diğer bir önemli kazı Meshkin Shehr kentinde yer alan Khoram Abad Mezarlığı kazılarıdır. Bu kazılar 2012 yılında ve Reza Reza başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Demir Çağına ait olan bu mezarlıkta taş sandık ve basit toprak mezarlar görülmektedir. Ancak İskit kurganlarına ait olduğu düşünülen ve Kuzeybatı İran'da daha önce hiç örneği bulunmayan bir mezarda 9 at iskeletinin bulunması dikkat çekicidir.⁵⁹

Urmie Gölü'nün batısı Kuzeybatı İran arkeolojisinde çok önemli bir yeri olmasına rağmen, İran İslam Devrimi'nden sonra bölgede arkeolojik araştırmaların sayısı oldukça azalmıştır. Urmie Gölü'nün güneyinde arkeolojik araştırmalar batı bölümüne nispeten daha fazladır. Güneydeki Ghlaychi yerleşimi ilk kez kaçak kazılar sayesinde keşfedilmiş ve ardından 1999-2005 yılları arasındaki sekiz sezonda Bahman Kargar tarafından kazılmıştır. Bu kazılar "Manna Krallığı Kültür inceleme" projesi adıyla gerçekleştirilmiştir.⁶⁰ Bu yerleşimin Manna Krallığı'na ait önemli şehirlerinden birisi olduğu düşünülmektedir. Bölgede kazısı yapılan önemli yerleşimlerden biri diğeri Tepe Rabat'tır. Manna Krallığı'na ait olan bu yerleşiminde kazıları 2005 yılında Bahman Kargar tarafından yapılmıştır. Bu bölgede yapılan diğer bir kazı Urmie Gölü'nün güneyinde yer alan (Simine Rud havzasında) Tepe Lavin kazısıdır. Hajji Firuz, Dalma ve Kuzeybatı İran'da ilk kez görülen Uruk Kültürüne ait buluntu sunan bu yerleşimin kazıları 2009 yılında Ali Binandeh tarafından yapılmıştır.⁶¹

Bu kazıların yanı sıra Urmie Gölü'nün güneyinde Miyandoab ve Shahin Dej kentlerinde yer alan Tepe Ghara Gözlü ve Tepe Ghapan yerleşimleri 2009 yılında

⁵⁸ K. Alizadeh, "Digging in Nader Tepesi, Aslandouz Moghan Desert, Collection of Iran's 9th Archeological Article's, Tehran Institute of Archaeology", *Cultural Heritage and Tourism Organization institution*, 2007, 265-275.

⁵⁹ R. Reza, "Preliminary report of the first season of excavations in the cemetery Khorramabad Meshginshahr", *Iranian Cultural Heritage Organization, Institute of Archaeology*, Unpublished, 2011.

⁶⁰ B. Kargar, A. Binandeh, "Preliminary report of excavations at Rabat Tepe", *northwestern Iran, Iranica Antiqua* 44, 2009, 113-129.

⁶¹ A. Binandeh, "Study of prehistoric settlements in the catchment area Siminehrood", *Archive West Azarbaijan Cultural Heritage and Tourism Organization*, Unpublished 2009.

kazılmıştır.⁶²Ghara Gözlü yerleşiminin Orta/Geç Tunç Çağı (Van-Urmiye Kültürü), Ghapan Tepe'nin ise Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı'na ait olduğu tespit edilmiştir.

Urmiye Gölü'nün kuzeyinde Khoy Şehrinin yakınlarında yer alan Dave Göz yerleşimi son yıllarda kazılan bir diğer yerleşimdir. Bu yerleşim 2012 yılında Akbar Abedi tarafından kazılmıştır. Yerleşimde Hajji Firuz, Kalkolitike geçiş dönemi ve Geç Kalkolitik I ve II dönemlerine ait buluntular gün ışığına çıkarılmıştır. Bu açıdan Dave Göz Kuzeybatı İran'nın kronolojisi için son derece önem taşımaktadır.⁶³

Batı Azerbaycan Eyaletinde yapılan son kazı Urmiye Gölü'nün güneyinde Bukan şehri yakınlarında yer alan Aliabad yerleşimidir. Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı buluntuları sunan bu yerleşimin kazısı 2013 yılında Hasanzadeh tarafından yapılmıştır.

Urmiye Gölü'nün doğusunda, Hashtrud kentinin batısında yer alan Zolbin Tepe, kazısı yapılan bir diğer yerleşimdir. Erken ve Orta Tunç Çağı'na ait olan bu yerleşim 2008 yılında Omrani ve Jale Aghdam tarafından kazılmıştır. Bu kazı Urmiye Gölü'nün doğusunun Tunç Çağı'nı daha iyi tanımlamamıza yardımcı olmuştur.⁶⁴ Bu kazının yanı sıra Dalma Kültürü, Pisdeli ve Kura-Aras buluntuları sunan Değirmen Tepe Ahmad Chaychi ve Omrani tarafından kazılan bir diğer yerleşim yeridir. Bu yerleşim Bostan Abad kentinde yer almaktadır.⁶⁵

Kuzeybatı İran'ın kuzeyinde Aras Nehri kıyıları yakınlarında yer alan Kul Tepe kazıları bir diğer önemli kazılardandır. Bu yerleşim özellikle Geç Kalkolitikten Erken Tunç Çağına (Kura-Aras) geçişi gösteren buluntular sunması ve bölgede Kura-Aras Kültürünün oluşumu hakkında bilgi vermesinden dolayı önemlidir. Ayrıca bu yerleşimden elde edilen otuz C14 tarihlendirme örnekleri ve diğer bilimsel araştırmalar

⁶² E. Kharrazi, "Speculation for determination of Age and Miyandoab's Ghare Gozlou Range", *Archive Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of East Azerbaijan*, Unpublished, 2009.

⁶³ A. Abedi, *Dava Goz Khoy Excavation: First Preliminary Report*, Unpublished report prepared for ICHHTO (In Persian), 2012.

⁶⁴ B. Omrani, J. Zhaleh Aghdam, "Delimitation and Layer Design Report and Range Determination of Hashtroud's Zolbien Tepe", *Archive Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of East Azerbaijan*, Unpublished 2008.

⁶⁵ A. Chaychi Amir Khiz, B. Omrani, "Report of Speculation for Layer Designing Bostan Abad Deirman Tepesi (first chapter of winter 1387)", *Archive Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of East Azerbaijan*, Unpublished 2010.

Kuzeybatı İran arkeolojisinin tarihlendirme sorunlarını tartışmak için bir dayanak noktası oluşturmaktadır.⁶⁶

Sonuç itibarı ile Kuzeybatı İran'ın arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları tarihine baktığımızda oldukça yoğun arkeolojik çalışmalarının gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Ancak disiplinli ve bilimsel araştırmaların sayısı yeterli değildir. Diğer yandan gerçekleştirilen yüzey araştırma veya kazıların sonuçları yayınlanmaması büyük sorunlar yaratmıştır. Bu çalışmaların çoğu sadece rapor şeklinde, kültür bakanlığı arşiv odalarında saklanması bu araştırmaların güncel kazılarla karşılaştırılıp, yeniden değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır.

⁶⁶ F. Khademi Nadooshan, A. Abedi, M.D. Glascock, N. Eskandari, M. Khazaei, "Provenance of prehistoric obsidian artefacts from Kul Tepe, northwestern Iran using X-ray Fluorescence (XRF) analysis", *Journal of Archaeological Science*, 40, no. 4: 2013, 1956–1965.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KURA-ARAS KÜLTÜRÜ ÖNCESİ KUZEYBATI İRAN

3.1. PALEOLİTİK DÖNEM

Kuzeybatı İran'da çok sayıda ve kapsamlı arkeolojik araştırmaların yapılmasına rağmen, Paleolitik dönem ile ilgili bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır. Az sayıdaki yüzey araştırması Kuzeybatı İran'da Paleolitik dönemin alt evrelerinin yaşandığını göstermektedir. Kuzeybatı İran'da Paleolitik dönemin varlığını ilk kez 1949 yılında S.C. Coon tarafından Urmiye şehri yakınında yer alan Temteme Mağarası'nda yapılan kazılarla ortaya konmuştur (Resim 1). Bu kazılarda Orta Paleolitik Döneme tarihlenen bazı taş aletler bulunmuştur. Temteme mağarası deniz seviyesinden 1500m yükseklikte ve oldukça sert bir iklim bölgesinde yer almasından dolayı bu mağaranın yaz aylarında iskân edildiği düşünülmektedir⁶⁷.

Coon, tarafından gerçekleştirilen kazılardan sonra S. Kooros, 1975 yılında, Urmiye Gölü'nün güneydoğusunda, Tebriz-Miyane-Maraghe üçgeninde, Sahand Dağları eteklerinde, bölgenin en erken sakinlerinin izlerini sürmek amacıyla gerçekleştirdiği yüzey araştırması sonucunda Erken Paleolitik Döneme ait bazı mağara ve açık alan yerleşimleri tespit etmiştir. Kooros elde ettiği buluntuları Erken Paleolitik Döneme (Asuliyen Kültürü'ne ait) tarihlendirmektedir.⁶⁸ Bir diğer araştırma Urmiye Gölü'nün doğusunda, Tebriz yakınlarında yer alan Gori Göl bölgesinde, Singer ve Wymer tarafından yapılmış ve çalışmalarda Erken Paleolitik Döneme ait bir balta bulunmuştur.⁶⁹

Bu araştırmalardan sonra bölgenin paleolitik sürecini aydınlatmaya yönelik araştırmalar durma noktasına gelmiştir. 1990 lı yıllarda sınırlı da olsa araştırmalar tekrar başlatılmıştır. Bu yıllarda Urmiye Göl'ünün doğusunda Maraghe'ye yakın bir yerde Verjoy Çay kıyısında R. Ghafarı tarafından yapılan yüzey araştırmalarında Erken ve

⁶⁷ C. S. Coon, *The Seven Caves: Archaeological Explorations in the Middle East*, New York 1957.

⁶⁸ H. Sadek-Kooros, "Early Hominid Traces in East Azarbaijan, Proceeding of the IVth Annual Symposium on Archaeological Research in Iran", Edited by F. Bagherzadeh, *Iranian Center for Archaeological Research*, Tehran 1976, 1-10.

⁶⁹ R. Singer, J. Wymer, *A hand-axe from northwet Iran: the questions of human movement between Africa and Asia in the Lower Paleolithic Periods*, In *Views of the past*, ed. L. G. Freeman, The Hague: Mouton, 1978, 13-27.

Orta Paleolitik Döneme ait bazı buluntular ele geçmiştir. Ardından 1999 yılında aynı bölge Ghafari ve F. Bigleri tarafından incelenmiş ve Levallois tekniğinde yapılmış Orta Paleolitik döneme tarihlenen bazı taş aletler bulunmuştur.⁷⁰ Yaklaşık aynı yıllarda Urmie Göl'ünün güneyinde Taht-ı Süleyman bölgesindeki Çal Tepe ve Çakmaklı yerleşmeleri, Saman Heyderi ve Elham Ghasıdıyan tarafından araştırılmıştır. Ayrıca Urmie Gölü'nün Güneyinde yer alan Mahabad bölgesi ve Simine Rud Çayı kıyıları Rahmat Naderi ve Hasanzade tarafından araştırılarak bölgede Paleolitik döneme ait bulgulara rastlanmıştır.⁷¹

Resim 1. Orta Paleolitik döneme ait Tamteme Mağarası

Paleolitik Dönem ile ilgili oldukça sistematik diğer bir araştırma Hazar Denizi'nin batısında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarıdır. Bu araştırmalar Mohsen Zeydi ve Doriyanko tarafından Gere Su Çayı kıyılarında yer alan dilek Barghan bölgesi, Khalkhal yakınlarında yer alan Hashtchin bölgesinde, Ardabil'in güneyinde Kızıl Uzen Nehri teraslarında yapılmış ve Erken Paleolitik Döneme ait bazı buluntular ele geçmiştir. Konu ile ilgili son çalışmalar Reza Salman Por tarafından 2012 yılında Ahar

⁷⁰ F. Biglari, R. Ghaffari, "Preliminary report on the discovery of Paleolithic industries near Maragheh, Southeast Lake Urmia", *The International Conference on archaeological northwest*, Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism, Urmia 2004.

⁷¹ R. Naderi, "The report found possible evidence of ancient Paleolithic on the terrace of the river Siminehrood", *Payame Bastanshenasi Publications*, No. 5, 2005, 5-12.

ve Huran bölgelerinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarıdır. Araştırma sonucunda bölgede ender bulunan Erken ve Orta Paleolitik Döneme ait taş aletler ele geçmiştir.⁷²

Görüldüğü gibi kısıtlı araştırmalar bile bölgenin paleolitik dönemde ne denli hareketli olduğunu göstermeye yetmiştir. Sonuçlarından hareketle bölgenin Paleolitik dönemdeki bu hareketlilik ve yaşam potansiyeline rağmen tüm Kuzeybatı İran'ı kapsayan sistematik bir yüzey araştırmasının hala yapılmaması bölge arkeolojisi için büyük bir eksikliktir. Yukarıda belirtilen araştırmalar özellikle Urmiye Gölü Havzası'nın bazı bölgelerinde gerçekleşmiş ve bu da bölgede Paleolitik dönem ile ilgili soru ve soruların çözümü için yetersizdir. Kuşkusuz kuzeybatı İran da Paleolitik dönem ile ilgili, sistematik arkeolojik araştırmaların sayısı arttıkça, pek çok eksik nokta tamamlanacak ve dönemin daha iyi anlaşılması sağlanacaktır.

3.2. NEOLİTİK DÖNEM

Neolitik Dönem Kuzeybatı İran'da Hajji Firuz ve Hasanlu Tepe (X. Tabaka) buluntuları ile karakterize edilmektedir. Kuzeybatı İran'da Neolitik Dönem ile ilgili yapılan araştırmalara rağmen Neolitikleşme süreci ve bölgede yaşayan toplumların Epi-Paleolitik'ten Neolitiğe geçiş süreci tam olarak çözülememiştir ve bu konuda tartışmalar hala devam etmektedir.⁷³

Kuzeybatı İran'da Epi-Paleolitik ve Erken Neolitik Döneme ait yerleşim yerlerinin bulunmaması bölgenin arkeolojik sorunlarından en önemlisini oluşturur. Gerçekten neden bu dönemlere ait buluntular ele geçmemiştir? 1960 ve 1970'lerde yapılan yoğun arkeolojik araştırmalara rağmen halen bu soruya bir yanıt bulunmamıştır. Hasanlu Projesi çalışmalarının yoğun olarak Demir Çağ'ına odaklanması ve son yıllarda bölgede yapılan arkeolojik araştırmaların tam anlamı ile sistematik olmaması söz konusu dönemlerin tanımlanmamasının önemli nedenlerindendir. Frank Hole'e göre İran Azerbaycan Bölgesi çevre koşulları açısından Neolitik Dönem toplulukları için yaşama uygun bir yerdir.⁷⁴ Konu ile ilgili unutulmaması gereken nokta Neolitik yaşam için uygun olan Urmiye Gölü'nün Doğu, ve kuzeyinde yer alan Tabriz, Marand, Hoy,

⁷² R. Salmanpour, "Report and identify archaeological city of Ahar and Horand, Archive Cultural Heritage", *Handicrafts and Tourism Organization of East Azerbaijan*, Unpublished, 2013.

⁷³ B. Ajorloo, *Neolithic process in Azerbaijan*, (Unpublished PhD Thesis), Tehran University, 2007.

⁷⁴ Hole, F.(2002). *Archaeology West Iran*, Translated by Zahra Basti, Publications Samt, Tehran S. 13-28.

Shabestar ve Moghan düzlüklerinin tam anlamı ile sistematik bir şekilde incelenmemesidir.⁷⁵

M.Ö. 6000-5500 bin yıllarını kapsayan ve bölgede Geç Neolitik Dönemle temsil eden bu dönem kuzeybatı İran kronolojisinde "Hasanlu X" Dönemi ile tanımlanmaktadır.⁷⁶ Bu döneme ait buluntular Hajji Firuz'un yanı sıra, Dalma, Pisdeli ve Hasanlu Tepe kazılarında ele geçmiştir. Ayrıca Tepe Baru ve Salam Tepe gibi yerleşmelerde 1956-1977 yıllarında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda Hajji Firuz Dönemine ait çanak çömlekler ele geçmiştir. Hajji Firuz ilk kez Hasanlu Projesi üyesi olan Burney tarafından kazılmıştır. Ardından 1960-1961 yıllarında Young tarafından kısıtlı bazı sondaj çalışmaları yapılmıştır. Hajji Firuz'a ait son ve kapsamlı kazılar 1968 yılında Dyson ve Voigt tarafından gerçekleştirilmiştir.⁷⁷ Bu kazılar sonucunda Geç Neolitik Dönemi yansıtan bir köy gün ışığına çıkarılmıştır (Resim 2). Elde edilen çanak çömleklerin biçim ve tekniklerine dayanarak Voigt bu çanak çömleklerin Kuzey Mezopotamya'da yer alan Hassuna, Samarra, Ummadabagiye, Tel salase XV – XVI, Hassuna I ve II. Evreleri ve Tel Sutu ile yakın benzerlik gösterdiğini vurgulamaktadır (Resim 3,4,5,6). Araştırmacı Voigt, Hajji Firuz buluntuları ile Kuzey Mezopotamya'da Geç Neolitik buluntuları arasında görülen benzerliklerden yola çıkarak Kuzeybatı İran'daki, (Hajji Firuz/Sulduz ovası) Geç Neolitik Dönemde yaşayan topluluklarının Kuzey Mezopotamya'dan söz konusu bölgeye göç ettiklerine inanılmaktadır. Hajji Firuz buluntuları ile Kuzey Mezopotamya buluntuları arasındaki farklarda göz ardı edilmemelidir. Hajji Firuz ile Kuzey Mezopotamya arasındaki ilişkileri yansıttığı iddia edilen buluntular Hajji Firuz'un geç evrelerinden elde edilen nadir kap biçimleridir.⁷⁸ Bunun yansıra farklılıklar çanak çömlek üretim teknolojisinde de görülmektedir. Kuzey Mezopotamya'da çanak çömlek hane içi üretim biçiminden uzaklaşarak bir zanaat haline gelirken Hajji Firuz yerleşmesinde çanak çömlek üretimi hane içi üretimin ötesine geçememiştir. Hajji Firuz ile yakın ilişkisini koruyan tek kültür Samarra kültürüdür.⁷⁹

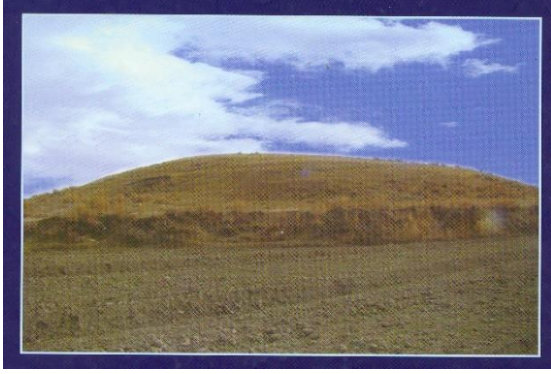
⁷⁵ Ajourloo, *Neolithic process in Azerbaijan*.

⁷⁶ S. Melek Shahmirzadi, *Before Iran's history from the beginning to the dawn of civilization*, Tehran Mahya Publications, 1994, 280.

⁷⁷ M. Voigt, M. Hajji, *Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement*, The University Museum, Pennsylvania 1983.

⁷⁸ Voigt ve Dyson.

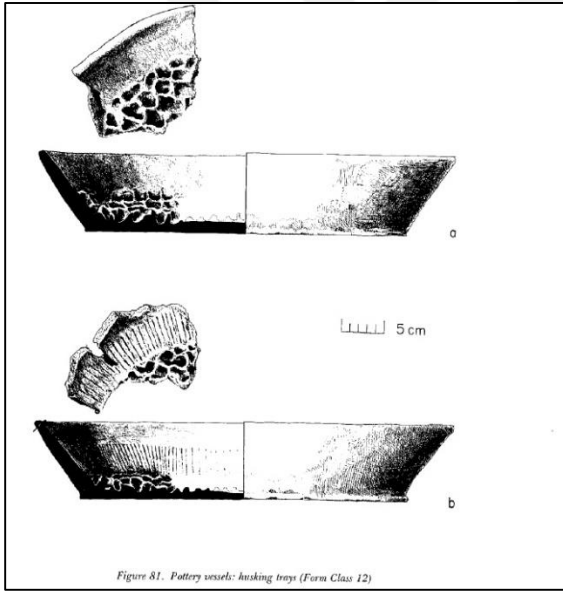
⁷⁹ Voigt ve Dyson, 122-178.

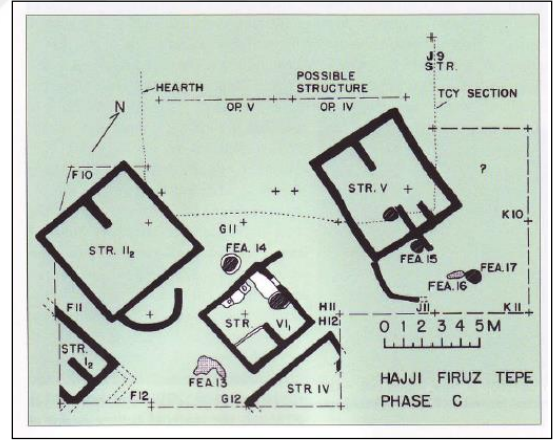
Resim 2. Hajji Firuz Tepe (Voigt, 1983)

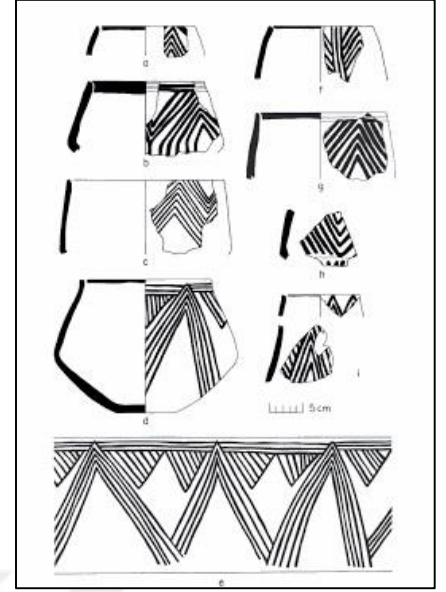
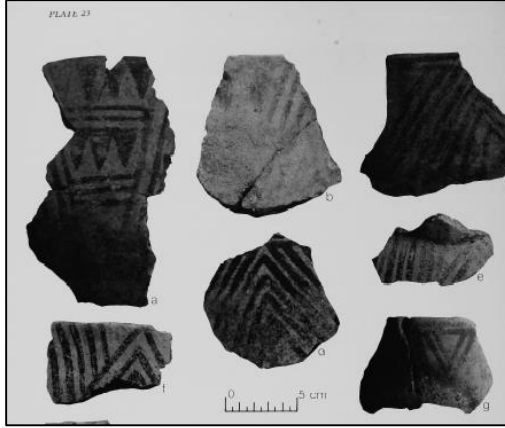
Resim 3. Hajji Firuz Tepe, Neolitik dönemin en ele geçen çanak çömlekle (Voigt, 1983)

Resim 4. Geç Neolitik döneme ait Hajji Firuz husking tray'ler (Voigt, 1983)

Resim 6. Geç Neolitik döneme ait Hajji Firuz mimari planı (Voigt, 1983)

Resim 5. Hajji Firuz Geç Neolitik Çanak Çömlek Örnekleri (Voigt, 1983)

Hajji Firuz’da Geç Neolitik döneme ait mezarlar bulunmuştur. Diğer Neolitik yerleşimlerde olduğu gibi mezarlar yerleşim içindedir (İntramural) ölümler evlerin tabanına gömülmüştür. Gömüler özellikle astudan (ölü kemiklerinin koyulduğu/korunduğu yer/ossuary burial) denilen yerlerde bulunmuş ve çoklu gömünün yoğun olduğu görülmektedir. Ölülerin ambar veya sekilerin altına gömüldüğü bazı farklı uygulamalarda görülür. Çok ender olarak küp mezarda görülmektedir. Voigt’a göre Hajji Firuz gömülerinin %85’den fazlası ölüm sonrasında yerleşimin dışında belirli bir süre çürümeye bırakılmış ve çürüdükten sonra kemikler toplanarak astudanalara gömülmüştür.⁸⁰

Kuzeybatı bölgesinde Neolitik Dönem ile ilgili kazıların kısıtlı olması sebebiyle bu bölgede Neolitik Döneme ilişkin bilgilerimiz azdır. Geç Neolitik (M.Ö. 6000-5500) dönemi temsil eden Hajji Firuz Tepe kazılarında mimariye dair önemli bilgiler elde edilmiştir. 18 adet mimari yapıya ait kalıntılar bağımsız duran kare ve dikdörtgen biçiminde evlere aittir. Her ev oturma odası ve mutfak olmak üzere iki bölüme ayrılmaktadır. Mutfak bölümünde depolama amaçlı küpler yerleştirilmiştir.

Son yıllarda gerçekleştirilen bazı araştırmalar kuzeybatı İran’ın Neolitik dönemi ile ilgili önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. Ahrenjan Tepe ve Ghare Tepe

⁸⁰ Voigt ve Dyson, 70-94.

yerleşmelerden ele geçen çanak çömlekler.⁸¹ ve bazı yüzey araştırmaları.⁸² Bölgede Hajji Firuz'dan daha erken döneme giden bir neolitik geçmişin olduğunu ortaya koymuştur. Bu sonuçlar kuzeybatı İran Bölgesinin Neolitikleşme sürecinin, Kuzey Mezopotamya'daki Hassuna Kültürü ile ilintili toplulukların, bölgeye yaptığı göçler sonucunda başladığı şeklindeki yorumların doğru olmadığını göstermiştir.

Ajorloo'ya göre bölgenin Neolitikleşme süreci daha çok Orta Zagros hatta Doğu Anadolu ile ilgilidir⁸³. Ajorloo Ahrenjan Tepe ile Gere Tepe yerleşmelerinden elde edilen çanak çömleklere dayanarak Hajji Firuz ve Ahrenjan Tepe buluntularının bölgenin Geç Neolitik dönemini temsil ettiğini savunmaktadır. Ahrenjan Tepe'nin alt evrelerini ve Gere Tepe çanak çömleğini Jarmu II ile kıyaslayan Ajorloo; Ahrenjan Tepe'nin alt evreleri ile Gere Tepe'nin bölgenin Erken ve Orta Neolitiğini yansıttığını savunmaktadır. Ayrıca bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında Hajji Firuz'dan daha erken döneme ait buluntular Asgerabad, Ghalat Jaldiyan, Gerd Khalike ve Tepe Maghsud gibi yerleşmelerde saptanmıştır.⁸⁴

Yukarıda belirtilen yerleşmelerin yanı sıra yapılan yüzey araştırmaları sırasında Neolitik döneme ait: Beyg Obası, Salamat Tepe, Tepe Duine⁸⁵, Ghosha Tepe Shahr yeri⁸⁶ Tepe Baruj,⁸⁷ Tepe Iğdır Pars Abad⁸⁸, Deve Göz Khoy.⁸⁹ Tepe Lavin⁹⁰ ve Değirmen Tepe⁹¹ gibi yerleşimler tespit edilmiştir.

⁸¹ Voigt ve Dyson.

⁸² Voigt ve Dyson.

⁸³ H. Talaei, *Ajorloo, B. Brief review Neolithic era in Azerbaijan*, Tehran University Faculty of Literature and Human Sciences, No 185, 2008, 77-100

⁸⁴ Talaei, 77-100.

⁸⁵ A. Hojebri Nobari, A. Pourfaraj, "Explain the chronology of copper and stone in Ardebil According to the Gosha tepe Ardebil", *Journal Research Faculty of Tehran University*, 2006.

⁸⁶ A. Hojebri Nobari, A. Pourfaraj, "Explain the chronology of copper and stone in Ardebil According to the Gosha tepe Ardebil", *Journal Research Faculty of Tehran University*, 2006.

⁸⁷ K. Alizadeh, M. Azarnoosh, "Systemic survey of Tepe Baruj, dual cultural relation ship of Aras River", *Archaeological and historical* 17-2(34), 3-21.

⁸⁸ M. Hesari, H. Akbari, "The report of Eider Aslandouz Tepe sound, archeological reports 4", *Tehran: Cultural Heritage and Tourism Organization*, 2005, 29-31.

⁸⁹ A. Abedi, *Dava Goz Khoy Excavation: First Preliminary Report*, Unpublished report prepared for ICHHTO. (In Persian). 2012

⁹⁰ A. Hojebri Nobari, A. Binandeh, J. Nestani, & H. Vahdati Nasan, "Excavation at Lavin Tepe Northwest Iran", *Ancient Near Eastern Studies*, Vol. 40, 2012, 95-117.

⁹¹ A. Chaychi Amir Khiz, B. Omrani, "Report of speculation for layer designing Bostan Abad Deirman Tepesi (first chapter of winter 1387) , Archive Cultural Heritage", *Handicrafts and Tourism Organization of East Azerbaijan*, Unpublished 1-27

3.3. KALKOLİTİK DÖNEM

Kuzeybatı İran'da Geç Neolitiğin bitişi ile birlikte yaklaşık 500 yıllık bir boşluktan sonra bölgede Dalma Dönemi (Hasanlu IX) ile tanımlanan Erken Kalkolitik dönem yaşanır. Bölgesel isimlendirmede bu süreç “Dalma Dönemi olarak bilinir. Bu döneme ait buluntular ilk kez Dalma Tepe; ardından Pisdeli, Hasanlu, Hajji Firuz ve Urmiye Gölü'nün batısında yer alan Tepe Sivan yerleşmelerinde tespit edilmiştir⁹². Dalma geleneksel çömlek yapım tekniğine ait olan çanak çömlekler M.Ö. 5. binyılın ilk yarısında geniş bir alanda, batı ve kuzeybatı İran'da yayılım göstermektedir (Harita 6).

Dalma Çanak Çömleğinin ortaya çıktığı bölge Urmiye Gölü Havzasının yanı sıra Batı İran ve Orta Zagroslardır. Ayrıca Doğu Mezopotamya'da Hamrin Bölgesinde⁹³ Halaf türü çanak çömleklerle birlikte ve Kafkasya Bölgesinde ele geçmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi Dalma Çanak Çömlek geleneği ilk kez Dalma Tepe ve Ardından Hasanlu, Pisdeli ve Hajji Firuz gibi yerleşim yerlerinden ele geçmiştir.⁹⁴ Elde edilen seramikler saman ve bazen ince kum katkılı ve çoğunlukla turuncu veya pembe rengindedir. Bu seramikler 4 ayrı gruba ayrılmaktadır; Dalma basit mal, Dalma boyalı mal, Dalma kırmızı astarlı mal ve Dalma baskı veya kabartma bezekli mal⁹⁵ (Resim 7,8,9,10). Boyalı mal grubu genellikle yuvarlak gövdeli, tabanı düz ve ağızları içeriye dönük kâselerden oluşmaktadır. Ancak düz gövdeli kâseler ve ayaklı bardaklarda tespit edilmiştir. Boya bezemeleri genellikle krem veya beyaz astar üzerine yapılmıştır. Çoğunlukla malın tüm dış yüzeyi boyanmıştır. Bezeme motifleri çoğunlukla geometrik motiflerden oluşur. Kabartma mal grubunda yer alan seramiklerin üzerindeki kabartmalar, kaplar kurumadan, parmakla şekillendirilerek veya kamış gibi bir alet kullanılarak yapılmıştır. Bu kaplar büyük ihtimalle mutfakta kullanılan mallardır. Kâseler ve kulplu çanaklar bu yöntemle dekore edilmiştir. Kalın kırmızı astarlı seramiklerin genellikle dış yüzeyi ve bazen iç kısımları kalın kırmızı renk ile astarlanmıştır. Yuvarlak gövdeli küçük çömlekler ve tepsiler bu grupta yer alır.

⁹² Hamlin, 127.

⁹³ J. Oates, “Ubaid Mesopotamia reconsidered”. In T. Young, P. Smith, & P. Mortensen, *The hilly flanks and beyond: Essays in the prehistory of southwestern Asia presented to Robert J. Braidwood* (pp. 251-281). Chicago: Chicago: SAOC36, 1983

⁹⁴ Hamlin, 127.

⁹⁵ Hamlin, 127.

Dalma Dönemi Kuzeybatı İran'da M.Ö. 5000-4500 yıllarına tarihlenerek bölgenin Erken Kalkolitik dönemini oluşturmaktadır.⁹⁶ Ancak bu tarih Orta Zagroslarda biraz farklıdır. Henrickson'a göre Dalma çanak çömleği Orta Zagroslarda M.Ö. 4100'lerden daha eskiye gitmez.⁹⁷ Urmiye Gölü Havzasında yer alan Ahranjan Tepe kazılarında, Dalma Dönemine ait olan buluntuların C14 tarihlemeleri M.Ö.4124 $63\pm$ yıllarını göstermektedir.⁹⁸

Orta Zagroslarda yer alan Segabı yerleşmesinde Dalma Dönemi buluntuları M.Ö. 4500-4000'e tarihlenmektedir.⁹⁹ Ayrıca son yıllarda kazısı yapılan ve Zanzan Eyaletinde yer alan Sohaçay Tepe'den ele geçen Dalma Dönemine ait çanak çömlekler C14 sonuçlarına göre M.Ö. 4250-4038 yıllarına tarihlendirilmektedir. Buna ek olarak Batı İran'da son yıllarda çalışılan Bijar Bölgesinde yer alan Kolnan Tepe'de Dalma Dönemi M.Ö. 4050-3650 yıllarına tarihlendirilmiştir.¹⁰⁰

Bu tarihlere karşın Kuzeybatı İran'da yer alan Kul Tepe kazılarından elde edilen C14 tarihleri M.Ö. 5000-4500 yıllarını göstermektedir¹⁰¹. Bu kapsamda Kuzeybatı İran'da Dalma döneminin Orta Zagroslara kıyasla daha erken başlamış olduğunu ve büyük ihtimalle zamanla bu bölgeden Batı İran'a ve diğer bölgelere yayıldığı düşünülmüyor.

Bölgesel kronolojiye göre Kuzeybatı İran'da Dalma sonrası dönem Hasanlu VIII veya Pisdeli dönem (Orta/Geç Kalkolitik) olarak tanımlanmaktadır. Bu döneme ait buluntular ilk kez Pisdeli Tepede, ardından Hasanlu ve Dalma Tepe'de ele geçmiştir. Kültürel anlamda Pisdeli Dönemi ile Dalma Dönemi arasında kesinti bulunmamakla birlikte büyük ihtimalle Pisdeli Kültürü Dalma Kültürü'nün yerel versiyonu olarak yükselmiştir.¹⁰² Dönemin anahtar yerleşim yeri niteliğine sahip Pisdeli Tepe kazıları ilk

⁹⁶ A. Abedi, H. Khatib Shahidi, C. Chatalgner, vd., "Excavation at Kul Tepe (Hadishahr)", *North-Western Iran*, 2010: First Preliminary Report. ANES 51, 33-165.

⁹⁷ E. F. Henrickson. and V. Vitali, "The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration Highland Western Iran", *Paleorient*, 13(2), 1987, 37-45.

⁹⁸ B. Kargar, *Study and speculation sites Ahrnjan and Qara tepe Salmas plain*, Thesis Faculty of Literature of Tehran University, Unpublished, 1991.

⁹⁹ C. Kramer, "*Pots and Peoples*" in *Mountains and Lowlands*, edited by T.C.Young and L.Levine,. Undena Press. Malibu, 1977, 91-112.

¹⁰⁰ A. S. Mocheshi, "Relative and absolute chronology Klnan hill Bijar, Sites belonging to the Chalcolithic period in West Central Iran", *Archaeology magazine*, No 1, Winter, 2011.

¹⁰¹ A. Abedi, "Dava Goz Khoy Excavation: First Preliminary Report", *Unpublished report prepared for ICHHTO (In Persian)*, 2012.

¹⁰² Voigt ve Dyson, 122-178.

kez 1957 yılında Dyson ve ardından 1961 yılında Young tarafından yapılmıştır.¹⁰³ Pisdeli Dönemine ait çanak çömlekler form ve motif açısından Kuzey Mezopotamya Ubaid ve Erken Uruk özellikle Gavra XII-XIII ile benzerlik göstermektedir (Resim 11).¹⁰⁴ Pisdeli Dönemine ait katmanlar Pisdeli Tepe’de 8 metre ve Hasanlu Tepe’de 6 metre kalınlığa sahip olduğu için önemlidir. Pisdeli Dönemi için iki farklı tarih önerilmektedir. İlk tarih M.Ö. 3900-3200 diğeri son yıllarda kazılan Kul Tepe ve Dave Göz’den elde edilen C14 sonuçlarıyla önerilen tarihtir ve Pisdeli dönemini M.Ö. 4500-3700’ yılları arasına tarihlendirilmektedir.¹⁰⁵

Pisdeli Tepenin Urmiye Gölü’nün güneyinde, Hasanlu Tepe’nin yakınlarında yer alması bölgedeki diğeri yerleşimleri tarihlendirmede yardımcı olmaktadır. Hasanlu VIII buluntularından alışıldığına göre Pisdeli ve Hasanlu VIII tabakası çağdaş olmalıdır. Bu Döneme ait kronoloji Urmiye Gölü’nün doğusunda Yanık Tepe ve batısındaki Geoy Tepe kazılarıyla bilinmektedir. Urmiye Gölü’nün doğusunda yer alan Yanık Tepe kazıları bölgenin Kalkolitik Dönemi ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Kalkolitik Döneme ait kalıntılar Yanık Tepe’de yoğun olarak M ve N açmalarından elde edilmiştir. Yanık Tepe’nin ilk Kalkolitik katlarında az bir miktarda impresso bezemeli Dalma seramiği ve boyalı Dalma çanak çömleği ele geçmiştir. Daha sonraki katlarda Pisdeli çanak çömleğine benzer çanak çömlekler bulunmuştur. Yanık Tepe’de özellikle M ve N açmalarında elde edilen Kalkolitik döneme ait boyalı çanak çömlekler Urmiye Gölü’nün batısında yer alan Geoy M tabakası, Kuzey Mezopotamya’da Gawra VII ve Doğu Anadolu’da yer alan Norşuntepe ile benzerlik göstermektedir.¹⁰⁶ Yanık Tepe M ve N açmalarından elde edilen Kalkolitik döneme ait çanak çömlekler yoğun olarak kırmızı üzerine siyah bezemelerle veya doğrudan seramik yüzeyine koyu renk ile yapılan motifler ile bezenmiştir. Bu çanak çömlek genellikle Urmiye Gölü havzasının doğu kanadında görülür.

Geoy Tepe, Kordler Tepe ve Urmiye Gölü’nün batısında yer alan Tepe Gijlar Orta ve Geç Kalkolitik Döneme ait önemli yerleşimlerdir. Geoy Tepe 1948 yılında Brown,¹⁰⁷

¹⁰³ Dyson, vd. 19-28.

¹⁰⁴ Voigt ve Dyson, 122-178.

¹⁰⁵ Dyson, vd. 19-28.

¹⁰⁶ Voigt and Dyson, “The chronology of Iran, 1940, ca. 8000-2000”, 122-178..

¹⁰⁷ Burton-Brown.

Kordler Tepe Lippert ¹⁰⁸ve Gijlar Tepe ise İtalyan bir ekip tarafından,¹⁰⁹ kazılmıştır. Kalkolitik Dönem Geoy Tepe’de M ve N Dönemi, Tepe Gijlar’de C Dönemi ile belirtilmiştir. Çanak çömlek tipolojisine dayanarak Geoy M çanak çömleğinin Pisdeli çanak çömleğinden biraz geç olduğu düşünülmektedir.¹¹⁰Bununla birlikte Geoy Tepe M dönemi çanak çömlekleri Pisdeli çanak çömleğine, Doğu Anadolu’da Keban bölgesinde yer alan Norşuntepe ve Tepecik mallarına ve Kuzey Mezopotamya’da yer alan Gawra Çanak Çömleği ile benzerlik göstermektedir.¹¹¹

Kuzeybatı İran kronolojisinde (Tablo 1-2) Pisdeli Dönemi sonrası araştırmaların yetersiz olmasından dolayı pek bilinmiyordu. Ancak son yıllardan Köhneh Pasgah Tepesi, Kul Tepe ve Dave Göz gibi yerleşimlerde yapılan kazılardan elde edilen sonuçlara dayanarak Pisdeli Dönemi sonrası M.Ö. 4200-3900 yıllarına tarihlenmiş ve Geç Kalkolitik II veya Saman Yüzlü Mal Dönemi olarak adlandırılmıştır. Bu dönem Güney Kafkasya, Yukarı Mezopotamya ve Doğu Anadolu buluntuları ile uyushmaktadır.¹¹² Geç Kalkolitik II veya Saman Yüzlü Mal Döneminden sonra Geç kalkolitik III evresi Kul Tepe buluntularına dayanarak M.Ö. 3900-3700 yılları arasına tarihlenir.¹¹³

Yukarıda belirtildiği Geç Kalkolitik II evresi Saman Yüzlü Mallar ile karakterize edilmektedir. Kuzeybatı İran arkeolojik araştırmalar açısından daha iyi tanımlanan Doğu Anadolu ve kuzey Mezopotamya ve hatta Transkafkasya bölgelerine göre daha az incelenmiş ve özellikle söz konusu CFW seramik mal grubu ile ilgili bilgilerimiz daha azdır. Güney Anadolu ve Kafkasya topraklarında yapılan araştırmalar özellikle kuzeybatı İran Geç Kalkolitik kronolojisi için kuşkusuz yardımcı olabilir. Yukarı Fırat Bölgesinde Norşuntepe, Tepecik ve Değirmen-tepe ve hatta Hammam et Turkman bu yerleşimlerden sayılabilir.

Kuzeybatı İran'da Geç Kalkolitik dönem ile ilgili buluntular Geoy Tepe "M" ve "N", Köhne Pasgah Tepesi, Tepe Baruj, Yanık Tepe, Pisdeli Tepe ve Kul Tep gibi

¹⁰⁸ Lippert, 83–122.

¹⁰⁹ P. E. Pecorella, M. Salvini, *Tra Zagros eL Urmia*, Rome 1984.

¹¹⁰ Voigt ve Dyson, 122-178.

¹¹¹ Voigt ve Dyson, 122-178.

¹¹² C. Marro, “Where did Late Chalcolithic chaff-faced ware originate? Cultural dynamics in Anatolia and Transcaucasia at the dawn of urban civilization (ca 4500-3500 BC)”, *Paléorient* 36(2), 2010, 35-55.

¹¹³ A. Abedi, H. Khatib Shahidi, C. H. Chataigner, K. Niknami, N. Eskandari, M. Kazempour, A. Pirmohammadi, J. Hoseinzadeh, G.H. Ebrahimi, “Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report”, *Ancient Near Eastern Studies*. Vol. 51, 2014, 33-167.

yerleşimlerden elde edilmiştir. Ayrıca Kroll (2005) tarafından yapılan yüzey araştırmalarında Marand Seramik Mal grubu olarak adlandırılan seramikler Geç Kalkolitik (CFW) mal grubu içerisinde yer alabilir. Geoy Tepe buluntuları çoğunlukla Tunç Çağı'na ait olmakla birlikte Geç Kalkolitik ile ilgili veriler N-M evrelerinden elde edilmiştir. "N" evresinden elde edilen seramikler tek renkli kırmızı veya gri ve yüzeyleri parlatılmıştır. Ardından "M" evresinde bazen kırmızı renk ile boyanmış saman katkılı seramikler elde edilmiştir. Motifler kâselerin iç yüzeyinde girland ve çömleklerin omuzlarında dalgalı hatlar ve üçgenlerden oluşur. Yanık Tepe'de Geç Kalkolitik buluntuları M ve N açmalarından elde edilmiştir. Elde edilen seramikler tek renkli, saman katkılı ve kırmızı astarla parlatılmıştır. Formlar basit ağızlı kâseler ve bezemeli çömlekler olarak ön plandadır. Pisdeli Tepe Geç Kalkolitik döneme ait diğer bir yerleşimdir. Bu tepede elde edilen seramikler Pisdeli Mal grubu olarak adlandırılmıştır¹¹⁴. Seramikler saman katkılı ve devetüyü ile kırmızı tonlarında ve dış yüzeyleri perdahlanmıştır. Bazı seramikler kırmızı renk ile yoğun bir şekilde yatay şerit veya içi dolu üçgen gibi geometrik motifler ile bezenmiştir. En karakterize form, ağız kenarı altında dış yüzeyde bantlar ile bezenmiş olduğu bardaklardır¹¹⁵. Kazısı son yıllarda yapılan Kul Tepe ve Köhne Pasgah Tepesi iki diğer Geç Kalkolitik ve özellikle Saman Yüzlü (CFW) sunan yerleşimlerdir.

Son yıllarda Doğu Anadolu ve kuzeybatı İran'da gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda olağan ustü benzerlik gösteren Saman Yüzlü Mal grubuna ait seramik parçaları elde edilmiştir. Bu bağlamda Doğu Anadolu'da Çolpan ve Hango ve Yılandaş gibi yerleşimlerden elde edilen seramikler kuzeybatı İran'da yer alan Kul Tepe ve Köhne Pasgah Tepesi ile yoğun benzerlik göstermektedir¹¹⁶.

¹¹⁴ Dyson, vd. 19-28.

¹¹⁵ B. Helwing, "The Late Chalcolithic Period in the Northern Zagros A Reappraisal of the Current status of Research". M. Azarnoush (Ed.). *Proceedings of the International Symposium on Iranian Archaeology: Northwestern Region*, Iranian Center for Archaeological Research, Tehran 2004, 11-23.

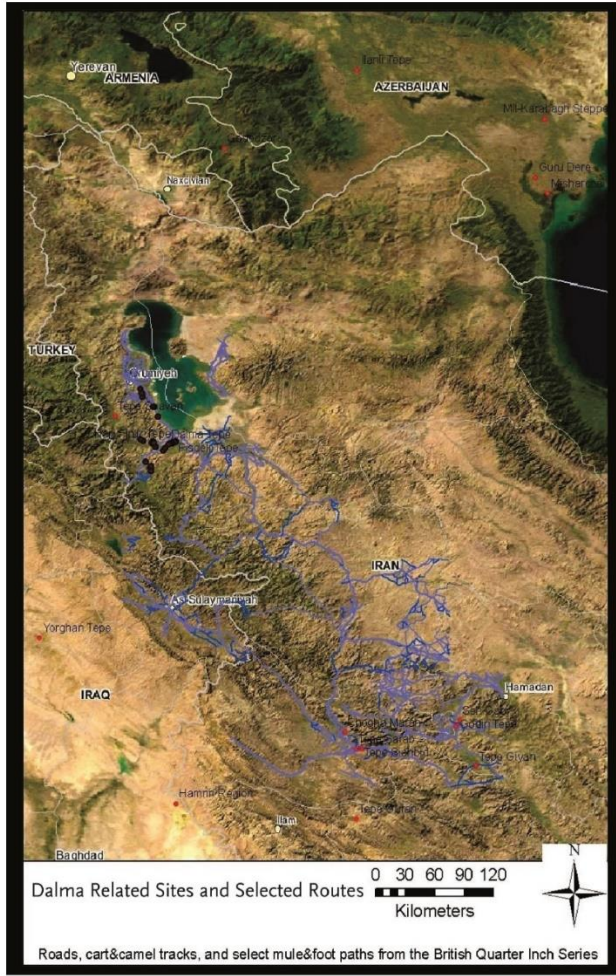
¹¹⁶ C. Marro, "Late Chalcolithic Ceramic Cultures in the Anatolian Highlands", K. Robinson, A. Sagona (Ed.). *Ceramics in Transitions* (s. 9-38). *Ancient Near Eastern Studies*, Supplement 27, Leuven: Peeters 2008.

Tablo 1. Kuzeybatı İran Yeni Kronolojisi (Abedi, 2014)

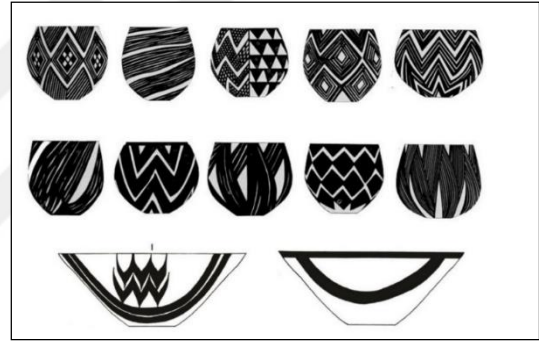
M.Ö	Hasanlu	Kuzeybatı İran	Kul Tepe
3100/3000-2300	Hasanlu VII	Kura-Aras II	Kul Tepe IV
3600/3500-3100		Proto-Kura-Aras/ Kura-Aras I	Kul Tepe V
3900-3700		LC3, CFW	Kul Tepe VIA
4200-3900		LC2, CFW	Kul Tepe VIB
4500-4200	Hasanlu VIII (Pisdeli)	LC1, Black on Buff	Kul Tepe VII
5000-4500	Hasanlu IX (Dalma)	Dalma	Kul Tepe VIII
5400-5000	Hasanlu X (Hajji Firuz)	Geç Neolitik	Kul Tepe IX

Tablo 2. Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu Kronoloji Tablosu (Helwing, 2004)

M.Ö.	Doğu Anadolu	Urmiye Bölgesi
3000	Arslantepe VIA Tepecik West	Kul tepe IV
3500		Kul tepe V
4000	ArslantepeVII Tilkitepe II Norşuntepe LCH IIA	Geoytepe M Geoytepe M Kul tepe VIA
4500	ArslantepeVIII	Geoytepe N Kul tepe VIB

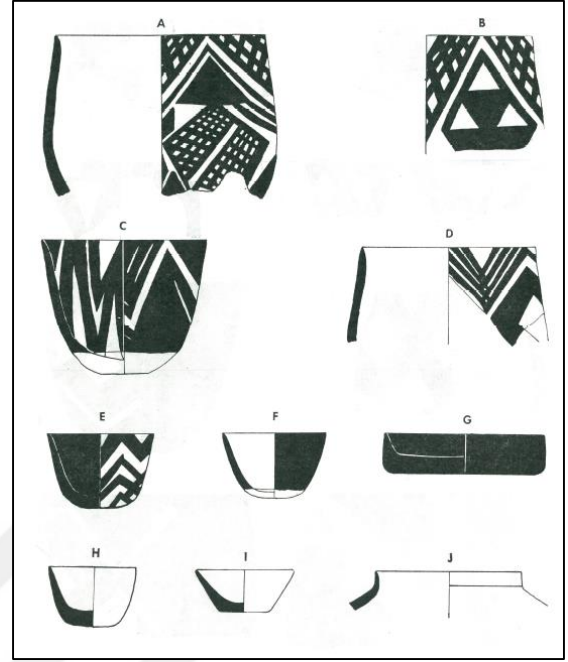
Harita 5. Dalma Kültürü dağılım bölgesi (Tonoike, 2009)

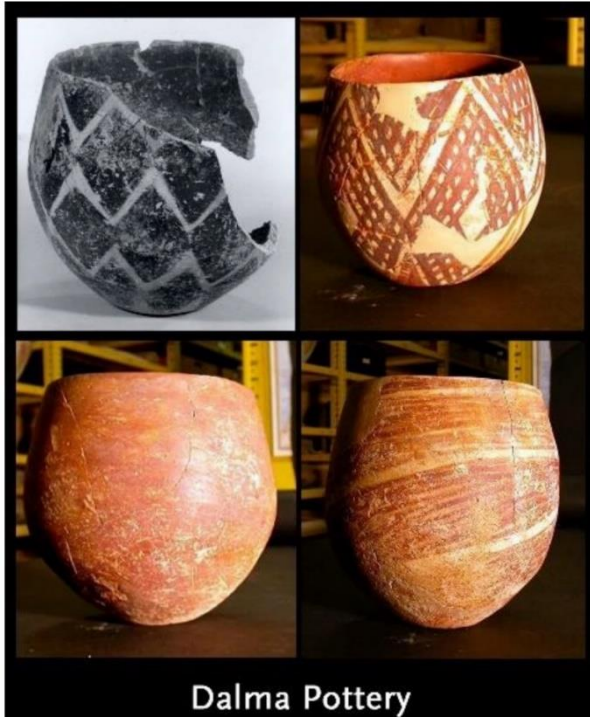
Resim 7. Dalma Boyalı Mallar (Young, 1963; Hamlin, 1975)

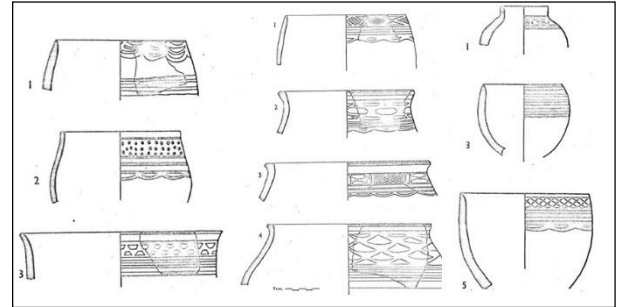
Resim 8. Dalma baskı (impressed) seramikleri

Resim 9. Dalma kırmızı astarlı ve basit mallar (Hamlin, 1975)

Resim 10. Dalma seramiklerinden örnekler (Young, 1963)

Resim 11. Pisdeli boyalı seramik örnekleri (Young ve Dyson, 1960)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

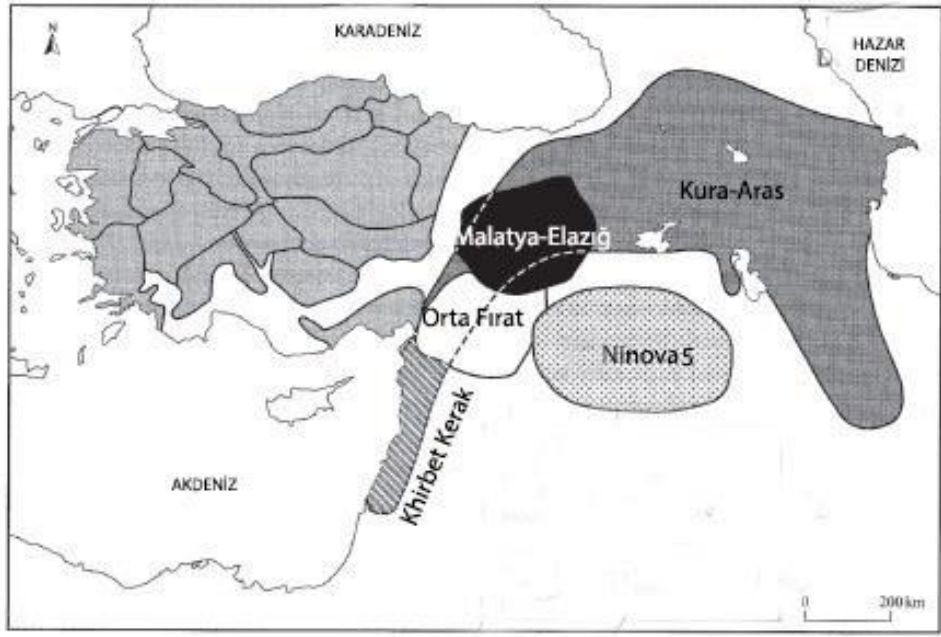
KURA-ARAS KÜLTÜRÜ

4.1. KURA-ARAS KÜLTÜRÜ

Kura-Aras Kültürü M.Ö. 4. binyılın sonlarından M.Ö. 2. binyılın başına değin bin yıldan fazla bir süre, Yakın Doğu coğrafyasının büyük bir kısmında varlık göstermiştir (Tablo 3). Kura-Aras Kültürüne ait olan siyah-açkılı gri çanak çömlekler ilk kez 19. yüzyılda Azerbaycan topraklarında yer alan Gence bölgesinde tanımlanmıştır. Ancak bu çanak çömlek 1930'lara kadar arkeologların dikkatini çekmemiştir. Güney Kafkasya topraklarında çalışan Rus Arkeolog B. Kuftin ilk kez söz konusu kültüre ait olan seramikleri dikkate alarak bir araştırma yapmıştır. B. Kuftin Tiflis Müzesi'nde saklanan bir grup buluntu üzerinde yaptığı çalışma sırasında siyah-gri seramikler ile karşılaşmıştır. Bu çalışma sırasında Kuftin söz konusu seramiklerin Kura ve Aras Nehirleri arasında yer alan bölgelerde yoğun olduğunu fark ederek ilk kez "Kura-Aras Kültürü" adını kullanmıştır (Harita 6).

Tablo 3. Burney'in Kura-Aras Kültürü için Önerdiği Kronoloji (Işıklı 2010)

Burney'in Kültüre Dair Kronoloji Önerisi (Burney-Lang 1971)		
<u>E.Tr. I Evresi</u> M.Ö. 3250-2650	<u>E.Tr. II Evresi</u> M.Ö. 2650-2300/2200	<u>E.Tr. III Evresi</u> M.Ö. 2300/2200-1800/1750
Bu evre Gürcistan ve Ermenistan verileri ışığında IA ve IB olarak alt gruplara ayrılabilir. Ermenistan'da; Şreş – Blur II, Şengavit II, Maşots – Blur III, Mokhra – Blur II, Sevr – Blur II ; Gürcistan'da Kvarskhelebi C3-C1, Amiranis-Gora, Khizanaat-Gora E, Sadakhlo, Ozni, Beşaşeni, Tqviavi, Karaz, Pulur ve Korucutepe C14 verileri. En belirgin özellik keramikler üzerindeki rölyef bezemelerdir ama çok yaygın değildir. Grooving /oluk bezeme de görülür. Kazıma bezeme ise az sayıda kapaklarda görülür.Kültürel gelişimi kesintisiz tümüyle belgeleyecek yerleşimin yokluğu. Yuvarlak ve oval planlı evlerin yaygınlığı	Bir çok yerleşimde tespit edilir. Tipik yerleşimler : Şengavit III, Khizanaat Gora D, Yaniktepe, Jerahovid, Kirovakan, Geoy K, Ernis Bölgesel varyasyonlar artar İnsize bezeme yaygınlaşır Yuvarlak ve dikdörtgen planlı evler	Şengavit IV, Kvatskhelebi B, Haridj (Artik), Franganots, Kiznavur, Kheznavuz, Arghamour, Stepanakert, Tetri-tsvaro, Amiranis Gora, Sachkhere, Sadakhlo, Baba Derviş, Geoy K3, Karaz II, Malatya – Elazığ Bölgesi yerleşimleri, Arslantepe, Gelinciktepe, Zaglik, Lugovoe, Kayakent, Velikent, Mamaikutan, Novii Arshiti ve Kataragach Tapa kurganları Kültürel homojenlik tamamen biter, bölgesel varyasyonlar iyice artar. Keramik ve metal üretiminde yeni teknolojiler gelişir. Bezemeden forma keramikte bir basitlik hakim, keskin profiller yok. Gümüşü parlaklıkta dış yüzeyler Kurgan gömülere

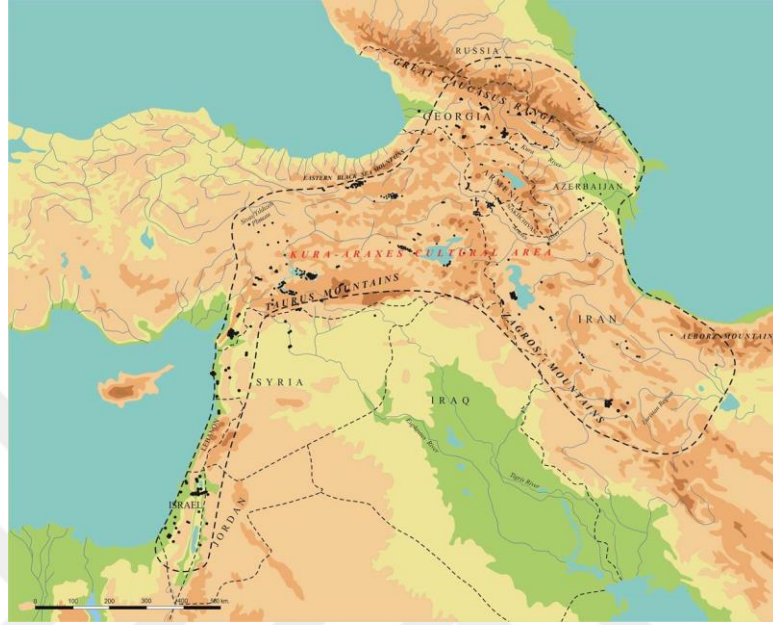
Harita 6. Kura-Aras Kültürü dağılım bölgesi (Sagona ve Zimansky, 2009)

Kuftin tarafından Kafkaslarda yapılan çalışmalar Levant Bölgesi'nde yürütülen arkeolojik çalışmalarla eş zamanlıdır. O yıllarda Levant Bölgesi'nde yer alan yerleşimlerden elde edilen siyah gri seramikler arkeologlar tarafından fark edilerek söz konusu seramiklerin kökenini bulmak için çalışmalar yapılmıştır.¹¹⁷ Kura-Aras kültürüne ait çalışmalar ve araştırmalar 1950'lerde Sovyet arkeologları tarafından özellikle günümüzdeki Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan topraklarında ciddi bir şekilde sürdürülmüştür. Bu arkeologlardan bazıları, siyah-gri parlak seramiklerin Kuftin tarafından Kalkolitik/Eneolitik döneme ait olarak değerlendirilmesini hatalı görmüşlerdir. Uzun süre Sovyet ve batılı arkeologlar, Kura-Aras kültürünün Erken Tunç Çağı ile eş zamanlı olduğuna inanmışlardır. Araştırmaların yoğunlaşması ve özellikle C14 tarihlendirmelerinin artması ile birlikte bugün arkeologların çoğu kültürün oluşum aşamasının M.Ö. 4. binyılın ortaları olduğu konusunda hemfikirdirler.¹¹⁸ Bu açıdan Kuftin'in konuyla ilgili görüşleri çok da yanlış görünmemektedir. Ancak Kuftin o zamana değin kazıların yetersiz olması nedeniyle Kura-Aras kültürünün yayılım coğrafyasını doğru bir şekilde tahmin edememiştir. Bugün ise elde edilen buluntuların

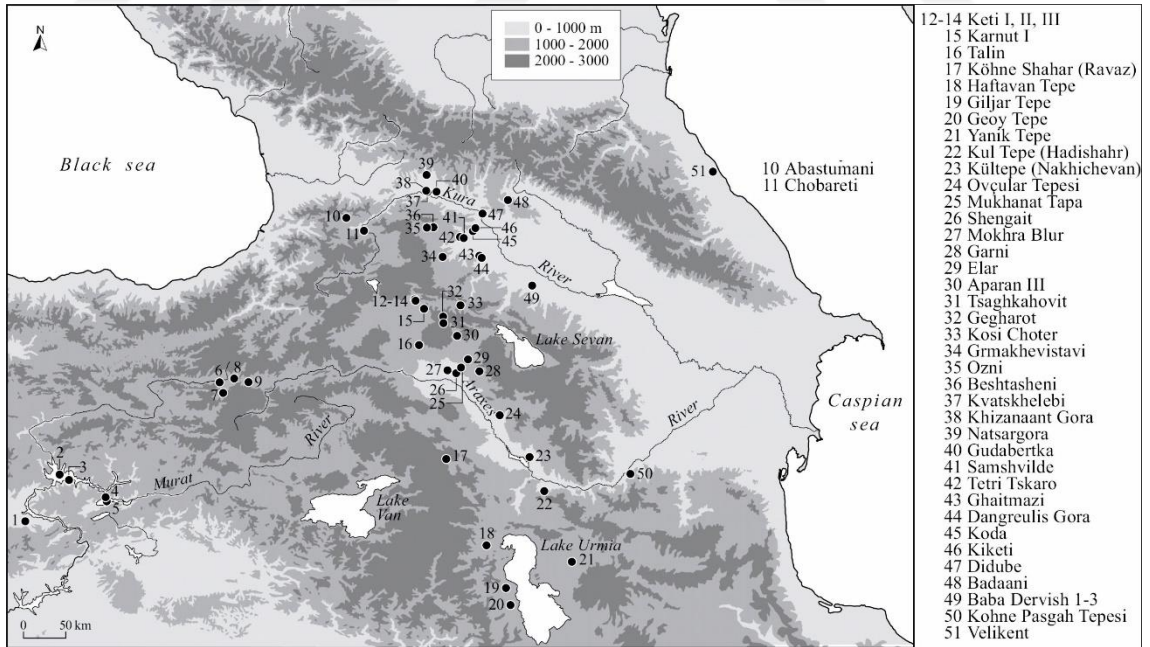
¹¹⁷ T. Kiguradze, A.Sagona, "On the Origins of the Kura-Araks Cultural Complex". In A. Smith., & K. Robinson, *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond*, Cotsen Institute of Archaeology, Los Angeles 2003, 38–94.

¹¹⁸ Kiguradze and Sagona, 38-94.

ışığında bu kültürün sadece Kafkasya topraklarında değil daha büyük bir alana yayıldığı bilinmektedir(Harita 7-8).

Harita 7. Yakın Doğu'da Kura-Aras Kültürü yayılım bölgesi (Işıklı 2010)

Harita 8. Kafkasya, Doğu Anadolu, Levant ve Kuzeybatı İran'da Kura-Aras yerleşim dağılımı (Batiuk, 2005)

Uzun bir süre Sovyet topraklarında yapılan arkeolojik çalışmaların Rusça yayımlanması nedeniyle batılı arkeologlar dâhil olmak üzere pek çok araştırmacı bu çalışmalardan habersiz kalmıştır. Kuzeybatı İran'da yer alan Geoy Tepe kazılarının yayınları, bu kültür ile ilgili ilk İngilizce yayınlar arasında yer almaktadır.¹¹⁹ Brown, Geoy Tepe "K" evresinden elde edilen seramikler ile Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'da yer alan Karaz buluntuları arasındaki benzerlikleri iyi bir şekilde ortaya koymuştur. Ancak Geoy Tepe "K" evresi seramiklerinin stratigrafik konumları güvenilir olmadığı için diğer arkeologların ilgisini çekmemiştir.¹²⁰

Sagona'ya göre gri siyah açkılı seramikler Kafkasya Bölgesi dışında, Levant Bölgesi'nde 1920'lerden itibaren tanımlanmıştır. Bu bölge, özellikle Ürdün Vadisi'nde Albright (1924) tarafından sürdürülen araştırmalardan sonra dikkate alınmıştır. Albright, söz konusu gri siyah açkılı seramikleri Khibret Kerak yerleşiminden bolca elde ettiği için Khibret Kerak mal grubu diye adlandırılmıştır. Daha sonra Sinclair Hood ve Routh Amiran, Khibret Kerak çanak çömleğinin Doğu Anadolu ve hatta Güney Kafkaslarda yer alan Kura Bölgesi'ne ait olduğunu önermiştir. Daha sonra Lamb (1954) Doğu Anadolu'da yaptığı araştırmaların sonuçlarını yayınlayarak bu kültürün genel özellikleri (Nahçıvan Kulp, taşınabilir ocaklar, bezeme teknikler) açıklamaya çalışmıştır. Lamb bir yandan Kuftin tarafından yayımlanmış resimler ile Doğu Anadolu'da elde edilen seramikleri kıyaslamış, diğer yandan kuzeybatı İran'da yer alan Geoy Tepe ve Khibret Kerak seramikleri ile olan benzerliklerini göstermiştir.

Kura-Aras Kültürü için ilk kronoloji ve bölümlemeler Sovyet arkeologları tarafından yapılmıştır. Sagona'ya göre Kafkasya topraklarındaki arkeolojik verilerin kronolojik sistemle ele alınması ilk kez A. A. Lessen tarafından yapılmıştır.¹²¹ Sovyet arkeologlardan Kh. Kushnareva, Kura-Aras Kültürü ile ilgili kronoloji çalışmalarının yanı sıra bu kültüre ait olan insanların geçim ekonomisi üzerine de yoğun araştırmalar gerçekleştirmiştir¹²² (Tablo 4).

¹¹⁹ Burton-Brown.

¹²⁰ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*.

¹²¹ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*.

¹²² K. Kushnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium B.C.* Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania, 1997.

Tablo 4. Kuşnareva-Çubinişvili'nin Kura-Aras Kültürü Kronoloji Önerisi (Işıklı 2010)

Kuşnareva-Çubinişvili'nin Kronoloji Önerisi (Kuşnareva-Çubinişvili 1970)		
Kura – Araks (Evre I)	Kura – Araks (Evre II)	Kura – Araks (Evre III)
M.Ö. 3000 – 2700 / 2600	M.Ö. 2700/2600– 2400/2300	M.Ö. 2400 / 2300 – 2000
Şengavit II, Şreş-Blur, Mokhra-Blur, Kültepe, Amiranis-Gora (Horizon I), Amiranis-Gora mezarları, Karaz (Horizon 15-11), Khizinaant-Gora, Kvatskhelebi (Horizon D1, C3, C2, kısmen C1 ve 1, 2, 4, 5 nolu mezarlar) Urbnisi mezarları, Gudabertkha, Ozni, Kulbakebi, Beštaşeni, Kültepe II (alt horizonlar), Geoy K1 ve K2 katları, Baba Derviş II, Mingçavur, Stepanakert Kurganları (103, 119 ve 125 nolu kurganlar) Tkviavi Kurganlarını verirler	Şengavit III, Amiranis-Gora (Horizon II), Karaz (Horizon 11-7), Khizanaant-Gora, Kvatskhelebi (Horizon C1), Garni, Elar (mezarlar), Kültepe II (üst horizonlar), Geoy Tepe (kısmen K2 ve K3)	Şengavit IV, Takavoranist, Kosi-Çoter, Amiranis-Gora (Horizon III), Karaz (üst horizonlar), Khizanaant-Gora, Kvatskhelebi, (Horizon B3, B2, B1, 3, 6-8 nolu mezarlar), Baba Derviş II, Yanıktepe, Sachkere Kurganları, Koreti, Naçerkezevi, Sartsız-Gora, Trialeti, Aragats, Üçtepe, Samgori, Bedeni, Telman Kurganları,

Sovyet arkeologların yanı sıra 1940'lardan itibaren Türk arkeologları da dağlık kuzeydoğu Anadolu'da Karaz kazıları ile söz konusu kültürün aydınlatılması çalışmasına katılmışlardır. Daha sonra Hamit Z. Koşay aynı bölgede Pulur ve Güzelova'da kazılarını yapmıştır. Hamit Z. Koşay ve K. Turfan Karaz kazıları sırasında 9 m.'yi aşkın Kura-Aras tabakaları ile karşılaşmıştır. Buna rağmen bu yerleşimden elde edilen sonuçlar stratigrafi problemleri yüzünden arkeologlar tarafından çok az kullanılmıştır. Daha sonra 1950-1970 yılları arasında Arslantepe, Norşuntepe ve Korucutepe kazılarından söz konusu kültür ile ilgili önemli buluntular ve sonuçlar elde edilmiştir.

1950 ve 1960 yıllarında Suriye topraklarında, Amik Ovası'nda yer alan Tell al-Judaidah, Tell Ta'yinat ve Tell Dhahab yerleşimlerinden Kura-Aras buluntuları ele geçmiştir. 1950 ve 1960'lar Kura-Aras kültürü araştırma tarihçesinde önemli bir yere sahiptir. Bu açıdan Charles Burney'in rolü büyüktür. Burney, araştırmalarına dağlık

Doğu Anadolu bölgesinde başlamıştır.¹²³ Bu araştırmalarda özellikle bölgenin tarihöncesi kültürleri ile ilgili önemli bilgiler elde edilmiştir.

Burney, Anadolu araştırmalarından sonra İran'a geçmiş ve Doğu Anadolu'da yaptığı araştırmalarının devamını Kuzeybatı İran'da sürdürmüştür. Burney, daha önce Brown tarafından Geoy Tepe kazılarında elde edilen sonuçları desteklemek amacı ile Yanık Tepe kazılarına başlamıştır.¹²⁴ 1948'lerde Brown tarafından yürütülen Geoy Tepe kazılarında önce kuzeybatı İran'da gri-siyah parlak seramikler ile ilgili bilgiler yok denecek kadar azdır. Bu kültüre ait araştırmalar kuzeybatı İran'da, Kafkasya ve Yakındoğu arkeolojisinden sonra başlamıştır. Bu kültür kuzeybatı İran'da çoğunlukla Burney'in çalışmaları ile bilinmektedir.¹²⁵ Yanık kazılarında önemli mimari ve çanak çömlek buluntuları elde edilmiştir. Bunlardan özellikle ilginç bezemeli çanak çömlek buluntuları dikkatleri çekmiş ve bazı arkeologlar Yanık kültürü terimini bu buluntular için kullanmıştır.¹²⁶

Burney tarafından yürütülen Yanık Tepe kazıları üç sezon sonra bırakılmıştır.¹²⁷ Yanık Tepe'de Kura-Aras kültürünün ilk evresi görünmemektedir. Ancak ikinci ve üçüncü evreleri özellikle mimari buluntuları açısından ve Kura-Aras kültürünün bölgesel ve kendine özgü çanak çömlek grubunu sunmasından dolayı önemlidir.¹²⁸ Bu seramikler İran'da ve bölgede Yanık seramikleri olarak tanımlanmaktadır.

Charles Burney Yanık kazılarında sonra tekrar Doğu Anadolu bölgesinde çalışmalarına devam etmiştir. Burney 1968 yılında tekrar İran'a dönmüş ancak bu sefer özellikle M.Ö. 2. binyıla ait olan ve bölgenin büyük yerleşimlerinden Haftavan Tepe kazılarını sürdürmüştür.¹²⁹ Haftavan Tepe yerleşiminden elde edilen buluntular çoğunlukla Orta Tunç Çağına (M.Ö.2. bin) ait olmakla birlikte yerleşimin Kura-Aras kültürüne ait tabakaları da bulunmaktadır kura-Aras tabakaları Yanık Tepe'ye benzer

¹²³ A. Çilingiroğlu, A. Sagona, "Charles Burney in the Near Eastern Highlands". In A. Sagona, *A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honor of Charles Burney*, Ancient Near Eastern Studies, Supplement 12. Peeters Press, Louvain 2004, 3-11.

¹²⁴ C. A. Burney, "Circular Buildings Found at Yanık Tepe in North-west Iran". *Antiquity* 35, 1961, 239-240.

¹²⁵ Batiuk, Stephen Denis.(2005). *Migration Theory and the Distribution of the Early Transcaucasian Culture*, Unpublished PhD Thesis, Department of Near and Middle Eastern Civilization, University of Toronto.

¹²⁶ R. H. Dyson, "Hasanlu, in Survey of Excavations in Iran 1971-72", *Iran* 11, 1973, 195-196.

¹²⁷ C. A. Burney, "Excavations at Yanık Tepe", *North-West Iran, Iraq*, 23(2), 1961b, 138-153.

¹²⁸ Çilingiroğlu ve Sagona, 3-11.

¹²⁹ C. A. Burney, *Excavations at Haftavan Tepe 1968: First Preliminary Report*, Iran 1970, 8, 157-171.

özellikler taşımaktadır. Haftavan Tepe kazıları İran’da sürdürülen diğer kazılar gibi İran İslam Devrimi ile birlikte son bulmuştur. Haftavan Tepe kazılarının nihai kazı raporu hiç bir zaman yayınlanamamıştır.

Tunç Çağı ile ilgili önemli bilgiler Haftavan Tepe’nin VII. tabakasından elde edilmiştir. Burney’e göre bu tabaka bir kasaba görünümündedir. Kura-Aras kültürü çoğu arkeolog tarafından göçebe topluluklara ait bir kültür olduğu düşünülürken, Haftavan Tepe VII. tabakanın kasaba görüntüsü vermesi oldukça önemlidir. Bu konu Kura-Aras kültürünün kuzey ve güney bölgelerinde farklı olduğu fikrini ortaya koymuştur.¹³⁰ Haftavan Tepe kazıları yapılırken 1978’lerde Urmiye Gölü’nün batısında İtalyan arkeologlar Gijlar Tepe kazılarını sürdürmüştür.¹³¹ İtalyan arkeologlar adı geçen yerleşimde 11m.’yi aşkın Kura-Aras kültür tabakası ile karşılaşmıştır. Yerleşim kalın Kura-Aras tabakalarına sahip olmasına rağmen söz konusu kültürün tüm evrelerini kapsamamaktadır. Bu yerleşimin en alt tabakalarında Kura-Aras kültürünün ikinci evresine ait olan dairesel yapılar tespit edilmiştir. Gijlar Tepe kazıları, yerleşimlerin tabaka kalınlığının kültürün tüm evrelerini kapsadığı anlamına gelmediğini göstermiştir.

Kura-Aras kültürü ile ilgili Batı İran’da önemli bir anahtar yerleşim olan Godin Tepe 1965 ile 1973 yılları arasında kazılmıştır. Bu yerleşimde IV. Tabaka, Kura- Aras kültürüne aittir. Bu tabaka ile ilgili özellikle Mason Koper tarafından yayımlanan ve laboratuvar incelemelerine sahip olan makale önemli bilgiler sunmaktadır.¹³²

1970’lere kadar Kafkasya toprakları dışında Kura- Aras kültürüne dair bilgi veren çok sayıda yerleşim yeri kazılmış ve yüzlerce yerleşim yeri yüzey araştırmalarıyla tespit edilmiştir. Ancak bu kazılardan önce Kafkasya topraklarında Sovyet Birliği arkeologları tarafından onlarca kazı yapılmıştır. Fakat bunlar yerel dillerde veya Rusça yayımlandığı için batılılar dâhil olmak üzere arkeologların çoğu bu kazı sonuçlarından habersiz kalmışlardır. Tüm bu kazı ve araştırmalara rağmen o zamana kadar Kura–Aras kültürü ile ilgili kapsamlı bir fikir ortaya konulmamıştır.

¹³⁰ P. Kohl, *The Making Bronze Age of Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.

¹³¹ M. R. Belgiorno, R. Biscione, and P. E. Pecorella, “Il Saggio E I Materiali Di Tappeh Gijlar,” in *Tra Lo Zagros e L’Urmia: Ricerche Storiche ed Archeologiche Nell’Azerbaigian Iraniano*, edited by P.E. Pecorella and M. Salvini, Edizioni dell’Ateneo, Rome 1984, 240–299.

¹³² R. B. Mason, L. Cooper, *Grog, Petrology, and Early Transcaucasians at Godin Tepe*. Iran 37, 1994, 25-31.

1971’de Burney, M. Long ile birlikte “*The people of hills: Ancient Ararat and Caucasus*” adlı kitabını yayımlamıştır. Bu kitap ilk kez o zamana kadar elde edilen bilgilerden yola çıkarak bölgenin özellikle M.Ö. 4 ve 3. binyılları ile ilgili önemli bilgiler sunmuştur. Bu kitabın özellikle Burney tarafından yazılan üçüncü bölümünde Kura–Aras kültürü ile ilgili Levant, Doğu Anadolu, kuzeybatı İran ve Kafkasya’dan elde edilen buluntular birleştirilerek kültür ile ilgili genel bir düşünce elde edilmeye çalışılmıştır. Bugün bu kitap Kura-Aras kültürü için klasik bir kaynak olarak kabul görmektedir.¹³³

Söz konusu kitabın yayımlanmasına kadar, Kafkasya arkeolojisi ile ilgili İngilizce olarak kapsamlı bilgi yayımlanmamıştır. Kültür ile ilgili diğer bir önemli kitap, Sagona tarafından yayımlanmıştır. Sagona (1984) ‘*Tunç Çağ’ında Kafkasya Bölgesi*’ adı ile yayınladığı kitapta Kafkasya, Levant, Doğu Anadolu, Suriye, Filistin ve kuzeybatı İran’da yer alan Kura-Aras yerleşimlerini detaylı olarak değerlendirmiştir. Burney’in kitabından sonra Sagona tarafından yayınlanan bu kitap en kapsamlı ve bilgi veren kitap olarak kabul edilmektedir. Sagona o zamana kadar yayınlanan tüm buluntuları kullanarak yerleşimleri, tabakalandırmaları ve C14 tarihlerini ortaya koymuştur (Tablo 5).

¹³³ A. Sagona, “Social Boundaries and Ritual Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia”. In A. Sagona, A.(No data). *View from Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney* (pp. 475-538). Louvain: Ancient Near Eastern Studies, Supplement 12. Peeters Press, 2004.

Tablo 5. Sagona'nın Kura-Aras Kültürüne adair Önerdiği Kronoloji (Işıklı 2010)

Sagona'nın Kronoloji Önerisi (Sagona 1984)		
Kura – Araks I	Kura – Araks II	Kura – Araks III
M.Ö. 3600/3500 - 3300/3200	M.Ö. 3300/3200 - 2400	M.Ö. 2400 - 2200
Didube, Kiketi, Tetri Tskaro A, Trelı, Gramakhevıstavi, Koda, Khızanaant Gora E, Kulbakebi ve Kvatskhelebi	Kvatskhelebi C, Khızanaant Gora C-B, Narcherkezevi, Tsartsis Gora, Norşuntepe, Değirmen-tepe, Taşkun Mevkii, Ozni, Mokhra Blur, Baba Derviş , Geoy, Beshtasheni, Karaz, Kiketi, Sadakhlo I, Güzelova, Pulur Amiranis Gora, Arslantepe, Han İbrahim Şah, Pulur/Sakyol, Dvin, Trelı, Arevik, Korucutepe, Tepecik, Arich, Şreş Blur, Şengavit, Amik yerleşimleri, Tabara el-Akrad, Beth Şan, Khirbet-Kerak	Gaitmazi, Dangreulis Gora, Sadakhlo II, Samşvilde, Ernis, Yanık-tepe, Ozni, Beştaşeni, Arich, Haftavantepe, Godin, Baba Derviş, Kvatskhelebi C-B, Tsatsis Gora, Değirmen-tepe, Pulur/Sakyol, Sioni, Arich, Garni, Elar, Şengavit, Arevik, Mokhra Blur, Dvin, Metsamor, Giljar Tepe, Geoy Tepe, Karaz, Pulur, Güzelova, Cinis, Tepecik, Norşuntepe, Kül-tepe, Trialeti, Amiranis Gora, I'tlo, Sioni, Tkviavi, Osman Bozu, Şulaveris Gora, Amik yerleşimleri, Beth Şan, Afula, Tabara el-Akrad, Ras Şamra, Dağıstan yerleşimleri.
Kvemo Kartli Geleneği Şida Kartli Geleneği	Şida Kartli Geleneği Tsalka Geleneği Ermenistan Geleneği Yukarı Fırat Geleneği Khirbet Kerak Geleneği	Kvemo – Kartli Geleneği Şida Kartli Geleneği Ararat Geleneği Trialeti Geleneği Yukarı Fırat Geleneği Khirbet Kerak Geleneği Dağıstan Geleneği

Son yıllarda genel olarak Kafkasya ve Kura-Aras kültürü araştırmalarına etkisi olan iki büyük olay yaşanmıştır. Bunlardan ilki İran İslam devrimidir. Devrimden hemen sonra İran'da yapılan tüm arkeoloji çalışmaları durdurulmuştur. Bununla birlikte batılı arkeologlar çalışmalarını çevre komşu ülkelere taşımışlardır. Bu arada bazı batılı arkeologlar, Orta Asya'da Sovyet arkeologlar ile birlikte ortak projeler yapmışlar ve Rusça'yı öğrenmeye çalışmışlardır. Bu konu Sovyet topraklarının arkeolojik bilgilerinin batı dünyasına ulaşmasına yardımcı olmuştur. 1980'lerde batılı ve Sovyet arkeologların katılımıyla birlikte konferanslar yapılmıştır. Bu konferanslarda Sovyet arkeologlar tarafından yayınlanan sonuçların bir kısmı batı dillerinde tekrar yayınlanmıştır.¹³⁴

Kura-Aras kültürünün araştırılmasında önemli etkisi olan diğer olay ise, 1991'lerde Sovyet Birliğinin parçalanmasıdır. Birleşik Sovyetlerin parçalanmasından sonra batılı arkeologlar özellikle Orta Asya ve Kafkasya topraklarında araştırmalara başlamışlar. Rusça bilen Philip Kohl 1980'lerden beri çalışma alanını Orta Asya'dan Kafkasya topraklarına taşımıştır. Philip Kohl, Kafkasya'da ilk araştırma yapan batılı

¹³⁴ Philip L. Kohl, *Force, History and the Evolutionist Paradigm. In Marxist Perspectives in Archaeology.* Matthew Spriggs, ed. Pp. Cambridge, University Press. Cambridge and New York 1984, 127-134.

arkeologdur.¹³⁵ Kohl'dan sonra ve özellikle Kafkasya iç savaşlarının bitmesinin ardından bölge arkeoloji araştırmalarına sahne olmuştur. Bununla birlikte batılı, Rus ve Kafkasyalı arkeologların katılımı ile ortak makaleler ve kitaplar yayınlanmıştır. Ayrıca Sovyet arkeologları tarafından Rusça yayınlanan makaleler İngilizce'ye çevrilmiştir.

1980'lerin sonunda Philip Kohl, Ruben Badalyan ve Zaal Kikodze ile birlikte uluslararası''Programme for Anthropological Research in the Caucasus – IPARC projesini yürütmüştür. Bu proje kapsamında yapılan çalışmalar, Kafkasya arkeolojisi hakkında ve özellikle Kura-Aras kültür araştırmaları için büyük gelişmelere neden olmuştur.¹³⁶ Dağıstan'da yer alan Velikent yerleşiminde Philip Kohl'ın katılımıyla yapılan araştırmalar özellikle kuzey Kafkasya'da Kura-Aras kültürü ile ilgili önemli bilgilerin elde edilmesine neden olmuştur. Velikent yerleşiminde 1990'larda yapılan yeni sezon kazıları kuzeydoğu Kafkaslarda Kura-Aras kültürünün farklı bir türünü ortaya çıkarmıştır. Bu tür yeni Kura-Aras kültürü güney Kafkaslarda daha önce bilinen Kura-Aras kültürü ile hem mimari ve hem de diğer buluntular açısından farklılık göstermektedir. Bununla birlikte bazı arkeologlar bu buluntuların, Kura-Aras kültüründen farklı bir kültüre ait olduğunu önermiştir. Bu farklılıkların bir kısmı muhtemelen daha kuzey ve steplerde yer alan kültürler ile olan ilişkilerden kaynaklanabilir.¹³⁷

Kura-Aras kültürü ile ilgili önemli bir diğer konu kültürün köken ve ana topraklarının nerede olduğu sorusudur. 1940 yılında kültürün Kuftin tarafından, ''Kura-Aras Kültürü'' olarak isimlendirilen kültürün ana topraklarını Güney Kafkasya'da görme eğilimi tüm bölge araştırmacıları arasında kabul gören bir görüş halini almıştır. Bununla birlikte kültürün ortaya çıktığı bölgenin, Kura ve Aras ırmakları arasında kalan geniş, düz, verimli havza toprakları olabileceği düşünülmektedir. Transkafkasya topraklarında yapılan çok sayıdaki kazılara dayanarak, günümüzde daha çok Gürcistan ve Ermenistan sınırları içerisinde kalan birçok yerleşimin hem stratigrafik olarak, hem

¹³⁵ A. Smith, "Prometheus Unbound: Southern Caucasia in Prehistory". *Journal of World Prehistory* 19, 2005, 229-279.

¹³⁶ Smith, "Prometheus Unbound: Southern Caucasia in Prehistory". 229-279.

¹³⁷ P. Kohl, *The Making Bronze Age of Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.

de radyo karbon tarihlemeleri ışığında, bu kültüre ait en erken yerleşimlerin Transkafkasya topraklarında olduğu öne sürülmüştür.¹³⁸

Kura-Aras topraklarında Khizanaat Gora, Şengavit, Şreş-Blur, Baba Derviş, Kültepe, Tetris-Karo ve Tekhut gibi önemli yerleşimler Eneolitik/Kalkolitik katların üzerinde yer alıp Geç Kalkolitik Dönemden ETÇ veya Proto Kura-Aras'a geçiş evresini yansıtmaktadır. Diğer yandan Amiranis-Gora, Kvatskhelebi, Garni, Kosikoter, Ozni ve Beştaşheni gibi diğer yerleşimler öncü yerleşimler olmaksızın doğrudan ana toprak üzerine kurulmuşlardır.¹³⁹Bazı araştırmacılar Kura-Aras kültürünün bölgesel Eneolitik /Kalkolitik kültürlerden kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir. Bu açıdan E.V. Khanzadyan, Ermenistan Platosu'nun özel bir konumu olabileceğine dikkat çeker. Aynı şekilde L.A. Kavtaradze ise köken toprakları konusunda Gürcistan'daki Şida-Kartli Bölgesinin daha özel bir yere sahip olduğunu düşünmektedir.¹⁴⁰T. Kiguradze, kültürün biçimlenmesinde Doğu Gürcistan'daki bölgesel bir Geç Kalkolitik Dönem kültürü olan "Sioni Kültürü'nün önemli bir rolü olduğunu düşünmektedir. Araştırmacıya göre Sioni kültürü olarak adlandırılan Geç Kalkolitik kültüründen sonra bölgedeki Kura-Aras kültürüne geçiş "Şulaveri Kültürü" ile başlamıştır. Bununla birlikte Gürcistan'da Didube, Grmarkhevistavi, Treligorebi, berikldeebi, Tsopi, Alazani III ve Sioni, Azerbaycan'da Leyla Tepesi, Ovçular Tepesi ve Alikemek Tepesi ve Ermenistan'da Tekhut yerleşimlerinin, Geç Kalkolitikten Kura-Aras Kültürü'ne geçişin Sioni Kültürü ile yapıldığı önemli anahtar yerleşimler olduğuna işaret eder. Buna göre; Kültürün kökeni Doğu Gürcistan'dadır.¹⁴¹

Transkafkasya'lı araştırmacılar dışında, kültürün kökeni ile ilgili öneride bulunan Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'daki yayılım süreçlerine dair çalışmaları ile dikkat çeken, C. Burney'dir (Tablo 6). Burney son ileri sürdüğü görüşte kültürün köken topraklarının Aras Havzası ağırlıklı olduğu önerisinin üzerinde durmaktadır.¹⁴² Burney Orta Aras Havzası ağırlıklı köken toprakları önerisine kanıt olarak, bölgedeki kaliteli

¹³⁸ Kushnareva, *Karine Khristoforovna, and Chubinishvili*, T. N. Drevniye Kul'tury yuzhnogo Kavkaza, Leningrad 1970.

¹³⁹ Kushnareva, *Karine Khristoforovna, and Chubinishvili*, T. N. Drevniye Kul'tury yuzhnogo Kavkaza, Leningrad 1970.

¹⁴⁰ L. Georgi Kavtaradze, *K Khronologii Epokhi Eneolita i Bronzy Gruzii*, Metsniereba, Tbilisi 1983.

¹⁴¹ T. Kiguradze, "The Chalcolithic-Early Bronze Age Transition in the Eastern Caucasus". In C. Marro, & H. Hauptmann, *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IV-III Millenaires*, Paris 2000, 321-328.

¹⁴² C. A. Burney & M. Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, Weidenfeld and Nicolson, London 1971, 57.

seramiği ve Şengavit kazılarını gösterir. Kuzeybatı İran'da yer alan Geoy Tepe kazılarını gerçekleştiren Burton-Brown Doğu Gürcistan ve Güney Azerbaycan'ın çekirdek bölge olduğunu düşünür ve kültürel etkileşimin doğu-batı yönlü olduğuna dikkat çeker.¹⁴³

Tablo 6. Burney'in Kura-Aras Kültürüne adan Önerdiği kronoloji (Işıklı 2010)

Burney'in Kültüre Dair Kronoloji Önerisi (Burney-Lang 1971)		
E.Tr. I Evresi M.Ö. 3250-2650	E.Tr. II Evresi M.Ö. 2650-2300/2200	E.Tr. III Evresi M.Ö. 2300/2200-1800/1750
Bu evre Gürcistan ve Ermenistan verileri ışığında IA ve IB olarak alt gruplara ayrılabilir. Ermenistan'da; Şreş – Blur II, Şengavit II, Maštots – Blur III, Mokhra – Blur II, Sevr – Blur II ; Gürcistan'da Kvarskhelebi C3-C1, Amiranis-Gora, Khizanaat-Gora E, Sadakhlo, Ozni, Beštaşeni, Tqviavi, Karaz, Pulur ve Korucutepe C14 verileri. En belirgin özellik keramikler üzerindeki rölyef bezemelerdir ama çok yaygın değildir. Grooving /oluk bezeme de görülür. Kazıma bezeme ise az sayıda kapaklarda görülür.Kültürel gelişimi kesintisiz tümüyle belgeleyecek yerleşimin yokluğu. Yuvarlak ve oval planlı evlerin yaygınlığı	Bir çok yerleşimde tespit edilir. Tipik yerleşimler : Şengavit III, Khizanaat Gora D, Yaniktepe, Jerahovid, Kirovakan, Geoy K, Ernis Bölgesel varyasyonlar artar İnsize bezeme yaygınlaşır Yuvarlak ve dikdörtgen planlı evler	Şengavit IV, Kvatskhelebi B, Haridj (Artik), Franganots, Kiznavur, Kheznavuz, Arghtamour, Stepanakert, Tetri-tsvaro, Amiranis Gora, Sachkhre, Sadakhlo, Baba Derviş, Geoy K3, Karaz II, Malatya – Elazığ Bölgesi yerleşimleri, Arslantepe, Gelinciktepe, Zaglik, Lugovoe, Kayakent, Velikent, Mamaikutan, Novii Arshiti ve Kataragach Tapa kurganları Kültürel homojenlik tamamen biter, bölgesel varyasyonlar iyice artar. Keramik ve metal üretiminde yeni teknolojiler gelişir. Bezemeden forma keramikte bir basitlik hakim, keskin profiller yok Gümüşü parlaklıkta dış yüzeyler Kurgan gömülleri

Kafkasya ve Doğu Anadolu'da kazı ve araştırmalar yapan A. Sagona önceleri ileri sürdüğü görüşlerde Doğu Gürcistan merkezli bir Transkafkasya kökenliliği içermektedir. Sagona Erken Transkafkasya Kültürü seramiğinin en azından form açısından "Proto-tipleri" olabilecek örneklerin Gürcistan'da Tsopi ve Samele Klde'den ve Azerbaycan'da Meyna Tepe'den ele geçtiğini ifade etmektedir.¹⁴⁴ Sagona özellikle Sos Höyük kazılarından sonra kültürün oluşumunda Transkafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgeleri'nin tek bir "Kültür bölgesi" olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder. Bununla birlikte 1980'lerin başında Doğu Gürcistan merkezli

¹⁴³ Burton-Brown.

¹⁴⁴ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*.

Transkafkasyalı bir köken toprağı önerisini geliştiren Sagona, bu ana yurt topraklarını daha da genişleterek ‘‘Erzurum Bölgesi’’ni de buna dâhil eder¹⁴⁵.

Seramik açısından kültürün yayıldığı Transkafkasya topraklarında Geç Kalkolitik Dönem seramiğinde, dört ana grubun varlığı saptanmaktadır. Bunlardan özellikle Proto Kura-Aras ve Siyah Açkılı Mallar olarak isimlendirilen seramiklerin Erken Transkafkasya Kültürü seramiğı ile genetik bir bağı sahip olabileceğı düşünölmektedir.¹⁴⁶

Transkafkasya düzlükleri dışında kültürün yayılım sahası olarak kabul edilen Doğı Anadolu Bölgesi ve Kuzeybatı İran’a dönük bir köken önerisi, diğér görüşlere oranla daha cılız kalmaktadır.¹⁴⁷ Son yıllarda Kuzeybatı İran’da gerçekleştirilen araştırma ve kazı sonuçları Proto- Kura- Aras seramiğı olarak adlandırılan seramiklerin kuzeybatı İran’da da varlığı tespit edilmiştir. Bu seramikler özellikle Kultepe ¹⁴⁸ ve Tepe Baruj ¹⁴⁹ gibi yerleşimlerde ele geçmiştir. Bu konu Doğı Anadolu’da daha önce belirtildiğı gibi özellikle Sos Höyük kazıları ile önem kazanmıştır. Bu açıdan Doğı Anadolu ve özellikle Kuzeybatı İran’da kültürün oluşum evresine ait olan buluntuların yetersiz olmasının asıl nedeni kazı ve araştırmaların yetersiz olmasından kaynaklanmaktadır. Son on yılda Doğı Anadolu, Güney Kafkasya ve özellikle güneydoğı Kafkasya’da yer alan Dağıstan bölgesinde yapılan araştırmalar sonucunda kültürün tek merkezli olmadığı ile ilgili yeni görüşler ortaya atılmaktadır. Buna rağmen halen pek çok arkeolog ve araştırmacı Güney Kafkasya topraklarını kültürün ana toprakları olarak kabul etmektedir. Bu bölge kültür ile ilgili verilerin elde edildiğı yerleşimlerin en yoğun olduğı yerdir.¹⁵⁰

Kültürün köken problemi tartışmalı olmasına rağmen, tüm araştırmacılar söz konusu kültüre özgü olan siyah-kırmızı açkılı seramik konusunda görüş birliğı içerisinde. Bu seramikler kültürün yayıldığı tüm bölgelerde el yapımıdır ve üretim tekniğı açısından

¹⁴⁵ M. Işıklı, *Doğı Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

¹⁴⁶ Kiguradze, T. & Sagona, A. (2003). On the Origins of the Kura-Araks Cultural Complex. In A. Smith., & K. Robinson, *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond* (pp. 38–94). Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology.

¹⁴⁷ Işıklı, *Doğı Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*.

¹⁴⁸ Abedi, A.; Khatib Shahidi, H.; Chatalgner, C. & vd. (2014). Excavation at Kul Tepe (Hadishahr), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report. ANES 51, 33-165.

¹⁴⁹ K. Alizadeh, ‘‘The Chalcolithic to Early Bronze Age Transition at Baruj Tepe (Barı Qalası), North-western Iran’’. In A. Sagona, & K. S. Robinson, *Ceramics in Transitions: Chalcolithic through Iron Age in the Highlands of Southern Caucasus and Anatolia* (pp. 59-70). Peeters, LeuvenParisDudley, MA 2008.

¹⁵⁰ P. Kohl, *The Making Bronze Age of Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.

iki teknik öne çıkmaktadır. İlki el ile açma yöntemi diğeri ise halka veya plaka-şerit tekniğidir. Bu el yapımı seramiklerin üretiminde seri üretim ve organize bir iş gücünün varlığı söz konusu değildir ve üretim yoğun olarak ev tipi üretimden oluşmaktadır. Hamur ve dış yüzey renkleri açısından gri ve devetüyü gibi renklerin yanı sıra en çok görülen renkler kırmızı ve siyahtır. Bu seramiklerin dış yüzeyinde görülen renk alacalanması ve iç-dış yüzey renklerindeki kontrast Kura-Aras Kültürü seramiğine özgün bir özelliktir.

Kura-Aras seramiğinde kullanılan katkı maddesi olarak bölgesel farklılıklar olmak ile birlikte yoğun olarak madeni katkılar (kum, taşçık) kullanılmıştır. Bunların yanı sıra bitkisel kalıntılar, mika, kireç, deniz kabuğu ve obsidiyen kırıntıları da katkı maddesi olarak kullanılmıştır. Bunların dışında Batı İran'daki Godin Tepe'de yapılan petrografik analizler bu çanak çömlek grubunda daha çok Grog denilen eski seramik kırıklarının katkı olarak kullanıldığını göstermiştir.¹⁵¹

Form açısından Kura-Aras topluluklarının geçim şekilleri göz önüne alındığında, Hayvancı ve yarı göçebe olan bu toplum insanların yaşam tarzlarına paralel olarak, ev içi depolama amaçlı, farklı boyutta çömlek ve küplerin ağırlıkta olduğu bir form çeşitliliği dikkati çeker. Kültürün yayılım gösterdiği tüm coğrafyada ise görülen belli başlı formlar; çömlek, çanak, kase, tabak ve küplerdir.¹⁵²

Kura-Aras seramiğini karakterize eden diğer önemli bir unsur bezeme teknikleridir. Kabartma, kazıma ve oluk bezeme tipleri en yaygın olan bezeme türleridir. Kültürün daha geç evresinde yaygınlaştığı düşünülen kazıma bezeme tipinin en güzel örnekleri, Kuzeybatı İran¹⁵³ Van-Muş Bölgesi ve Elazığ-Malatya Bölgesi'nde karşımıza çıkmaktadır¹⁵⁴. Transkafkasya'da ise bu tekniğin örnekleri daha az görülür.¹⁵⁵ Kazıma bezeme tipinin yanı sıra kültürün daha erken dönemini karakterize eden kabartma bezeme önde gelmektedir. Bu tip bezemelerin en güzel örnekleri Ermenistan, Gürcistan

¹⁵¹ Mason, R. B. & Cooper, L. (1994). Grog, Petrology, and Early Transcaucasians at Godin Tepe. *Iran* 37, 25-31.

¹⁵² Kushnareva, K. (1997). *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium, B.C.* Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania.

¹⁵³ Burney ve Lang, 57.

¹⁵⁴ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*.

¹⁵⁵ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*.

ve Kuzeydoğu Anadolu'daki merkezlerde görülür. Kabartma bezeme şekilleri arasında farklı boyut ve tiplerde spiraller en yaygın motiftir.

Kura-Aras seramiği bezeme repertuarında iki ana şablon görünmektedir. Birincisi çeşitli geometrik motifler diğeri ise stilize natürel motiflerden oluşan kompozisyonlardır.¹⁵⁶ Geometrik şekil ve motiflerde en yaygın unsur paralel düz ve dalgalı hatlar, çeşitli zikzaklar, üçgenler, dama motifleri, eş kenar üçgenler, dörtgenler, çeşitli kırık hatlar, spiraller, konsantre daireler ve karmaşık geometrik şekillerdir. Stilize natürel kompozisyonda ise stilize bitki ve hayvan figürleri ağırlıktadır. Bunlar daha çok Transkafkasya Bölgelerinde yaygın olması ile birlikte Kuzeybatı İran'da yer alan Yanık Tepe ve Doğu Anadolu'da Pulur Sakyol ve Arslantepe'den ele geçmiştir. Bitki ve dal motifleri dışında stilize hayvanlarda ayırt edilebilenler; kuşlar, keçiler, geyikler ve büyük baş hayvanlardır. Çanak çömlekleri süsleyen bu bezemelerin aynı zamanda söz konusu kültürün mistik ve dinsel dünyasını yansıtmış olabileceği düşünülmektedir.¹⁵⁷

Kura-Aras kültürüne ait çanak çömlek dışında pişmiş toprak eserler olarak kapaklar, sabit ve taşınabilir ocaklar, kap altlıkları ve figürinler bulunmaktadır. Düz ve ortası çukurlaştırılmış olmak üzere kapaklar iki tipe ayrılmaktadır. Transkafkasya kültürüne özgü olan diğeri bir grup kap altlıklarıdır. Bu grup büyük çapta bölgesellik göstermektedir.¹⁵⁸ Yoğun olarak silindirik formda yapılan bu kap altlıkları özellikle Elazığ-Malatya (Pulur Sakyol) bölgesinde ele geçen örneklerle bilinmektedir bunlar kazıma bezeme tekniğinde geometrik motifler ile süslenmiştir. Ayrıca bunların bazılarının üzeri beyaz bir dolgu malzemesi ile kaplanarak bezemeler belirginleştirilmiştir. Bölgesel çeşitlilik sunan diğeri bir önemli grup sabit veya taşınabilir ocaklardır. Kültürün yarı göçebe yaylacı kimliği ile de örtüşen ocakların ikinci alt grubu olan taşınabilir ocaklar biçim ve süsleme açısından zengin bir çeşitlilik sunar. Taşınabilir ocakların bazıları stilize hayvan biçimli ve zengin bezemelidir. Kült ve seremoni amaçlı oldukları düşünülen bu örnekler bazı araştırmacılar tarafından taşınabilir kutsal ocaklar olarak tanımlanmıştır.¹⁵⁹ Antropomorfik veya insan yüzlü kutsal ocakların en güzel örnekleri Pulur Sakyol ve Erzurum ovasında yer alan Cinis

¹⁵⁶ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*.

¹⁵⁷ M.İşıklı, *Erken Transkafkasya Kültürü'nde Din ve Dini Aktiviteler ile Kült Objelerine Yönelik Genel Bir Değerlendirme*. In H. Sağlamtimur, & vd, Prof. Dr. Altın Çilingiroğlu'na Armağan Kitap, İstanbul 2009b, 333-352.

¹⁵⁸ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*.

¹⁵⁹ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*.

Höyüğünde ele geçmiştir.¹⁶⁰Taşınabilir ocaklar Kuzeybatı İran'da yaygın olmamakla birlikte sabit ocaklar özellikle Yanık Tepe kazılarında ele geçmiştir.

Kura-Aras kültürüne özgü seramiğin yanı sıra söz konusu kültürü karakterize eden diğer önemli bir husus kültürün mimarisidir. Kültür için iki ana plan tipi öne çıkar; yuvarlak planlı ve dikdörtgen-kare planlı yapılar. Bu planların yanı sıra oval veya dairemsi plan veya köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen-kare planlar da görülmektedir. Kültürün mimarisini karakterize eden yuvarlak planlı yapılar daha çok Transkafkasya toprakları ve kısmende olsa Kuzeybatı İran'da yaygındır. Aslında yuvarlak planlı mimari Transkafkasya Bölgesinde Eneolitik/Kalkolitik Dönemden beri sevilerek kullanılmaktaydı. Kura-Aras Bölgesinde Eneolitik/Kalkolitik Dönemine ait olan Şomutepe-Şulaveri kültüründe çamur-dal örgü (wattle-and daub) tekniğinde yapılmış yuvarlak planlı evlerin varlığı tespit edilmiştir.¹⁶¹Aynı döneme ait olan yuvarlak planlı evler özellikle Gürcistan'da yer alan Sioni, Trelidube, Berikldeebi ve Khizanat Gora ve Nahçıvan'da yer alan Kültepe¹⁶² ve Baba Derviş 1 kazılarında gün ışığına çıkarılmıştır.

Kura-Aras Kültürü mimarisinde önemli bir ayrıntı ev içi düzenlemelerdir. Bunların belli başlıları, merkezi konuma sahip ocaklar, kilden seki ve platformlar ve havuz biçimli çukurlardır. Kültürün mimarisinde gerek yuvarlak (daire-oval) gerekse düz-köşe hatlı mimari planlar bölgeler arasında çeşitlilik gösterir. Daire planlı yapılar 2,5 m.den 13 m.'ye kadar değişiklik gösterirken, dikdörtgen planlı yapıların 20 ila 100 metre kare arasında değiştiği saptanmıştır¹⁶³. Transkafkasya'daki merkezlerde yuvarlak ve dikdörtgen ve kare planlı yapıların bir arada kullanıldığı tespit edilmiştir. Depolama ve ışık amaçlı eklenti odalara daha çok Transkafkasya bölgesinde rastlanır. Bu bölge dışında bu tür eklentiler Yanık Tepe'de bulunmaktadır. Taş, kerpiç, çamur, dal, saz, saman ve ahşap bu mimarinin temel malzemesidir. Çamur-dal örgü tekniği daha çok erken evrede Transkafkasya'da (Eneolitik-Kalkolitik Dönemde) yaygın kullanım görmüştür.

¹⁶⁰ T.Takaoğlu, "Hearth Structures in the Religious Pattern of Early Bronze Age", *Northeast Anatolia. Anatolian Studies* 50, 2000, 11-16.

¹⁶¹ T. Kiguradze, A. Sagona, "On the Origins of the Kura-Araks Cultural Complex". In A. Smith., & K. Robinson, *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond*, Cotsen Institute of Archaeology, Los Angeles 2003, 38-94.

¹⁶² Bakhshaliyev, V.B. (1997). : Nahçıvan arkeolojisi /The Archaeology of Nakhichevan. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

¹⁶³ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*.

Daha çok yarı göçebe/yaylacı halk topluluklarının mimarisi olan Kura-Aras mimarisi anıtsal olmaktan uzaktır¹⁶⁴. Az sayıdaki bu tür yapılara daha çok Kuzeybatı İran, Suriye ve Filistin’de rastlanır ve bunlar kazıcılarına göre kamusal nitelikli yapılardır. Bu durum bölgesel bir farklılık olarak görülmüş ve daha çok ilgili bölgedeki kültürün öncüsü olan süreçle ilişkilendirilmiştir. Örneğin Kuzeybatı İran’da anıtsal yapıların ve kamusal nitelikte alanların varlığı bölgenin köklü mimari geleneğinin bir tür uzantısı veya söz konusu kültürel süreç içerisindeki uygulamaları olarak düşünülmüştür. Özellikle Haftavan Tepe, Geoy Tepe ve Yanık Tepe’de gözlenen şehir surları bunun örnekleridir. Şengavit, Garni ve Kuzeybatı İran’daki kamusal nitelikteki yapılarda karşımıza çıkan sur duvarlarının yapımı kollektif bir iş gücünü gerektirmektedir. Tüm bunlar Erken Transkafkasya kültürünün temsilcisi halkların organize topluluklar olabileceğini bazı araştırmacılara düşündürmüştür.¹⁶⁵

Yukarıda belirtildiği gibi Kura-Aras kültürünün tipik yuvarlak planlı yapıları daha çok Transkafkasya topraklarında gün ışığına çıkarılmıştır. Gürcistan topraklarında kültüre ait mimari kalıntılar özellikle Kvatkshelebi, Khizanaat Gora, Amiranis Gora, Samşvilde, Tetri Tskaro ve Ozni yerleşimlerinden bilinmektedir. Kvatkshelebi yerleşiminde 40 adet ev ortaya çıkarılmıştır. Evlerin planları genelde köşeleri yuvarlatılmış kare ya da dikdörtgendir. Khizanaat Gora’da gün ışığına çıkarılan yapılar tek odalı, yuvarlak planlı ve çamur-dal örgü tekniğinde yapılmıştır. Samşvilde evleri yarı dairesel ve Ozni yerleşiminde tipik yuvarlak planlı evler ele geçmiştir.¹⁶⁶

Kültürün mimarisi ile ilgili önemli veriler sunan bir diğer bölge Ermenistan’dır. Bu bölgede yer alan merkezlerden özellikle Mokhra-Blur, Şengavit, Elar ve Garni merkezlerinden kültüre ait önemli mimari kalıntılar ele geçmiştir. Mokhra-Blur yerleşiminde tipik yuvarlak planlı evlerin yansıra dikkati çeken yapı yerleşimin merkezinde yer alan 4 m. yüksekliğindeki platformdur. Bu yapı kazıcısı tarafından tapınak olarak yorumlanmıştır. Önemli diğer bir yerleşim yeri olarak Şengavit kazılarında dikkati çeken özellik konsantrik (iç içe geçmiş) daire motifine sahip çakıl taşı döşeli tabanlardır. Bunun yanı sıra ahşap desteğine ait merkezi çukurlar, içi sıvalı ışık-depo çukurları ve kil sekiler görülür¹⁶⁷. Şengavit evleri içinde özellikle sabit ve

¹⁶⁴ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*.

¹⁶⁵ Burney ve Lang, 57.

¹⁶⁶ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*.

¹⁶⁷ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*.

taşınabilir ocakların bulunması hafirlerine yerleşimde ev içi tapınımın varlığını düşündürmüştür.

Güney Kafkaslarda kültürün mimarisi ile ilgili önemli veriler sunan bir diğer alan, Azerbaycan'dır. Bu bölgede en önemli bilgi veren yerleşim Azerbaycan'a bağlı Özerk Nahçıvan Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan Kültepe I yerleşimidir. Yerleşimde yuvarlak ve dikdörtgen taş temelli kerpiç veya sıkıştırılmış çamurdan duvarlı 28 adet yapı tespit edilmiştir. Yuvarlak planlı evlerin çapları 3,5 m ile 13 m. arasında değişmektedir.¹⁶⁸ Azerbaycan'da yer alan diğer önemli yerleşimler, Baba Derviş 1, 2 ve 3 olarak isimlendirilen höyüklerdir. Baba Derviş 1'de, kültürün öncesi olan katta çapları 3 ile 4 m arasında değişen yuvarlak planlı evler söz konusudur. Bu yerleşimde kültüre ait katta dikdörtgen planlı taş temelsiz çamur dal tekniğinde yapılan evler tespit edilmiştir. Baba Derviş 2'de merkezi ocak ve kil sekilerle içleri donatılmış yuvarlak evler ortaya çıkarılmıştır. Bu yerleşimde tıpkı Kültepe'de olduğu gibi farklı işleve hizmet ettiği düşünülen sıvalı veya sıvasız çukurlar bulunmuştur.¹⁶⁹

Kura-Aras Kültürünün diğer önemli yayılım alanı ve Transkafkasya toprakları dışında, en yoğun yuvarlak planlı yapıların görüldüğü bölge Kuzeybatı İran'dır. Bu bölgede Yanık Tepe yerleşiminin yanı sıra Haftavan Tepe, Köhneh Pasgah Tepesi, Tepe Gijlar ve Kale Ravez en yoğun yuvarlak mimari yapı sunan yerleşimlerdir. Kura-Aras kültürüne ait olan Yanık Tepe mimarisi Kura-Aras II ve III dönemlerine ayrılmak üzere iki evrede ele alınabilir. Kura-Aras II. döneminde toplam 57 adet yuvarlak planlı yapı gün ışığına çıkarılmıştır. Bu yapılar 3 alt evreye ayrılmaktadır. En erken evrede yaklaşık 3.5 m çapında üç adet yuvarlak planlı ev (30,31 ve 32 nolu) söz konusudur.¹⁷⁰ Bu evlerde daha geç dönemlerde görülen iç ayrımlar görünmemektedir. 34 nolu evin tabanının zemin seviyesinden daha aşağıda olması, bu evin bir depo odası olmasını düşündürmüştür.¹⁷¹ İkinci katta ise 8 adet yuvarlak planlı yapı ve savunma amaçlı bir çevre duvarının kerpiç kısmı ortaya çıkarılmıştır. Bu savunma duvarının kalınlığı 4.60 metre olarak saptanmaktadır. Bu evreyle beraber taş temelli kerpiç duvarlı dairesel planlı evler kendini göstermeye başlar. Mekan içi düzenleme açısından Kura-Aras

¹⁶⁸ Bakshshaliyev, V.B.(1997). Nahçıvan arkeolojisi /The Archaeology of Nakhichevan. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

¹⁶⁹ Kushnareva, Karine Khristoforovna, and Chubinishvili, T. N. Drevniye Kul'tury yuzhnogo Kavkaza. Leningrad 1970.

¹⁷⁰ Burney ve Lang.

¹⁷¹ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*.

kültürünün tipik özelliklerini yansıtan merkezi ocak ve ahşap destek kazığı çukuru dışında kil sekiler oldukça yaygındır. Bu yerleşime özgü unsurların başında seki ve platformların çeşitliliği ve kapı geçişlerinin basamaklarla belirginleştirilmesi gelmektedir. Bu evrede yuvarlak planlı yapıların duvarlarının çatıya doğru daralması nedeni ile söz konusu yapıların kubbeli olduğuna ait bazı kanıtlar elde edilmiştir.¹⁷² Ayrıca 36 nolu evde çamurla sıvanmış bir hasır parçası ele geçmiştir. Burney, Yanık Tepe evlerini dikkate alarak Kura-Aras yuvarlak planlı evlerinin çatılarının hafif malzemeden, kubbeli veya düz damlı olduğunu düşünmektedir.¹⁷³ Üçüncü ve son evre Burney'e göre yuvarlak planlı evlerin Yanık Tepe'de en gelişkin örneklerinin görüldüğü dönemdir. Burney, Yanık Tepe yuvarlak planlı evlerin gerek ölçü gerekse iç donanım açısından erkenden geçe doğru gelişim gösterdiğini düşünmektedir. Erken evlerin ortalama çapları 3-4 m. arasında değişmekte iken üçüncü evrede bu oran 7-9 m civarındadır. Geç evrenin dikkat çekici yapısı F5 yapı katında bulunan 1 nolu evdir. İç içe iki dış duvara sahip olan bu yapı, Burney tarafından yerleşimin ana depolama mekânı olarak yorumlanmıştır. Çiftli dış duvarın ise bir yalıtım yöntemi olabileceği düşünülmüştür.¹⁷⁴ Bu yapının iç yuvarlak yapısı 4.75 m olup ince duvarlar ile dört ayrı alana ayrılmıştır. Dış yapı ise 7.25 m çapında ve 75 cm kalınlığında saptanmaktadır. Bu yapıya en yakın örnek Haftavan Tepe VIII'de, 3 nolu olarak adlandırılan evdir. Yanık Tepe'de görülen yoğun yuvarlak yapılar tümü ile ETÇ II/Kura-Aras III dönemi ile birlikte dikdörtgen planlı yapılara dönmüştür.

Kuzeybatı İran'da Kura-Aras kültürünün mimarisi ile ilgili bilgi veren diğer önemli bir yerleşim Haftavan Tepe'dir. Haftavan VIII'de Yanık Tepe'dekilere benzer, büyük ölçülerde kerpiçten yapılan yuvarlak bir yapının varlığı söz konusudur.¹⁷⁵ Haftavan VII'nin (ETC III) mimarisi 1,5-2 m. kalınlığında masif kerpiç duvarlardan oluşan, dikdörtgen ve karmaşık planlı ve büyük boyutlu yapılardan oluşmaktadır. Bazı mekânlarda ele geçen büyük pitoslar bunların depo olabileceğini

¹⁷² Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*.

¹⁷³ Burney ve Lang.

¹⁷⁴ C. A. Burney, "Circular Buildings Found at Yanık Tepe in North-west Iran", *Antiquity* 35, 1961, 239-240.

¹⁷⁵ C. A. Burney, "The Fifth Season of Excavations at Haftavan Tappeh: Brief Summary of Principle Results", *In F. Bagherzadeh, Proceedings of the 4th Annual Symposium on Archaeological*, 1975.

düşündürmüştür.¹⁷⁶ Burney, bu yapıların pek çoğunun kamusal nitelikli olabileceğini düşünmektedir.¹⁷⁷

Kuzeybatı İran'da son yıllarda kazısı yapılan diğer önemli bir yerleşim yeri Köhneh Pasgah Tepesidir. Bu yerleşim Kuzeybatı İran'ın kuzey kısmında Aras Nehri kıyısında yer almaktadır. Son yıllarda bu bölgede baraj yapımı nedeni ile gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda kültür ile ilgili önemli bilgiler elde edilmiştir. Bölgede Köhneh Pasgah Tepesinin hemen yanında diğer bir yerleşimde yapılan kazılarda kuzeybatı İran ve Transkafkasya kültüründe çok ender olan dikdörtgen şeklinde kerpiçten yapılan iki zengin mezar gün ışığına çıkarılmıştır.¹⁷⁸ Yuvarlak mimari ile ilgili Köhneh Pasgah Tepesinde kültürün II. evresine ait olan 3 adet yapı ortaya çıkarılmıştır. Taş temelsiz kerpiçten yapılmış bu yapıların çapları 3 ile 4.80 m arasında değişiklik göstermektedir. Yapılardan özellikle 102 nolu yapıda kullanılan kerpiçlerin boyutları standart bir şekilde 40×26×15 cm'dir. Yapılar tek odalı ve tabanları sıkıştırılmış topraktan oluşmaktadır. 98 ve 102 nolu yuvarlak yapıların iç kısımlarında Transkafkasya kültüründe yaygın olan sekiler yer almaktadır. Bu sekiler aynı zamanda yapının iç kısmını iki ayrı bölüme ayırmaktadır. Ayrıca bu yapının iç kısımlarında, Yanık Tepe'de görüldüğü gibi iç içe yapılan bir diğer iç duvar bulunmaktadır.¹⁷⁹

Kuzeybatı İran'da diğer önemli bir yerleşim Kale Ravaz'dır. Tüm Kura-Aras kültürü yayılım bölgelerinde eşiti bulunmayan bu yerleşim, kuzeybatı İran'da Batı Azerbaycan Eyaletinin kuzey kısmında Maku Şehri yakınlarında bir yerde yer almaktadır. Bu yerleşimden elde edilen bilgiler kazı çalışmalarından değil, 1978 yılında Bastam kazı heyeti tarafından gerçekleştirilen bir yüzey araştırması sırasında elde edilmiştir. Çanak çömlek buluntularına dayanarak Kale Ravaz, kültürün geç evrelerine tarihlendirilmektedir.¹⁸⁰ Kale Ravaz'de çapları 5 ila 7 m. arasında farklılık gösteren yaklaşık 90 yuvarlak planlı yapı tespit edilmiştir. Ayrıca bu yerleşimde savunma

¹⁷⁶ . A. Burney, "The Fifth Season of Excavations at Haftavan Tappeh: Brief Summary of Principle Results", In F. Bagherzadeh, *Proceedings of the 4th Annual Symposium on Archaeological*, 1975.

¹⁷⁷ C. A. Burney, *Excavations at Haftavan Tepe 1971: Third Preliminary Report*, Iran, 11, 1973, 153-172.

¹⁷⁸ A. Zallagi, B. Aghalari, *Excavation at Kohne Pasgah Tepesi*. Unpublished report prepared for ICHHTO (In Persian), 2007.

¹⁷⁹ A. Aghalari, "New Finding of circular Architecture in Northwestern İran", In M. H. Azizi, M. Khanipour, & R. Naseri., *Proceedings of The International Congress of Young Archaeologists*, University of Tehran Press. Tehran 2014, 187-196.

¹⁸⁰ Summers, *A study of the Architecture. Pottery and other material from Yanık Tepe, Haftvan Tepe VIII*.

kulelerine sahip olan 2,5 m.'yi aşan kalınlıkta bir sur duvarı, sokaklar, ana cadde ve bir meydan tespit edilmiştir.¹⁸¹

Transkafkasya ve Kuzeybatı İran topraklarının yanı sıra kültürün diğer önemli yayılım alanı Doğu Anadolu topraklarıdır. Ancak bu bölgede daha önce belirtildiği gibi Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'a göre özellikle yuvarlak planlı yapıların daha az yaygın olduğu düşünülmektedir. Bu konu bölgede Kura-Aras kültürüne ait olan yerleşimlerin ilgili tabaka mimari kalıntılarını dikkate alırken kendini daha net bir şekilde gösterir. Malatya–Elazığ bölgesinde kültürün mimarisi ile ilgili bilgiler Arslantepe, Norşuntepe, Tepecik, Korucutepe ve Pulur/Sakyol gibi yerleşimlerden elde edilmiştir. Anahtar yerleşim niteliğine sahip olan Arslantepe'de kültüre ait ilk mimari, VIB1 tabakasından gelmektedir. Bu tabakada ahşap destekli çamur-dal örgü tekniğinde yapılmış kulübe tipi mekânlardan oluşan bir yerleşim söz konusudur.¹⁸² Bu evre mimarisinde iki veya üç odalı, taş temelli bazılarının köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen planlı yapılar ele geçmiştir. Farklı amaçlar için kullanıldığı düşünülen çukurlarda bulunmuştur.¹⁸³ VIB1 evresini izleyen VIB2 mimarisi çok geniş, kerpiçten yapılmış çok odalı ve iyi korunmuş evlerden oluşan bir köy olarak tanımlanır. Dikdörtgen evlerin içinde Kura-Aras kültüründe yaygın olan kil sekiler, sıvalı çukurlar ve merkezi sabit ocaklar yer almaktadır. Üç alt evreye ayrılan VIC dönem mimarisinde dikkati çeken unsur çok sayıdaki yuvarlak biçimli ve farklı ölçülerdeki çukurlardır. Bunların bazıları mezar olarak kullanılmıştır.¹⁸⁴ Arslantepe ETÇIII (VID) mimarisinde dikkati çeken unsur VID1 ve VID2 arasında yer alan ve kazıcısı tarafından yuvarlak evler olarak tanımlanan yapılardır. Toplam 15 âdeti gün ışığına çıkarılan ve ortalama çapları 3.5m civarında olan bu mekânların işlevi net olarak anlaşılmamıştır.¹⁸⁵ Yarısı toprağa gömülü olan oval ve yuvarlak şekle sahip olan mekânların duvar ve tabanları beyaz sıvalıdır. Bu

¹⁸¹ W. Kleiss, & S. Kroll, "Ravaz und Yakhvali, zwei befestigte Platze des 3. Jahrtausends". *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 12, 1979, 27-47.

¹⁸² G. Palumbi, (). *The Red and Black: Social and Cultural Interaction between the Upper Euphrates and Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium B.C.* Rome: Studi di preistoria orientale, Vol 2. Sapienza Università. 2008

¹⁸³ Frangipane, M. & Palmieri, A. (1983). *Cultural Developments at Arslantepe at the Beginning of Third Millennium B.C.* *Orini* 12/2, 423-574.

¹⁸⁴ A. Conti, & C. Persiani, "When Worlds Collide: Cultural Developments in Eastern Anatolia in the Early Bronze Age". In M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, & M. Mellink, *Between the River and Over the Mountains: Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, Università di Roma. La Sapienza, Roma 1993, 361-413.

¹⁸⁵ M. Frangipane, "Excavation at Arslantepe", *Malatya, The 1989 Campaign. Kazı Sonuçları Toplantısı XII I*, 1990, 209-224.

yapıların sadece ikisinde ocak tespit edilmiştir. Bu nedenle Frangipane bunların ev dışında kullanılmalar olabileceğini düşünmektedir.¹⁸⁶

Arslantepe dışında bölgede kültürün mimarisi ile ilgili bilgi veren diğer önemli yerleşim Norşuntepe'dir. Norşuntepe 'de kültüre ait mimari ETÇII (M.Ö. 2700-2500) ve 24. Yapı katında gün ışığına çıkarılmıştır. Bu evre mimarisinde bir ilk olarak, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'daki Kura-Aras yerleşimlerinde yaygın olarak görülen yuvarlak planlı bir yapı ortaya çıkar. Yuvarlak planlı yapı, batısında 40 cm. lik bir girişe sahiptir. Duvarları sarı renkte bir çamurla sıvalı olan yapının önünde düzensiz bir taş döşeme ortaya çıkarılmıştır.¹⁸⁷ Yaklaşık 6m çapındaki bu yapı merkezi ahşap destek direkli ve kerpiçtendir. Hauptmann bu yapının işlevi konusunda, Yanık Tepe'deki örnekleri ile yakınlığına dikkat çekerek benzer işleve sahip olabileceklerini ima eder. Ev içi düzenlemede standartlaşan kil sekiler ve ocaklar söz konusudur.

Bölgede bulunan diğer bir yerleşim Tepecik'tir. Burada ETÇ I'den ETÇII'ye geçişe ait olduğu düşünülen mimari tabakalarında kalın düzensiz taşlardan yapılmış bir sur duvarı dikkat çeker. Ayrıca bu sura bitişik konumda, taş temelsiz, dikdörtgen planlı kerpiç evlerden oluşan bir mahalle söz konusudur.¹⁸⁸ ETÇ III döneminde yapılar dikdörtgen planlı, taş temelli, kerpiçten tek veya çift odalıdır. Burada bir sokağın iki tarafı boyunca yer alan mekânlardan oluşan bir mimari düzen söz konusudur. Yine ocaklar, kil sekiler ve ahşap destek direkler standart unsurlardır.¹⁸⁹

Korucutepe, söz konusu kültür ile ilgili mimari sunan diğer yerleşimdir. Bu yerleşimde ETÇIIIA'da mimari açıdan dikkat çeken yapı, kat LXXX'de tespit edilen "Salon" dur. Bu yapı 6x9m ölçülerinde taş temelli kerpiç duvarlı ve beyaz badanalıdır. Bu salonda özellikle iç içe geçmiş özel konuma sahip olan andironlar, kap altlığı, bakır hançer, figürinler, kapak ve çok sayıda çanak çömlek parçalarının bulunması, bu mekânın kutsal bir alan veya tapınım alanı olabileceğini düşündürmektedir.¹⁹⁰

¹⁸⁶ M. Frangipane, "Excavation at Arslantepe", *Malatya, the 1989 Campaign. XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1991, 209-223.

¹⁸⁷ H. Hauptmann, "Die Grabungen auf dem Norşuntepe, 1974". In S. Pekman, *Keban Project 1974-75 Activities, Ankara: Keban Project Publications, Series 1*, no.7. Middle East Technical University 1982, 41-70.

¹⁸⁸ U. Esin, "Tepecik Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970*, Ankara 1979, 46-50.

¹⁸⁹ Esin, 79-94.

¹⁹⁰ M. Van Lonn, "The Excavation at Korucutepe, 1968-70: Preliminary Report Part I: Architecture and General Finds", *Journal of Near Eastern Studies*, 32/4, 1973, 357-423.

Pulur/Sakyol yerleşiminde Kura-Aras Kültürü malzemesi veren katlardaki yapılar düzensiz, dikdörtgen veya kare planlıdır. Bu yapılar taş temelli kerpiç duvar ve çamur sıvalıdır.¹⁹¹ X. yapı katında bazı mekânlar zengin buluntulardan yola çıkarak tapınak olarak tanımlanmıştır. Buna rağmen Koşay, Pulur/Sakyol halkının dinsel dünyasında ev içi tapınım geleneğinin yaygın olduğunu ifade eder.¹⁹²

Kura-Aras kültürünün Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki önemli bir yayılım alanı da Van-Muş Bölgesi'dir. Bu bölgede kültüre ait mimari kalıntılar özellikle Dilkaya ve Karagündüz kazılarında gün ışığına çıkarılmıştır. Dilkaya höyüğünde N5 açmasında kültürün II evresine tarihlenen katlarda, dikdörtgen, kare ve yuvarlak planlı yapılar ortaya çıkarılmıştır. Yuvarlak planlı yapıların dikdörtgen planlı olanlara göre daha erken döneme ait olduğu düşünülmektedir. N5 açmasında toplam 5 adet yapı tespit edilmiştir. Bunlardan iki yapı dikdörtgen, iki yapı ise yuvarlak planlıdır. Beşinci yapı ise hem yuvarlak hem de dikdörtgen planın bir arada kullanıldığı bir yapıdır.¹⁹³ Yapılar hem taş temelli ve hem de taş temelsizdir. Diğer yerleşimlerde yaygın olduğu gibi kil sekiler ve ocaklar söz konusudur. Ancak çatıyı taşıdığı düşünülen ahşap desteklere ait çukurlara rastlanmamıştır. Dilkaya'da dikkati çeken unsur, 1.5 m lik kısmı korunmuş taş temelli ve kerpiçten yapılmış bir sur duvarıdır.¹⁹⁴ Dilkaya, Kura-Aras II ve III dönemine (M.Ö. 2650-1800) tarihlenmektedir.

Bölgede kazısı yapılan diğer bir yerleşim Karagündüz Höyüğüdür. Karagündüz'de Kura-Aras kültürüne ait olan mimari, taş temelsiz, tümüyle kerpiçten yapılmış, dikdörtgen ve kare planlı evlerden oluşmaktadır. Dikdörtgen ve kare planlı yapıların dışında çapı 7,5 m olan bir yuvarlak planlı ev söz konusudur. Höyüğün merkezinde yer alan bu yapının, kamusal bir yapı olabileceği düşünülmektedir.¹⁹⁵ Karagündüz mimarisi taş temelsiz ve kerpiç duvarlardan oluşmaktadır. Burada dikkati çeken unsur giriş kapılarının bulunmamasıdır. Kazı sırasında kültüre ait olan yerleşimlerde yaygın olan ve kültürün karakteristik unsurları olan kil sekiler, merkezi

¹⁹¹ H. Koşay, *Keban Projesi, Pulur Kazısı 1968-1970*, O.D.T.Ü. Keban Projesi Yayınları Seri III, No: 1, Ankara 1976

¹⁹² H. Koşay, "Keban'ın Pulur (Sakyol) Höyüğü Kazısında Bulunan Kutsal Ocaklar", *Türk Tarih Kongresi 8, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1979, 77-80.

¹⁹³ A. Çilingiroğlu & Z. Derin, "Van-Dilkaya Kazısı 1990", *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 1992, 403-422.

¹⁹⁴ A. Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Höyüğü 1987 Kazısı", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 1989, 261-272.

¹⁹⁵ V. Sevin, A. Özfırat, E. Kavaklı, "Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları)", *Belleten LXIII/238*, 2000b, 847-881.

ocak, destek kazıklarına ait çukurlar, taşınabilir ocaklar ve kap altıklarına rastlanmamıştır.

Kültürün Doğu Anadolu'da diğer önemli yayılım alanı Erzurum-Kars Bölgesidir. Fakat bu bölgede kültürün mimarisine dönük düzenli bir plana ulaşılmamıştır. Bu konu özellikle Karaz, Pulur ve Güzelova Höyükleri için geçerlidir. Her üç yerleşimde yürütülen kazılarda tam olarak planı ortaya konulabilen tek bir yapı bile gün ışığına çıkarılmamıştır. Yayınlandığı verilerden anlaşılabileceği kadarı ile Karaz'da taş temelli kerpiç duvardan oluşan ve olasılıkla dikdörtgen planlı bir mimari geleneğin olması beklenebilir.¹⁹⁶

Bölgede kazısı sistemli yapılan ve anahtar yerleşim niteliğine sahip olan Sos Höyük yeterince iyi mimari kanıtlar ortaya koymaz. Bu yerleşimde Sos VB (ETÇ I / M.Ö. 3000-2800) döneme ait mimari tıpkı diğer yerleşimlerde görüldüğü gibi dikdörtgen planlı, taş temellidir. Sos VC (ETÇ II/ M.Ö. 2800-2500) dönemi ilk net ikametgâh planını sunan evredir. Bu döneme tarihlenen en önemli yapı, tek odalı sağlam ve yüksek bir taş temel üzerine oturmuş büyük bir yapıdır. Evin planı köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen şeklindedir.¹⁹⁷ Bu mekânda arka duvar boyunca uzanan bir kil platform ve onun önünde dairesel bir ocak yer almaktadır. Sos VD (ETÇIII/ M.Ö. 2500-2200) dönem mimarisi son derece cılız ve siliktir. Bu dönemde köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen planlı, tabanı sıvalı bir oda tespit edilmiştir. Bu dönemin dikkati çeken unsuru, çok sayıdaki çan biçimli içi sıvalı çukurlardır.¹⁹⁸ Bölgede yer alan ve kazısı Sagona tarafından yapılan bir diğer yerleşim Büyüktepe'dir. Bu yerleşimde ETÇ'a ait olan mimari kaba, arazideki taş bloklardan yapılmış, yarım daire biçimindeki bir duvardır. Sagona, bu yapının büyük çadırın sınırlarını ve ayak kısımlarını oluşturan taş sıraları olabileceğini düşünmektedir.¹⁹⁹

¹⁹⁶ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*.

¹⁹⁷ A. Sagona, C. Sagona, "Excavations at Sos Höyük", 1998-2000: *Fifth Preliminary Report. Ancient Near Eastern Studies* 37, 2000, 56-127.

¹⁹⁸ A. Sagona, "Social Boundaries and Ritual Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", In A. Sagona, *A View from Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, Ancient Near Eastern Studies, Supplement 12. Peeters Press, Louvain 2004, 475-538.

¹⁹⁹ Sagona, A.; Pemberton, G. & McPhee, I. (1992). Excavation at Büyüktepe 1991: Second Preliminary Report. *Anatolian Studies* 42, 29-46.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KUZEYBATI İRAN'DA KURA-ARAS KÜLTÜRÜ

5.1. KUZEYBATI İRAN'DA KURA-ARAS KÜLTÜRÜ

Tunç Çağ'ına doğru İran genelinde büyük değişimler yaşanır. Kuzeybatı İran yanı sıra Merkezi Plato ve Fars bölgesi başta olmak üzere pek çok bölgede Kalkolitik yerleşimler Tunç Çağ'ına geçmeden terk edilmiştir. Aynı dönemde Batı İran'da özellikle Luristan bölgesinde göçebe topluluklarına ait yerleşimler yükselir. İran genelinde Tepe Hisar ve Tepe Eblis gibi yerleşimlerde Geç Kalkolitikten Erken Tunç Çağ'ına geçiş aşaması süreklilik göstermesine rağmen Merkezi Plato'da pek çok yerleşim özellikle Tepe Sagzabad gibi yerleşimler Kalkolitik kültürler ile ilişkisi olmadan ilk kez Erken Tunç Çağ'ında iskân edilmiştir. İran genelinde Tunç Çağ'ına geçmeden önce yukarıda belirtildiği gibi bazı değişimler görülmektedir. Bu bağlamda Özellikle Neolitik Çağ'dan beri kullanılan boyalı seramikler ortadan kalkmış, gri çanak çömlekler yaygınlaşmıştır. Mezopotamya kökenli seramikler olan özellikle devrik ağızlı kâseler bu dönemde yaygınlaşmaya başlar. Ayrıca Tunç Çağı ile birlikte yerleşimin dışında müstakil mezarlık alanları ortaya çıkar.

Genel olarak M.Ö. IV. binyılın ilk yarısında Geç Kalkolitik Dönem ile birlikte çömlek yapımında çark teknolojisi, bakır üretim teknolojisi, Proto-Elam tabletleri yayılmıştır. Özellikle güneybatı İran'da yer alan Huzistan bölgesi kentleşme sürecini gerçek anlamda yaşamıştır. Buna rağmen bu gelişmeler Tunç Çağ'ında Huzistan bölgesi hariç diğer bölgelerde görülmemiştir. Tunç Çağı kültürleri bağımsız bir şekilde özellikle Kuzeybatı İran, Güneybatı ve Fars bölgesinde ortaya çıkar. Bu dönem ile birlikte özellikle Mezopotamya ile yaşanan yoğun ilişki ve etkileşime rağmen İran genelinde Tunç Çağı Kültürleri arasında çok az ilişki görülebilmektedir. Kuzeybatı İran'da Tunç Çağı ile birlikte ilk kez kalay, arsenik ve antimon bakır ile birlikte kullanılmıştır.

Erken Tunç Çağı Kuzeybatı İran'da Pisdeli Dönemi sonrası ve Hasanlu VII. evresi ile denk gelmektedir. Kura-Aras ve bölgesel olarak Yanık Kültürü ile tanımlanan bu dönem özellikle Yanık Tepe ve Geoy Tepe K1 buluntularına dayanarak M.Ö. IV. Binyılın sonları ve III. Binyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir. Summers bu dönemin

başlangıcı için M.Ö. 3300-3200 tarihini önermektedir. Haftavan Tepe VIII²⁰⁰ Yanık Tepe²⁰¹ Hasanlu VIII²⁰² Geoy Tepe K²⁰³ Köhneh Pasgah²⁰⁴ Kul Tepe²⁰⁵ ve diğer önemli yerleşimler kuzeybatı İran'da ETÇ kültürlerini yansıtmaktadır. Yukarıda değinildiği gibi Kuzeybatı İran'ın ETÇ dönemi Kura-Aras kültürü ile birlikte anılır. Bu kültür özellikle seramik buluntularına dayanarak bölgede üç evreye ayrılmaktadır. Kura-Aras I M.Ö. 3600/3500- 3300/3200, Kura-Aras II M.Ö. 3300/3200- 2400 ve Kura-Aras III için M.Ö. 2400-2200 tarihleri verilmektedir.²⁰⁶ Burney kültürün sona eriş tarihini M.Ö. 1750'e kadar indirmektedir (Tablo 7).²⁰⁷

Tablo 7. Kura-Aras Kültürü İçin Önerilen Kronolojiler (Palumbi, 2008b, s. 19)

	SOUTHERN CAUCASUS						UPPER EUPHRATES				E. ANATOLIA
	Djaparidze 1961	Kushanreva Chubinishvili 1970	Burney Lang 1971	Kavtaradze 1983	Sagona 1984	Kushnareva 1994	Santa Fe 2001	Mellink 1992	Conti Persiani 1993	Marro 1997 2000	
BC 3600							LC 3	LC			
3400				KA I		EB I	LC 4				
3200					KA I		LC 5	EB I			LC
3000	KA I	EB I	ETC I	KA II		EB II			EB I	EB I	EB I
2800	KA II			KA III	KA II	EB III			EB II	EB II	EB II
2600	KA III	EB II	ETC II			EB IV					
2400											
2200		EB III	ETC III		KA III			EB III	EB III	EB III	EB III
2000										EB IV	MB I
1800											

Kuzeybatı İran Kura-Aras Kültürünün önemli dağılım bölgelerinden biridir (Harita 9-10). Bu bölgede kültüre ait önemli yerleşimler yer almaktadır. Çalışmamızın devamında günümüz Kuzeybatı İran siyasi bölümlerine dayanarak Kura-Aras kültürüne ait kazısı yapılmış veya yapılmamış ancak önemli olduğu düşünülen yerleşimler detaylı olarak ele alınacaktır. Günümüzdeki siyasi bölümlendirmesine göre Kuzeybatı İran, Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan ve Ardebil Eyaletlerinden oluşmaktadır. Kültüre ait yerleşimler yoğun olarak Urmiye Gölü Havzasında yer almaktadır. Buna rağmen son

²⁰⁰ M. Edwards, *The Pottery of Haftavan VIB (Urmia Ware)*, Iran 19, 1981, 101-140.

²⁰¹ Burney ve Lang, 60.

²⁰² Dyson, Hasanlu, R. H. (1973a). in Survey of Excavations in Iran 1971-72. Iran, 11, 195-196. s. 165

²⁰³ Burton-Brown.

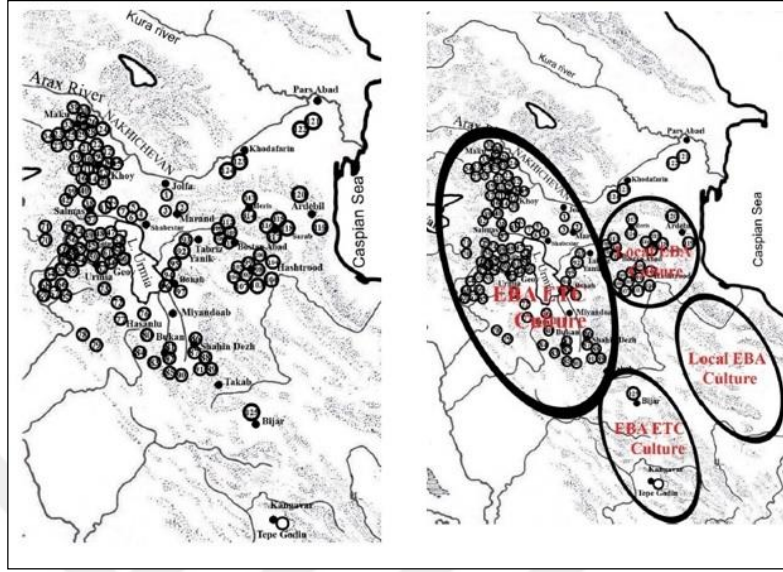
²⁰⁴ S. Maziar, "Excavations at Köhne Pasgah Tepesi, the Araxes Valley, Northwest Iran: First Preliminary Report", *Ancient Near Eastern Studies* 47, 2010, 165-193.

²⁰⁵ A.Abedi, H. Khatib Shahidi, C.H. Chatalgner, K. Niknami, N. Eskandari, M. Kazempour, A. Pirmohammadi, J. Hoseinzadeh, G.H. Ebrahimi, "Excavation at Kul Tepe (Hadishahr), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report", *Ancient Near Eastern Studies*, 2014, 51, 33-165.

²⁰⁶ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*.

²⁰⁷ Burney ve Lang.

yıllarda gerçekleştirilen kazı ve yüzey araştırmaları kültürün tüm Kuzeybatı İran'da yaygın olduğunu göstermiştir.

Harita 9. Kuzeybatı İran'da Kura-Aras yerleşimleri (Omranı vd, 2012)

Harita 10. Kuzeybatı İran'da Kura-Aras Yerleşimlerin Dağılımı

5.1.1. Batı Azerbaycan Bölgesinde Yer Alan Anahtar Yerleşimler

Batı Azerbaycan Eyaleti ülkenin tam kuzeybatısında yer alan bir ildir. Ülkenin kuzeybatısında bulunan bu eyaletin batısında Türkiye ve Irak, kuzeyinde Nahçıvan, doğusunda Doğu Azerbaycan ile Zencan, güneyinde ise Kürdistan Eyaleti bulunur. Bu eyaletin en önemli özelliği Urmiye Gölü'nün burada yer almasıdır. Arekoloji araştırma açısından bu eyalet oldukça iyi araştırılmış illerden birisidir. Bu bağlamda Hasanlu Arkeoloji Projesinin katkısı büyüktür. Konumuzu oluşturan Kura-Aras kültürüne ait bazı önemli yerleşimler bu eyalette yer almaktadır. Eyaletin coğrafi açısından yugun olduğu için bu bölge insan toplumları için her zaman tercih edilmiştir. Erken Tunç dönemi ile birlikte Kura-Aras toplulukların bölgeye ulaştığı ile birlikte bölgede yerleşim açısından bir patlama yaşanmıştır. Buna rağmen araştırmalardan elde edilen sonuçlara göre söz konusu kültürün varlığı daha çok Urmüye Gölü etafından ve Eyaletin Kafkasya topraklarına yakın kuzey kısmında yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Eyalette yer alan kazısı yapılmış önemli Kura-Aras yerleşimleri aşağıda sıralanmıştır.

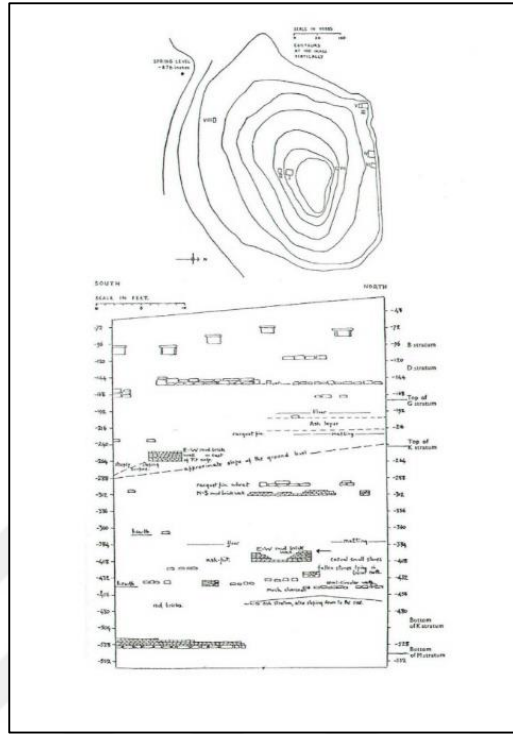
5.1.2.1. Geoy Tepe

Geoy Tepe kuzeybatı İran'da yer alan büyük höyüklerden birisi olarak Batı Azerbaycan Eyaletinin merkezi olarak Urmiye kentinin 7 km güneydoğusunda yer almaktadır. Geoy Tepe 400×600 m boyutlarında ve etrafı ovoid 25m yüksekliğe sahiptir (Resim 12). Geoy Tepe ilk defa 1903 yılında bölgeyi ziyaret eden Profesör Earp tarafından incelenmiş ve yerleşimde bulunan dört mezar 'da kazı çalışmaları yapılmıştır.²⁰⁸ Daha sonra Sir Aurel Stein 1936 yılında tekrar bu tepeyi ziyaret etmiştir. Ancak hasat zamanı olduğu için ve başka problemlerden dolayı tepe üzerinde araştırma yapamamıştır. Son olarak Burton Brown 1948 yılında Geoy Tepe bilimsel kazılarını gerçekleştirmiştir. Brown sekiz noktada, farklı yönlerde, oldukça küçük alanlarda sondaj kazıları yapmıştır. Bu kazılardan elde edilen buluntulara dayanarak Geoy Tepede sekiz dönem tanımlanmıştır. Bu dönemler sırası ile aşağıdan yukarıya doğru M'den A'ya adlandırılmıştır.²⁰⁹ K evresi, Erken Tunç Çağına ait olup araştırmacı tarafından seramik tipolojisi değişikliklerini göz önüne alarak bu dönemi K1, K2 ve K3 evrelerine ayırmıştır. I. açmada yapılan araştırmalara göre, Geoy Tepe'de Erken Tunç Çağı

²⁰⁸ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*, 60.

²⁰⁹ Burton-Brown.

katmanlarının kalınlığı 6.72 m'ye ulaşmaktadır. K1 (10.54- 12.85 m), K2 (8.89-10.54 m) ve K3 (5.68-8.89 m) kalınlığındadır.²¹⁰

Resim 12. Geoy Tepe topografisi ve stratigrafisini gösteren resim (Brown, 1951)

Brown tarafından gerçekleştirilen kazılarda özellikle Geç Kalkolitik, Kura-aras I-II, Orta Tunç Çağ ve Demir Çağ I-II evrelerine ait buluntular elde edilmiştir (Tablo 8). Geoy Tepe özellikle Geç Kalkolitik ve Kura-Aras I evresine ait buluntular nedeni ile bölgenin Geç Kalkolitik evresinden Erken Tunç Çağ (Kura-Aras) dönemine geçiş aşamasını kısmen yansıtmaktadır.

Tablo 8. Geoy Tepe tabakalanma Tablosu

Yerleşim/Tabaka	Dönem	Tarih (MÖ)
Geoy Tepe K3	Kura-Aras III	
Geoy Tepe K2	Kura-Aras II	
Geoy Tepe K1	Kura-Aras I	MÖ 3365- 2890 (C14)
Geoy Tepe M	Geç Kalkolitik	MÖ IV. Binyılın ikinci yarısı
Geoy Tepe N	Geç Kalkolitik	MÖ IV. Binyıl

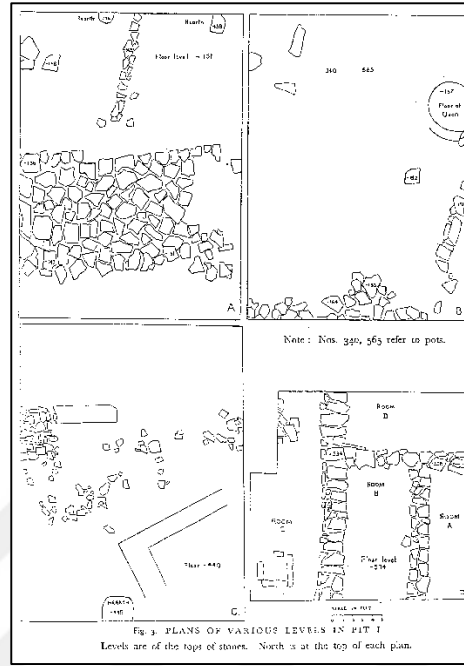
²¹⁰ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*, 60.

Erken Tunç Çağı'nın kültürel durumunu daha iyi tanımlamak için mimari yapıların incelenmesi gerekmektedir. Geoy Tepe K Dönem mimarisi taş temelli ve dikdörtgen planlıdır (Resim 13). Muhtemelen taş temel üstüne kerpiç duvarlar örülmüştür. Geoy Tepe de yuvarlak planlı mimari yapı bulunmamıştır. Bu döneme ait Kura Aras yerleşimlerindeki yapılar genellikle dikdörtgen, dairesel ve elips planlı, temelleri taştan ve duvarları kerpiçten yapılmıştır. Bu kültürün erken evrelerinin tespit edildiği merkezlerdeki mimarinin planları genel olarak Geoy Tepe'deki örneklerle benzetilmektedir. Gürcistan'nda kültüre ait en eski mimari örneklerin tespit edildiği Kvatsekhelebi evlerinin planları dairesel köşeleri olan uzun yapılardır. Bu planlar, daire-dikdörtgen birleşimi olarak kabul edilebilir. Geoy Tepe de 6 m'ye ulaşan Kura-Aras kültürüne ait kalıntılar Kalkolitik Çağ'a ait yanmış bir kül tabakası üzerinde yer almaktadır.²¹¹ I. açmanın boyutlarının küçük olması nedeni ile bu evreye ait yapılardan belirli bir plan elde edilememiştir. Bu tabakadan çok sayıda yassı taş ele geçmiştir ancak belirli bir plana sahip değildir. Aynı yerde kerpiç duvar kalıntıları ve pişmiş topraktan taşınabilir bir ocak gün ışığına çıkarılmıştır. Taşınabilen bu ocaklar Erken Transkafkasya kültürünün karakteristik buluntularındandır. Bu tabakanın üstünde 1.52 m yüksekliğinde ve 15 cm genişliğinde taş temeli olmayan bir kerpiç duvar bulunmuştur. Doğu-Batı yönünde uzanan bu duvarın kalınlığını dikkate alınarak, savunma amaçlı olduğu düşünülmüştür. Savunma amaçlı duvarlar, daha sonra taş temelli olarak ve bazen moloz taş kullanarak örülmüştür, taş temelsiz planı belli olmayan bir diğer kerpiç yapının ne olduğu anlaşılamamıştır²¹². Bu yapı içinde daha erken evrelerde görülen ocaklar bulunmuştur. Ancak önceki evrelere kıyasla boyalı seramikler önemli ölçüde azalmıştır. Evlerin tabanında, yüksek sayıda karbonize olmuş tahıl taneleri elde edilmiştir. Bu da tarımında geçim ekonomisinde bir yeri olduğunu göstermektedir. Taş temel toprak harcın içine taşların düzenli olarak dizilmesiyle elde edilmiştir. 6×4 m boyutlarında, nispeten küçük düz taşlardan yapılmış bir platform açığa çıkarılmıştır. Bu platformun altında boğa kafatası ve tırnağı gibi bazı hayvanların

²¹¹ K. KH Kushnareva, "The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the 8th to the 2nd Millennium BC", *University Museum Monograph* 99. Trans. H.N. Michael, University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia 1997.

²¹² Burton-Brown.

kemikleri bulunmuştur²¹³. Pişirilmiş kerpiçler sadece K evresinden ele geçmiştir. Bu kerpiçler kırmızı renkli ve M evresindeki kerpiçler gibi özenli bir işçiliğe sahiptir.²¹⁴

Resim 13. Geoy Tepe K1 Dönemine ait günışığına çıkarılan mimari

Geoy Tepe, yol güzergâhları üzerinde yer aldığından ve Kura-Aras I. evresine ait veriler sunduğu için Kuzeybatı İran'da özel bir yere sahiptir. Bu nitelikler Yanık Tepe, Haftavan Tepe ve Godin Tepe de görülmez. Geoy Tepe'de bulunan Kura-Aras kültürüne ait siyah-kırmızı renkli seramikler, kronolojik olarak İran'ın diğer kuzeybatı bölgelerinden daha erken bir döneme aittir. Aynı tarihlerde kuzeydoğu İran'da ve Merkezi Plato'da yer alan Tepe Ghabristan III ve Tepe Sialk'de perdahlanmış gri seramikler görülmektedir. Ancak bu seramikler arasında birçok farklılık vardır. Form, doku ve süslenme teknikleri açısından bu iki seramik gurubunun farklı olduğu anlaşılmaktadır. En belirgin fark, Nahçıvan tip kulplar ve Yanık kültürünün seramiklerindeki bezeme işlemleridir.

Geoy Tepe Kura-Aras I evresine ait seramik formları ve bezemeli seramikler sunmaktadır. İran'ın diğer alanlarında kazılan Kura-Aras yerleşimleri kültürün II. Evresine tarihlendirilmektedir. Bu dönemde muhtemelen önemli göçler olmuştur. Bu

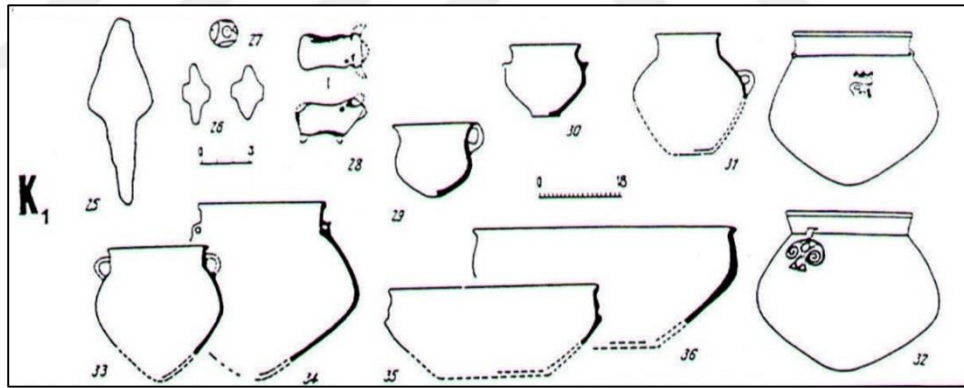
²¹³ C.A. Burney, "Excavations at Haftavan Tepe 1973: Fourth preliminary Report" *Iran*, Vol, XIII, 1975, 149-164.

²¹⁴ Burton-Brown, 34-36.

göçler Demir Çağı göçlerinden farklıdır. Arkeologlara göre, bu farklılıkların nedeni, Geoy Tepe ve Yanık topluluklarının tarım ve hayvancılığa dayalı geçim ekonomilerinden kaynaklanmaktadır. Yerleşik çiftçi toplumlarla, göçebe toplumlar arasında temel farklar vardır.

Geoy Tepe K1 evresinin bazı seramik formları ve bunların dekoratif bezemeleri, Kura-Aras I evresinin ilk örnekleri ile örtüşmektedir (Resim 14). Örneğin kazıma tekniğiyle işlenen bezemeler bu dönemde en çok seramik kapaklarında görülmüştür ve bu özellikler net bir biçimde sadece Geoy Tepe K1 buluntuları için geçerlidir. Geoy Tepe I verileri Doğu Anadolu'da İbrahim Şah Han tepeden elde edilen verilere çok benzemektedir²¹⁵

K Dönemine ait seramiklerin birçoğu I. açmadan ele geçmekle birlikte az sayıda olsa da III. açmada da bulunmuştur.²¹⁶ Ayrıca Brown'ın sondaj raporlarına göre bu döneme ait bazı seramik parçaları mezarlık bölgesinde C ve D Döneminin kalıntıları arasında da bulunmuştur.²¹⁷ K dönemi K1, K2 ve K3 olmak üzere üç evreye ayrılmaktadır.

Resim 14. Geoy Tepe Kura-Aras dönemine ait K1 evresi çanak çömlek örnekleri (Kushnareva, 1997)

²¹⁵ Burton-Brown, 34-36.

²¹⁶ Burton-Brown, 34-36.

²¹⁷ Burton-Brown, 8-36.

K Dönemi seramikleri genel olarak siyah ya da parlak gri kaplardır.²¹⁸ K dönem seramiklerinin hepsi el yapımıdır. Brown, bu kapları form, renk, doku ve süs bakımından Trialiti bölgesi seramikleri ile kıyaslamıştır²¹⁹. (Resim 13-14,15).

Sondaj raporlarından seramiklerin formları ile ilgili pek fazla bilgiye yer verilmemiştir. Ancak mevcut şekillere göre bu evre için alttaki formlar sıralanabilir:

Büyük küpler (Pitos): bu dönemin en yaygın formlarından biri olan bu kaplar, dairesel bir boğaza ve basit kenarlara sahiptir. Bu kapların bazı örnekleri Geoy Tepe M döneminde de görülmüştür. Genel olarak dairesel boğazlı kapların bu dönemde çok yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Geoy Tepe de belli bir süre sonra bu formlar yerini farklı formların aldığı görülmektedir. Bu örnekler aslında Yanık Tepe I ve Erken Tunç Çağındaki ilk kaplara benzemektedir ve onlarla aynı zaman dilimini paylaşmaları ihtimali de vardır.

Ele geçen bir diğer form yuvarlak boyunlu küçük fincanlardır, fincanlar form açısından küplere benzemekte ancak ölçüleri daha küçüktür. Geoy Tepe K da ki bu fincanlar, İran'ın kuzeybatısında gri seramik türünün en erken buluntularındandır. Bunlar yaygın olarak Kura-Aras II, III. evresinde, Yanık ve Godin IV de yaygındır.

Bir diğer form içe doğru kıvrık kenarlı kâselerdir. Kâselerin bazılarında iki yanda, basit kulplar vardır. Bu kaplar genelde gri ve ya açık kahvems gri renklidir. Bazı derin ve basit kenarlı kâse örnekleri de görülmektedir. İçe doğru eğik kenarlara ve iki kenarında oyuga sahip bu kâseler, İran'ın kuzeybatısında Erken Tunç Çağından demir çağına kadar varlık göstermektedir. Bunlar Demir çağı boyunca en yaygın formları oluşturmaktadır. K1 evresinde bezemeler nadir görülür. Bezemelerin çoğu Kura-Aras seramik bezeme karakterlerinin sadece iki tipini yansıtmaktadır. Kabın gövdesinde ve daha çok kapaklarında görülen bu bezemeler kazıma tekniğinde yapılmıştır. Kabartma bezemeler spiraller şeklinde tasarlanmıştır. Birçok alanda, koçboynuzu, baykuş gözü ve ya insan gözünü anımsatan bezemelerin varlığı tespit edilmiştir. Bu motif Kura-Ars I kültürünün en belirgin ve önemli motiflerinden sayılmaktadır. Gürcistan'da Tiflis yakınlarında yer alan Kiketi, Nahçıvan'da Kültepe, Türkiye'de Karaz ve İran'da Geoy Tepe ve Yanık tepede de bulunan bu motiflerin arasında çok yakın benzerlikler olduğu

²¹⁸ Burton-Brown, 7-36.

²¹⁹ Trialiti Gürcistan'ın başkenti Tiflis'in, güneybatısında olan ve Khrami nehri tarafından sulanan bir alandır.

gözlenmiştir. Geoy ve Yanık Tepedeki örnekler kazıma şeklinde işlenmiştir. Kuşkusuz bu sembolik işaret, Kura-Aras kültürünün halkı için tanımlanmış bir motiftir. Çünkü böyle bir motif basit bir alıntıyla uygulanamaz. Bunu için bir kültür iletişimi, bağı ve sürekliliği gerekmektedir.

Bunların yanı sıra, Geoy Tepe örneğinde, spiral bezemelerin arasında, her birinin ortasında üç üçgen olan, kelebek şeklinde bir birine bağlanan iki üçgen vardır. Ayrıca küçük üçgenler sembolik ve görsel işaret olarak Yanık ve Godin IV seramiklerinin üzerinde görülmektedir. Eğer Geoy Tepe kültürünün Kura-Ars I. evresi ile ilişkili olduğunu kabul edersek, o zaman Yanık Tepenin Kura-Aras II kültürü ile Geoy Tepe kültürü arasında fazla bir zaman aralığının olmaması gerekir. Türkiye'de Sos Höyük'te bulunan dekoratif boynuzlu spiral bezemeler, Geç kalkolitikte de görülmektedir²²⁰. Kazıma bezemeler K1 döneminde çok azdır. Bu kazıma bezemelerden biri dairesel bir kapak üzerinde bulunmuştur. Bu kapak üstündeki tasarım, satranç tahtası şeklinde yapılmıştır. Böyle düz kapaklar, kuzeybatı İran'da ve Anadolu'da uzun bir geçmişe sahiptir ve genellikle Nahçıvan kuplarına sahiplerdir. Kura-Aras I. evrenin en belirgin özellikleri olarak bilinen, kazıma bezeme daha çok kapakların üstünde görünmektedir. Geoy Tepe K1 evresindeki kapakların bezemeleri çoğunlukla bu kültürün ikinci döneminde, Yanık seramiklerinde görülen bezemelere benzemektedir. Geoy Tepe K1'deki bu süslemeler, kuzeybatı İran'da bu tasarım türünün başlangıç aşamasıdır ve kesinlikle Yanık örnekleri ile hiçbir farkı yoktur. Brown'ın sondaj raporlarına göre bu tür bezemeler, Susa ve Ur kentinde Silindir mühürlerin üzerinde görünmüştür²²¹. Bu benzerlik makul görülmektedir, çünkü bu kültürün ikinci evresinde, Yanık kültürünün kazı bezemeli seramik örnekleri, Susa D kaplarında saptanmıştır.²²² Geoy Tepe K örnekleriyle aynı döneme ait olan ve aralarında çok fazla benzerlikler olan kabartma süslemeler, Anadolu ve Kuzey Suriye'de (khibret kerak seramikleri) ve Kafkas bölgesinde, özellikle de Gürcistan'ın Kiketi yerleşiminden ele geçmiştir.

²²⁰ A. Sagona, Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia, In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires*. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. *Varia Anatolica* XI, Paris 2000, 329-373.

²²¹ Burton-Brown, 40.

²²² R.H. Dyson, M. Voight, "The chronology of Iran ca 8000-2000B.c" *chronologies in Old World archaeology*, edited by R.W.Ehrich, Chicago 1992, 122-178.

Geoy Tepe Kura-Aras I. evresine ait kulplar minyatür bir yapıya sahiptir. Kullanışlılığından ziyade süs amaçlıdır. Bu kulplar daha çok Kura-Aras Kültürünün II. Evresinde yaygınlaşan ve tam şeklini alan Nahçıvan kulpuna dâhil edilmektedir. Nahçıvan kulpları kuzeybatı İran'da standart şeklini koruyarak devam etmiş daha sonra Eken Demir çağında burun ve ya hayvan kafası şeklinde yapılmıştır ve Demir çağı II, III de uzun boynuzlu koç kafası şekline dönüşmüştür²²³.

Geoy Tepe K2 evresi kronoloji açısından Kura-Aras II. Evresi ile denk gelmektedir. Kura-Aras II. Evresi ile birlikte Kuzeybatı İran'ın büyük bir kısmı kültüre ait toplumlar tarafından iskan edilmiştir. Anahtar niteliğine sahip yerleşimler özellikle Yanık Tepe, Haftavan Tepe ve diğer önemli yerleşimler Kültürün II. Evresi ile birlikte iskan edilmiştir.

Brown'un²²⁴ raporlarına göre, 2.13 m derinlikte, K1 kalıntılarının üstünde görünen tabakada yeni bir evrenin başlangıcı olarak bazı farklı bezemeli seramik formları ortaya çıkmıştır. Bu yüzden de 1m den 1.26 m derinliğe kadar olan alanı K2 olarak adlandırmıştır. Bu kat, Dyson'a göre Yanık Tepe'de Erken Tunç Çağ I ile eş zamanlıdır. Ayrıca bu dönem Şengavit III, Van Gölü Havzası, Levant Bölgesi khibred kerak ve Godin IV seramikleri ile aynı döneme aittir²²⁵.

Geoy Tepe K2 ile birlikte kültürün dağıldığı tüm bölgelerde seramik açısından yoğun benzerlikler görülmektedir. Büyük ihtimalle Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı Kura-Aras II. Evresinde iskân edilmiştir. Gerçi K1 evresinden itibaren söz konusu kültürün Kuzeybatı İran'da var olduğu düşünülmektedir. Kura-Aras II dönemi ile birlikte Nahçıvan Kulpları ve parmak baskı bezemeler yaygınlaşır. Kura-Aras kültürüne sahip toplumların Kuzeybatı İran'a yaptıkları göçün ana dalgası muhtemelen bu dönemde gerçekleşmiştir²²⁶.

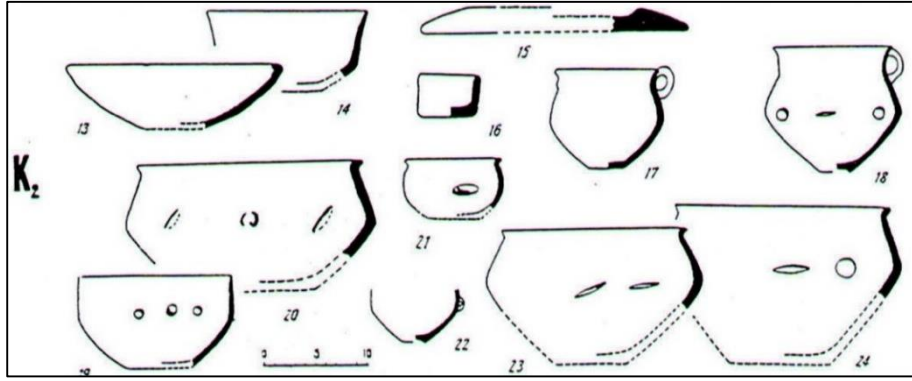
K2 evresine ait seramiklerin özelliklerine bakacak olursak; oldukça geniş fakat sığ parmak baskı görülmektedir. Kısa çapraz çizgiler şeklindeki bezemeler seramiklerin gri-siyah gövdesini güzelleştirmek için, yapılmıştır. Gri seramiklerde kabartma, kazı ve çizgi bezemelerin haricinde bezeme görülmez (Resim 15).

²²³ Burton-Brown, 7-36

²²⁴ Burton-Brown, 42.

²²⁵ R. H. Dyson, M. Voight, (1992). "The chronology of Iran.ca 8000-2000B.c" choronologies in Old World archaeology, edited by R.W.Ehrich, Chicago pp.122-178.

²²⁶ Burney ve Lang.

Resim 15. Geoy Tepe Kura-Aras dönemine ait K2 evresi çanak çömlek örnekleri (Kushnareva, 1997)

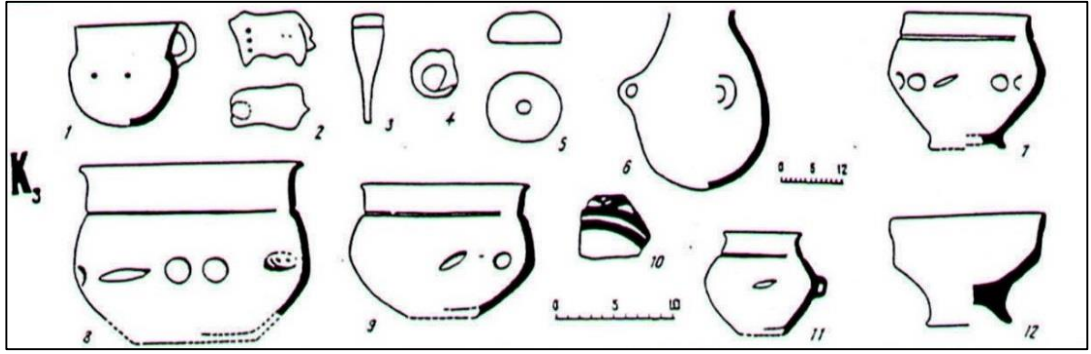
Form açısından, Yanık seramikleriyle benzerlik gösteren dairesel boğazlı kaplar ve kâseler yaygındır. Süslenme açısından Geoy K2 ile Yanık Tepe seramikleri farklılık göstermektedir. Geoy Tepe K2. evre seramikleri Kura-Aras I evresinin ilk örneklerini oluşturmaktadır. Bu açıdan K2 seramik örnekleri Yanık, Godin ve Haftavan örneklerinden daha erken döneme tarihlendirilmektedir. Brown,²²⁷ Geoy Tepe K2 döneme ait Nahcivan kulplarını ve fincanlarını Gürcistan'ın Triality ve Van Gölü Havzası ile yoğun benzerlik gösterdiğini söylemektedir. K2 evresinde, 2 boyanmış parça bulunmuştur.

Geoy Tepe K1-2 seramik örneklerinin bezemeleri, kabartma ve kazıma şeklindedir ve bunlara benzer örnekler Kura-Aras kültürüne ait açkılı kırmızı-siyah seramiklerinde görülmektedir (Resim 13).

Geoy Tepe K3 evresi 74cm ve 106 cm aralığında bulunan kalıntılara dayanılarak tanımlanmıştır.²²⁸ Her ne kadar seramiklerin dekoratif tarzı önceki döneme benziyorsa da, bu dönemdeki seramikler hem form bakımından hem de renk bakımından önceki dönemden daha çeşitlidir fakat çok az sayıda bezenmiş edilmiş seramik bulunmuştur (Resim 16). Büyük oranda K3 döneminin ilk aşamasındaki, seramik formlarının, bir önceki döneme benzediğini söyleyebiliriz. En önemli fark K3 formlarının Yanık' in ikinci aşamasında da görüldüğü gibi, Küre biçiminde ve daha basit olmalarıdır. Yanık Tepe'de görüldüğü gibi Kura-Aras III kültürünün seramik özelliklerinden biri, önceki evrede yaygın olan uzun boyunlar kısalmıştır. Bu değişim Konik gövdeli çömleklerde görülmekte ve bu seramiklerin üzerinde, hala batık ve oyuk tarzında bezemeler görülmektedir.

²²⁷ Burton-Brown, 95.

²²⁸ Burton-Brown, 45.

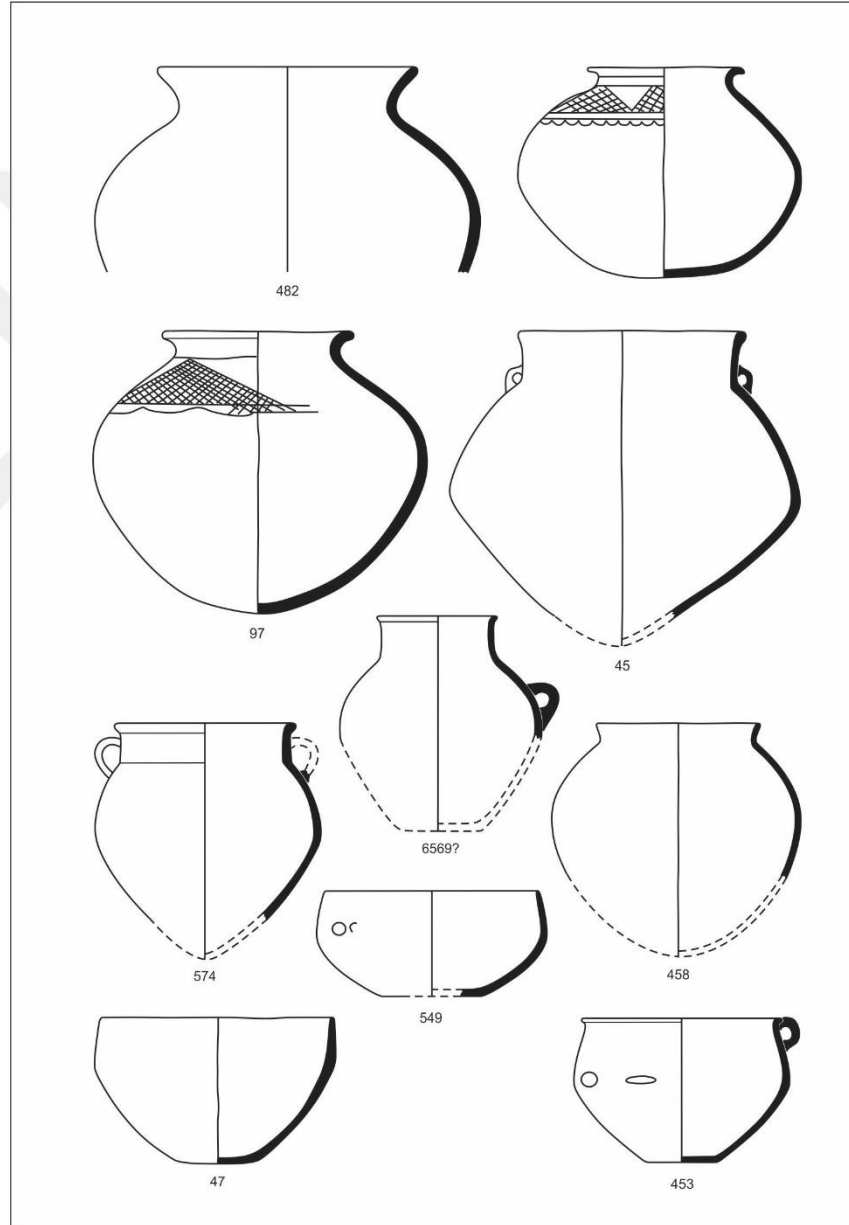
Resim 16. Geoy Tepe Kura-Aras Dönemine Ait K3 Evresi Çanak Çömlek Örnekleri
(Kushnareva, 1997)

Bu dönemin sonlarına doğru, batık süsler önemli bir ölçüde azalmaktadır. Nahçıvan kulpları bu dönemde, özellikle sonlarında, çok küçülmüştür ve bazı örneklerde nerdeyse deliksiz hale gelmişler bu yönüyle tam olarak demir çağında görünen seramik örneklerine benzemektedirler. Bu kulplara burun kulp adı verilebilir. Kura-Aras III kültürü boyunca, Nahçıvan kulplarının azalması ve bozulması görülmektedir. Geoy Tepe de ki bu tür kulplar, kuzeybatı İran'da ilginç bir gelişim göstermiştir ve bu gelişim gri seramiklerin birçoğunda görülmektedirler. Dönem sonuna doğru Nahçıvan kulplar ortadan kalkmıştır.

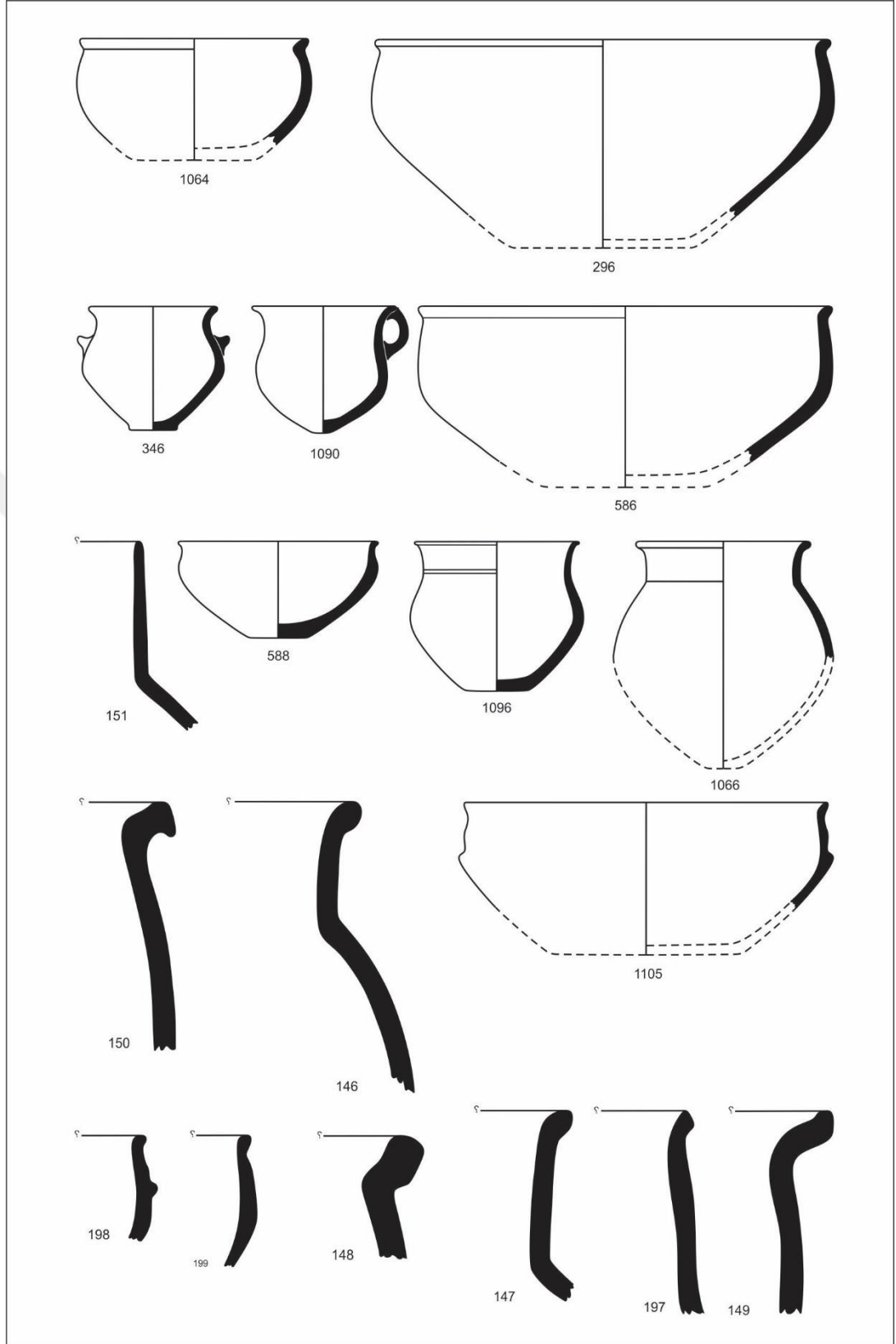
Demir Çağının başlarında aynı formlar tekrarlanmış, ancak bu çağın sonlarına doğru, bu bezemeler hayvan boynuzları şekline dönüşmüştür. Tebriz'de yer alan Mescid-e Kaboud örneklerinde her iki bezeme şeklini görmek mümkündür. Doğu Anadolu, kuzeybatı İran ve Kafkasya bölgesinde, Kura-Aras II. Evresi daha çok baskı oyuk şeklinde süslemeler ve Nahçıvan kulplar ile karakterize olunur. Ancak Kura-Aras III. evresinde bu kulplar küçülmüştür. Bazı örneklerde nerdeyse deliksiz hale gelen kulplar bir kuş yada yılan kafasını anımsatmaktadırlar. Türkiye'nin Van ilindeki Zülfübulak bölgesi, Iğdır ovası ve Anadolu'nun kuzey doğusunda da elde edilen deliksiz Nahçıvan kulplarının, Geoy Tepe K3 döneminin, anlatılan örneklerine benzemeleri ve aynı dönemi paylaşmaları dikkat çekicidir. Sos Höyük'te bulunan ve Geç Kalkolitik Döneme tarihlenen Nahçıvan kulpları da form açısından kuzeybatı İran'dakilere yakın benzerlikler göstermektedir.²²⁹

²²⁹ A. Sagona, "Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia", In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998, Varia Anatolica XI*, Paris 2000, 329-373.

Geoy Tepe Kuzeybatı İran'da Kura-Aras Kültürüne ait ilk kazı olduğundan dolayı esasen önemlidir. Diğer yandan Geoy Tepe Kuzeybatı İran'da Kura-Aras Kültürünün I. evresini yansıtan ender yerleşimlerden birisidir. Geoy Tepe bölgenin Geç Kalkolitik Dönemden Kura-Aras kültürüne geçiş evresini yansıtan buluntuları açısından da önem taşımaktadır. Buna rağmen kazıların daha eski olduğu ve yeterince C14 tarihllemeleri bulunmadan dolayı Tepe'de yeni kazıların gerçekleştirilmesi kaçınılmaz hale gelmiştir (Resim 17-18).

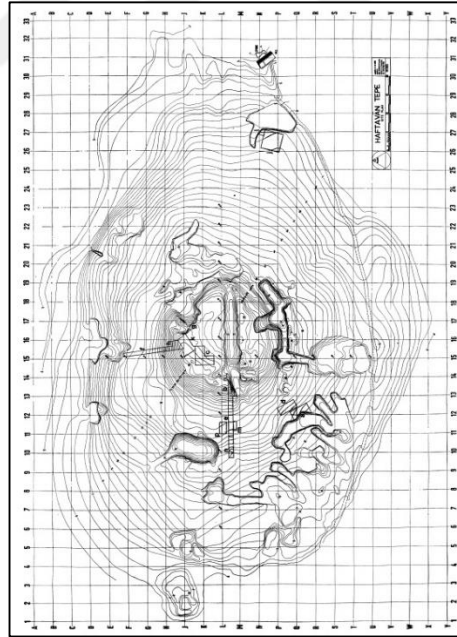
Resim 17. Geoy Tepe Geç Kalkolitik (M) ve Kura-Aras (K) Evrelerine Ait Çanak Çömlek Örnekleri (Brown, 1951)

Resim 18. Geoy Tepe K Dönemine Ait Çanak Çömlek Örnekleri (Brown, 1951)

5.1.2.2. Haftavan Tepe

Haftavan Tepe, Batı Azerbaycan eyaletinde, Urmiye Gölü Havzasında bulunan büyük höyüklerden biridir. Gölün Kuzeybatısına 15 kilometre mesafede, Salmas'ın verimli ovasında yer almaktadır. Bu tepe, batı-kuzey yönünde 600 m kuzey-güney yönünde ise 500 m'dir (Resim 19). Haftavan Tepe, Butan Tepe, Tuban Tepe ve ya Tam Tepe olarak da adlandırılmaktadır. Bu tepe, Hasanlu ve Transkafkasya bölgesi ile ulaşım ve kültürel etkileşme açısından uygun bir konuma sahiptir. Charles Burney kazılarından önce, 1933-4 yılları arasında, batı tarafından 4×8 m boyutlarında bir açma kazmıştır.²³⁰ Haftavan Tepe'de 1958, 1959, 1962 yıllarında Burney tarafından yüzey araştırmaları yapılmış ardından²³¹ 1968-1973 yılları arasında kazılmıştır. Haftavan Tepede, beş sezon boyunca sürdürülen kazılar sonucunda, sekiz kültürel dönem tespit edilmiştir (Tablo 9). Fakat Haftavan Tepe'de yeraltı su, seviyelerinin yüksek olması nedeniyle ana toprak tabakasına ulaşılammıştır. Bu nedenle daha Erken dönemlere ait tabakaların var olduğu düşünülmektedir. Haftavan Tepe'de tanımlanan dönemler aşağıdaki gibidir.

Resim 19. Haftavan Tepe topografi haritası (Burney, 1970)

²³⁰ M. Edwards. "Excavations in Azerbaijan (North-Western Iran) (British Archaeological Reports, International Series 182)", Vol. I. *Haftavan Period VI. Oxford British Archaeological Reports*, 1983.

²³¹ C.A. Burney, "Excavation at Haftavan Tepe" 1968, First Preliminary Report, Iran, Vol: VIII 1970, 157-171.

Tablo 9. Haftavan Tepe Tabakalanma Tablosu (Burney, 1971: 155)

Yerleşim/Tabaka	Dönem	Tarih
Haftavan VIII	Kura-Aras Kültürü II	
Haftavan VII	Kura-Aras Kültürü III	(M.Ö. 1800-2300)
Haftavan VI	Orta ve Geç Tunç Çağı	(M.Ö.1200-1800)
Haftavan V	Demir Çağı I	(M.Ö.1000-1200)
Haftavan IV	Demir Çağı II	(M.Ö. 800-1000)
Haftavan III	Urartular	(M.Ö. 600-800)
Haftavan II	Med, Ahamenit ve Part	
Haftavan I	Sasani	

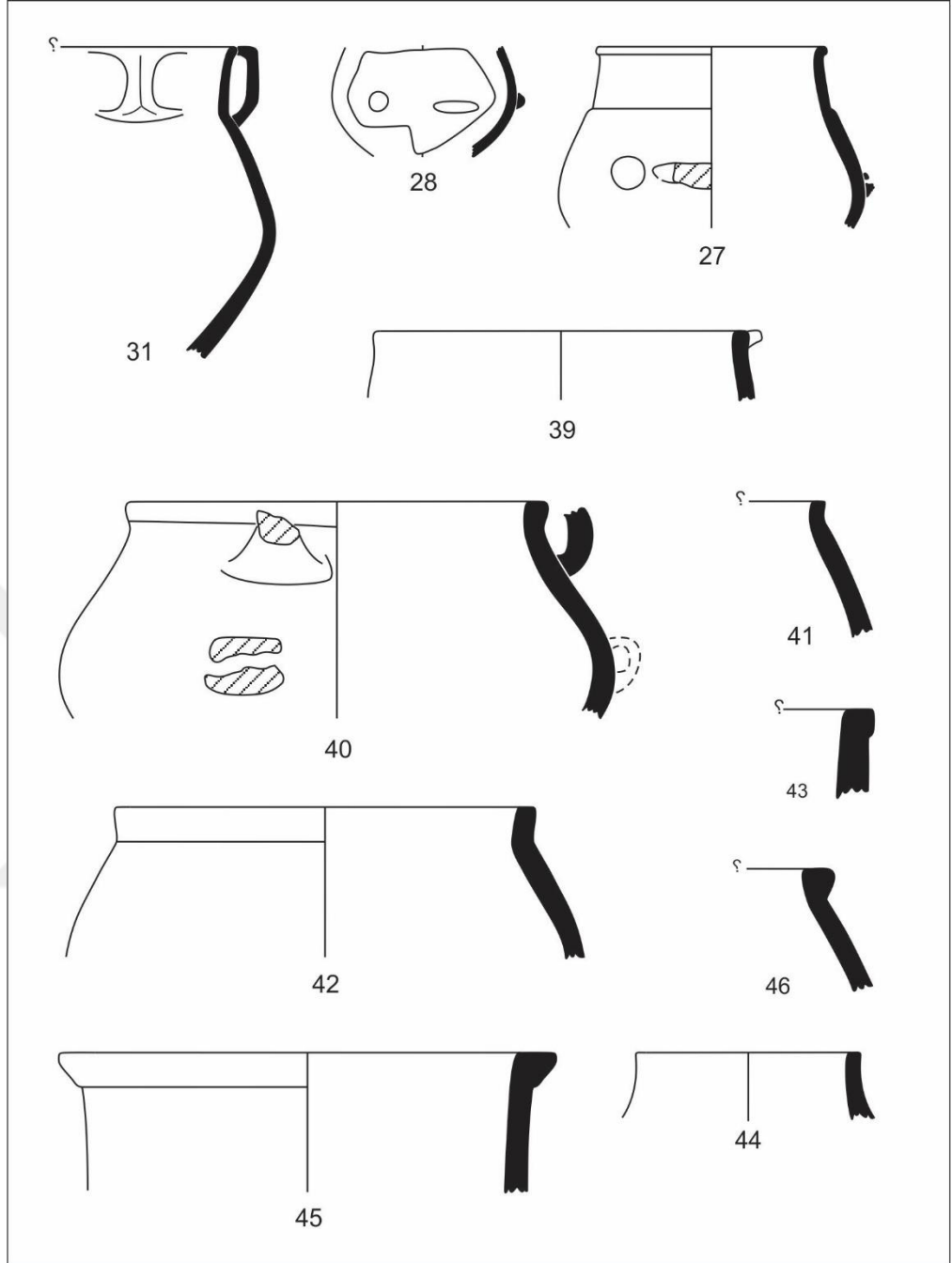
Haftavan Tepe'den elde edilen en erken döneme ait buluntular Kura-Aras II (Haftavan VIII) evresine aittir. Bu döneme ait toplam 1109 parça seramik elde edilmiştir. Seramik parçaların birçoğu dairesel planlı evlerin çöplüğü olduğu düşünülen alanlardan ele geçmiştir. Yerleşim alanından çöplüklere oranla az sayıda seramik bulunmuştur. Yanık Tepede ki Kura-Aras IIB seramiği, Haftavan Tepe VII (Kura-Aras III) ve Geoy Tepe geç tabakalarının öncüsüdür. Çömlekler daha çok açık gövdeye sahip ve genellikle içe doğru eğimlidir. Depo amaçlı küplerde ele geçmiştir. Kura-Aras II. Evreye özgü ağız kenarlı kâselerin yanında basit kenarlara sahip kâselerde açığa çıkarılmıştır (Resim 20-21).

Haftavan VIII seramiğinde görülen kulpların veya çizgi hatlarının her iki tarafında görülen parmak baskı bezemeleri, Yanık Tepe seramiklerinin üzerinde görülmemektedir. Haftavan Tepe'de oldukça az miktarda Nahçıvan tipi kulplarda ele geçmiştir. Mimari buluntularına dayanarak Haftavan seramikleri Kura-Aras II ve III Evrelerine tarihlenmektedir.

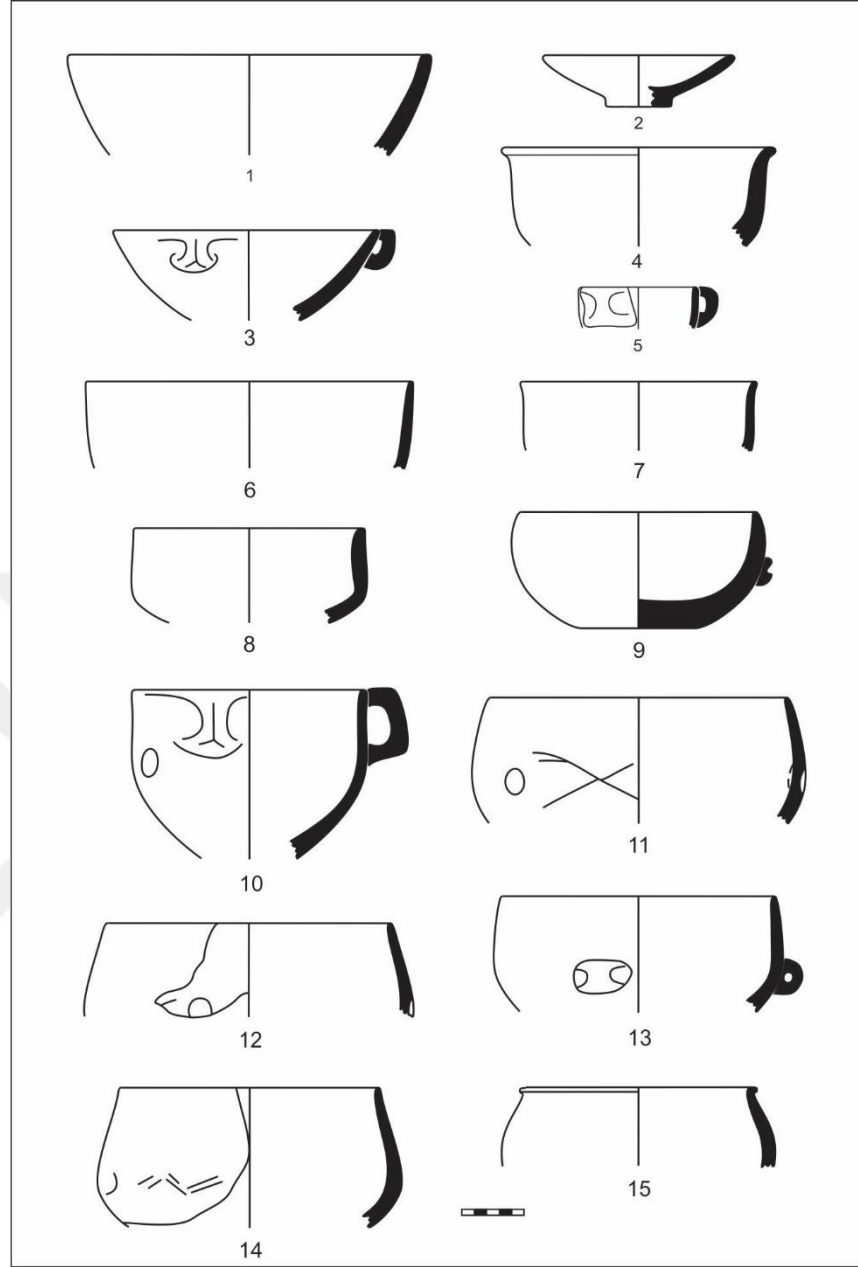
Seramik formları açısından Urmiye Gölü'nün doğu ve batısı arasında bölgesel fark olduğu görülmektedir. Kaplar yaklaşık %1 oranında saman katkılıdır. Seramik parçalarının % 2'sinin dış yüzeyi grafit perdahlıdır. Kapların iç yüzeyi, gri renkte ve perdahlanmıştır. Toplam 1109 parçadan, %58'nin dış yüzeyi, siyah ve perdahlı, %5,2'si gri perdahlı ve yaklaşık aynı oranda kahve renkli, devetüyü ve turuncu, perdahlı seramikler bulunmuştur. Seramiklerin yüzeyi nadiren tek renktedir. Yüzeylerinin büyük kısmı siyahtır. Az sayıda gri ve kahve renkli olanlarda vardır. Seramiklerin birçoğunda kenarlar ve ya kapların üst kısımları gri renkli, kalan kısımlar ise siyah renklidir. Kullanım şartları nedeniyle perdahlanmış görüntü çoğunda kaybolmuştur büyük ihtimalle %80'den fazlasının dış yüzeyi perdahlıdır. Çok az örneği olan bazı kapların iç yüzeyi perdahlanmıştır. Kapların %8'i gri ve ya siyah, %10'u kahve ve devetüyü renklerinde ve büyük bir kısmını çömleklerden oluşmaktadır.

Haftavan VIB ve VII seramiğinde ortak özellikler olması, bu dönemler arasında barışçıl bir geçişin olduğunu gösterir. Bu geçiş, yeni, renkli bir seramik türünün gelişi ile görülüyor. Haftavan VII son döneminde, Turuncu-kahve renkli arka plan üzerinde, siyah ve ya koyu kahve renkli bezemeli, başka tür bir seramik görünmektedir. Muhtemelen bu renkli seramik, Hasanlı VII turuncu boyalı seramiğinin yerel bir türüdür. Bu tür seramik, renk, süs ve mat yüzeyinden dolayı bir sonraki dönemin, renkli seramiğinden farklıdır. C4/7 katında, muhtemelen Haftavan VII evresi tekrar iskan edilmiştir. Bu ikamet, boyalı çanak çömlek varlığı ile gösteriliyor. Bu seramiklerin süslemeleri, ısı görmüş sade kapların üzerine oyulmuş zikzak motifler ve asılı üçgenler şeklindedir. Bu süslerin benzer türleri Triallate bölgesinde de elde edilmiştir. Bu tür seramik, Haftavan VIB katmanlarında ele geçmemiştir, ama çömleklerin etrafında kullanılan asılı üçgenler çok yaygın olarak kullanılmıştır. Bu nedenle, C4/7 katının, Haftavan VII den Haftavan VIB ye bir geçiş dönemini gösterdiğini söylemek mümkündür.²³²

²³² Burney, "Excavations at Haftavan Tepe", 1971: Third Preliminary Report, Iran, Vol: XI, 153-172.

Resim 20. Haftavan VIII. dönemine ait çanak çömlek örnekleri (Summers, 1982)

Resim 21. Haftavan Tepe VIII. Döneme ait çanak çömlek örnekleri (Summers, 1982)

Haftavan Tepeden elde edilen mimariye dair en eski kalıntılar, Haftavan VIII tabakasından olup ve Kura-Aras II. evre ile aynı tarihe aittir. Bu kalıntılar Heftavan'ın ana tepe üzerinde elde edilmiştir. Haftavan Tepenin bu dönem mimarisi dairesel planlı evlerdir. Bu dönemde, genel olarak saman ve bitki katımlı kilden yapılan harç yapı malzemesi olarak kullanılmış olsa da taşın kullanıldığı örneklerde vardır. Seki ve fırın mutfak mimarisine ait diğer öğeleri oluşturmaktadır. Duvarlarda genellikle kerpiç ve çamur harcı kullanılmıştır ve duvarların yüzeylerinin kaplaması dışında, sıvama az

görülür. Tabanlarda çamur ve kil ile kaplanıyorlardı. İhtiyaç anında, odalarda lokal onarımların yapıldığı düşünülüyor.

Çatılar için büyük ahşap dalları kullanılmış. Bu yöntem daha sonra kare planlı evlerde de kullanılmıştır. Çatılarda kullanılan dalları kapatmak amaçla kamış kullanılmıştır.²³³

Haftavan VIII de ki duvarlar, Yanık da ki Erken Tunç Çağının ikinci evresi gibi, ikinci katı taşıyabilecek kalınlığa sahiptir. Bu nedenle, alt katın, depo olarak kullanıldığı tahmin ediliyor. Bu konu B ve B2 odalarını birbirinden ayıran ince duvarların arasında bulunan büyük ve orta boy depolama küpleriyle doğrulanmaktadır. 1973 kazı sezonunun sonlarında, tepenin doğusunda dairesel bir evin büyük bir bölümü açığa çıkarılmıştır ve bu da, nüfusun, Haftavan tepenin doğu bölgelerine göç ettiğini göstermektedir (Resim 22-23). Bu dönemde, yangın izlerine dair de kanıtlar elde edilmiştir. Araştırma boyunca bu dairesel evin duvar yüzeyi iyice görünebiliyordu ve bu evin içine dökülen sayısız tuğlaların arasından yangın izlerine rastlanmıştır. Bu yangının etkileri, iç duvarların yüzeyinde de görülmüştür. Kazılarda dış batı yay boyunca, güneybatıya doğru bir destekleyici yapı yapılmıştır. Güney bölümde, kuzey bölümdeki örneğe göre daha güvenilir bir giriş kapısı kalıntıları elde edilmiştir. Bu dairesel yapı, dönem olarak Yanık tepedeki dairesel evleri ile M.Ö. 3. Binyılın sonlarına tarihlenir. Bu tarihlendirme dairesel evin boyutlarına ve onun içinde bulunan seramiklere dayanarak yapılmaktadır.²³⁴

Tespit edilen ikinci dönem Haftavan VII tabakasındaki Kura-Aras III dönemidir. Yanık'ın ikinci döneminin mimari dokusunda görülen değişimler Haftavan da görülmektedir. Seramik ile ilgili verilerde de değişim ve dönüşüm süreci, Yanık tepedeki Erken Tunç çağı I sonlarına benzemektedir. Kesin olan bu ki, Yanık tepenin Erken Tunç çağı I başlarında ki kültürel durum, Haftavan da görülmemiştir ve Haftavan Yanık tepenin ilk döneminden daha geç tarihlidir. Bu dönemde mimari planlar, dairesel plandan dik köşeli bir yapıya evrilmiştir. Bu değişimin sebebi muhtemelen nüfus artışıdır. Bu dönemin en eski kalıntıları, tepenin R1 ve R2 olarak adlandırılan tabakalarından elde edilmiştir. Tabaklanma tek katlı bir inşaatı kapsamaktadır. Bu

²³³ Burney, "Excavations at Haftavan Tepe", 1973: Fourth preliminary Report" Iran, Vol, XIII, 1975, 149-164.

²³⁴ Burney, "Excavations at Haftavan Tepe", 1973: Fourth preliminary Report" Iran, Vol, XIII, 1975, 149-164.

katman M.Ö. 1800-2000 aralığında tarihlendirilmektedir. Bu tarih, tabakalardan elde edilen seramik ve cilalanmış taş baltayla destekleniyor. Bu tür baltalar Shengavit ve Kura-Aras kültürünün diğer alanlarında bulunmuştur. R1 ve R2 tabakalarının taban seviyesinin altında çeşitli duvarları kapsayan bir inşaat katmanı bulunmuştur. Bu duvarlar oldukça kalındır ve tuğladan yapılmışlar. R1-R2 tabakalarındaki kuruluş aşaması, bu yerleşimde kent yaşamındaki gelişim aşamalarının en gelişmiş halini yansıtmaktadır. Bu kuruluş, ikinci bin yıl boyunca geniş bir zaman dilimine yayılmış ve muhtemelen doğu kesiminde tepenin alt kısımlarını kapsamaktadır. C4 bölgesinde, kuruluşun ilk aşamasında, bu katmanda (C4/9) ve ikinci oda da iki ahşap sütuna ait izler elde edilmiştir ve odanın muhtemelen 5.2 m metre yüksekliğinde olduğu tahmin edilmektedir. Bu sütunlardan biri yatay ve diğeri dikeydir. Muhtemelen dikey sütun üst kattan gelen basınçtan dolayı dışa doğru eğilmiştir bu olay, zemin kattaki odaların terk edilmesinden sonra gerçekleşmiştir.²³⁵ C4 alanın Güney-Doğu köşesinden elde edilen Kura-Aras III türünden çömlekler göz önüne alınarak bu bina, III. dönem ve M.Ö. 2000 lere, tarihlendirilmiştir.²³⁶ C4 bölgesinde de binalar iki katlıdır ve bu bölgenin güneyinde olan tuğla kalıntıları merdiven olduğunun göstergesi olabilir. C1 bölgesinde, Muhtemelen sanayi veya ticaret merkezinin bir parçasını oluşturan dikkat çekici bir plan bulunmuştur. Zemini yassı taşlarla örtülen bu alanlardaki, özenli işçilik dikkat çekicidir. Bu taşların bazıları orijinal konumuna koyulup, restore edilebilir. Bu taşlardan birinin kenarında küçük bir delik vardır. Büyük ihtimal bu hazne, sıvı ek traksiyonu için (muhtemelen şarap) kullanılan bir yapıdır. C4 bölgesinde de benzer taşlar bulunmuştur. Haftavan VII seramiği ve mimarisi Yanık tepe Kura-Aras II evresi ile karşılaştırılabilir. Transkafkasya III ile aynı zamanı paylaşan Haftavan VII döneminde yerleşim alanının etrafını çevreleyen savunma duvarlarına sahiptir. 3.30 metre yüksekliğe sahip bu duvar ile 6. açmada gün ışığına çıkmıştır. Bu dönemde evler sıkışık bir şekilde inşa edilmiştir.

237

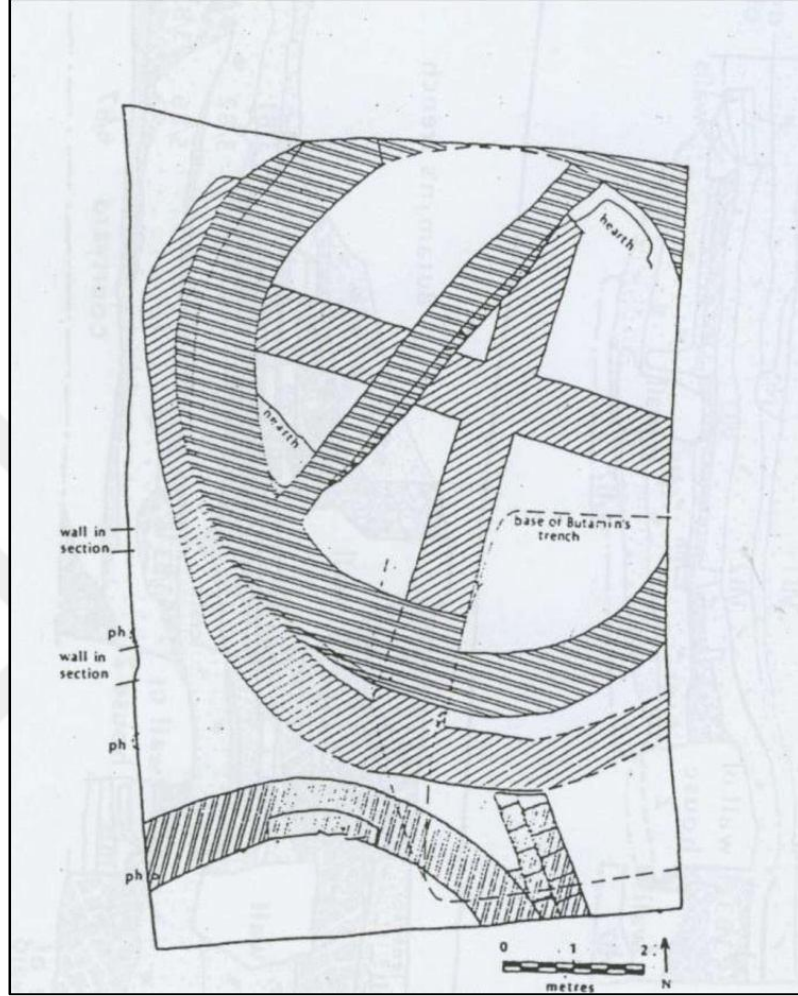
Haftavan Tepe Urmiye Gölü Havzasında yer alan büyük ve anahtar yerleşimlerden birisidir. Kura-Aras Kültürünün özellikle II. Evresine ait masif yuvarlak yapıları ve diğer buluntuları ile bölge halklarının göçebeden ziyade yerleşik bir şekilde

²³⁵ Burney, "Excavations at Haftavan Tepe", 1971: Third Preliminary Report, Iran, Vol: XI, 153-172.

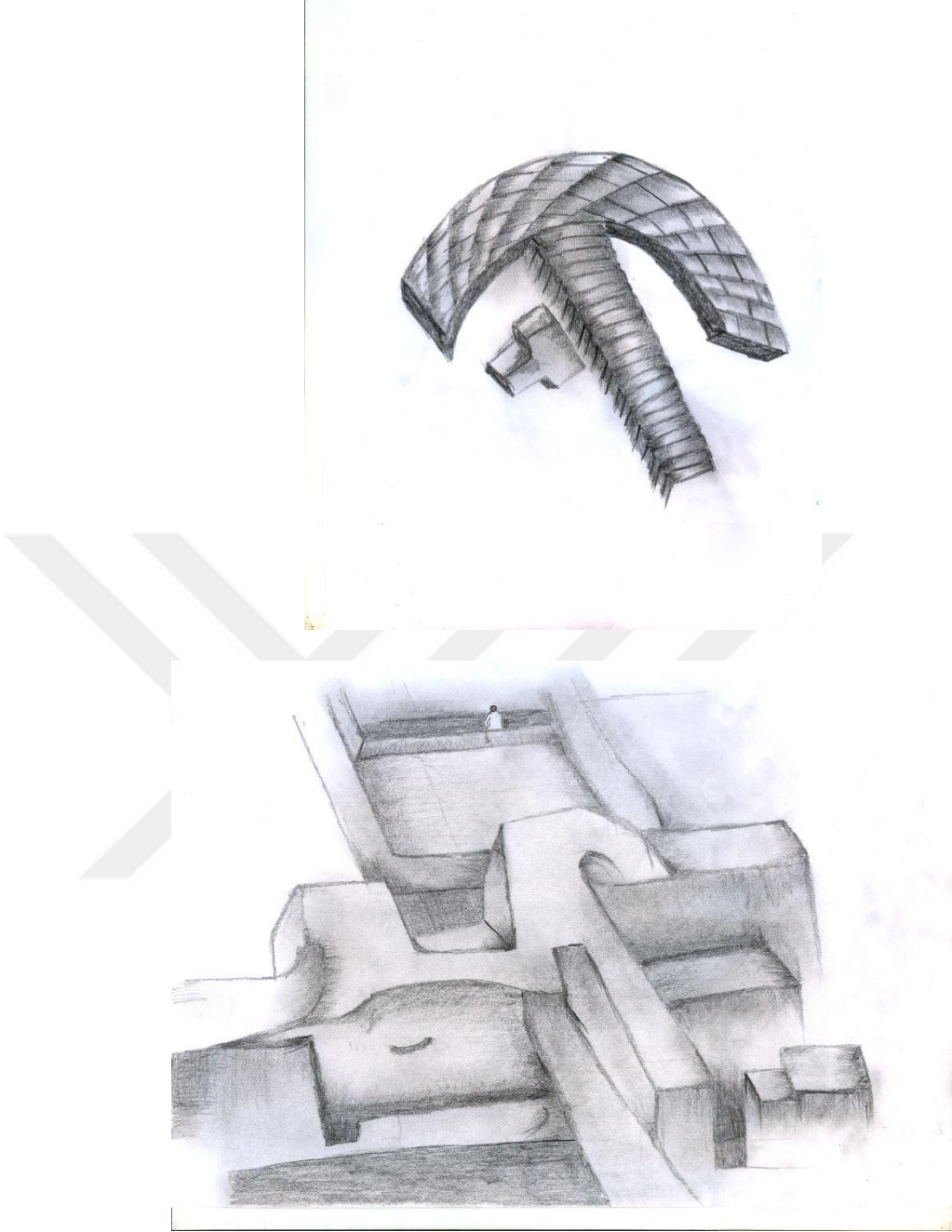
²³⁶ Burney, "Excavations at Haftavan Tepe", 1971: Third Preliminary Report, Iran, Vol: XI, 153-172.

²³⁷ Burney, "Excavations at Haftavan Tepe", 1973: Fourth preliminary Report" Iran, Vol, XIII, 1975, 149-164.

tarıma bağılı olduklarını yansıtmaktadır. Ayrıca hiçbir değışik, saldırı veya boşluk bulunmadan Orta Tunç boyalı çanak çömleğe geçmesi ile de önem taşımaktadır.

Resim 22. Haftavan Tepe Kura-Aras Kültürüne Ait Yuvarlak Planlı Yapı (Burney, 1975)

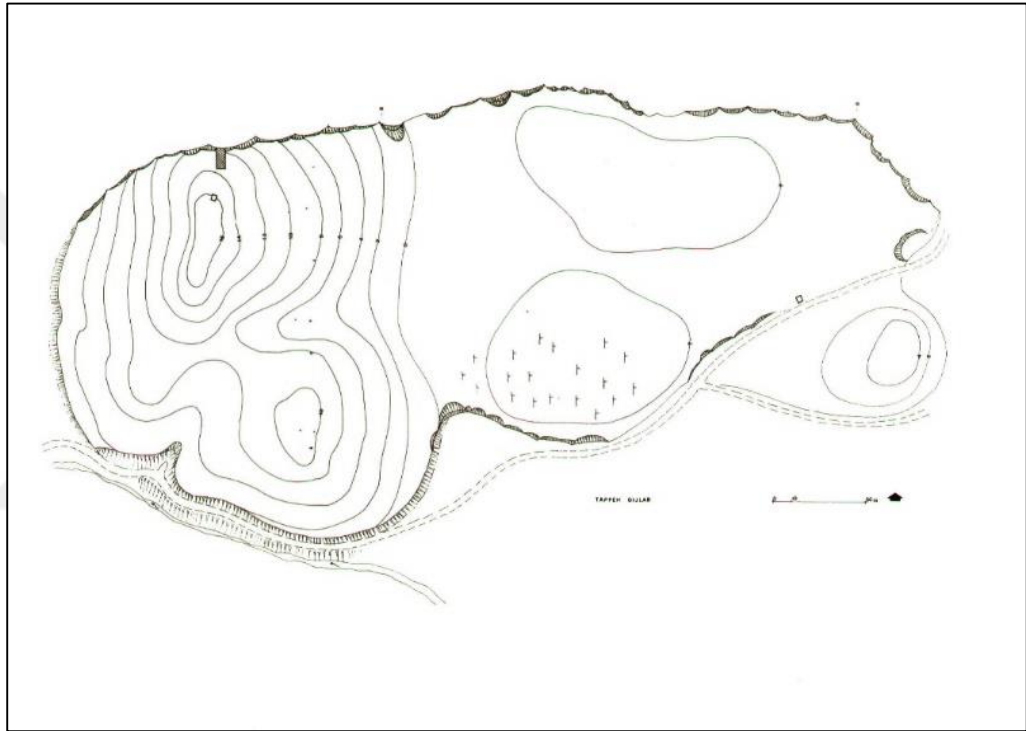

Resim 23. Haftavan Tepe VIII. Evresine Ait Mimari Buluntuları (Burney, 1975)

5.1.2.3. Tepe Gijlar

Tepe Gijlar Batı Azerbaycan Eyaletinin merkezi olan Urmiye Ovasında, Nazluçay Nehri yakınlarında bir yerde yer almaktadır. Tepe oval bir şekilde yaklaşık 250×500 m boyutlarında ve etrafı oviden 16 m yüksekliğe sahiptir (Resim 24). Kazı çalışmaları ilk kez bir İtalyan ekibi tarafından 1977-78 yıllarında Pecorella başkanlığında oldukça

küçük bir alanda gerçekleştirilmiştir²³⁸. Bu kazılar sonucunda A, B ve C olmak üzere üç kültürel dönem tanımlanmıştır. A dönemi Demir Çağ, B dönemi M.Ö. III. Binyıl ve C dönemi M.Ö. IV. Binyıllarına ait olduğu belirtilmiştir (Tablo 10). Kuzeybatı İran Erken Tunç Çağı ile denk gelen ve Kura-Aras kültürüne ait B dönemi 11 metreden fazla kalınlığa sahiptir. Buna rağmen kültürün tüm evrelerini kapsamamaktadır. Gijlar Tepe kazıları, yerleşimlerin tabaka kalınlığının kültürün tüm evrelerini kapsadığı anlamına gelmediğini göstermiştir.

Resim 24. Tepe Gijlar Topografi Haritası (Pecorella, 1984).

Toplam 8 mimari yapı katı tanımlanmıştır. Duvarlar 40-90 cm kalınlığında kerpiç yapımı ve çoğu kez daha ince duvarlar ile birkaç küçük bölüme ayrılmıştır. Tek yuvarlak planı yapı 7. Yapı katından elde edilmiştir. 5 metre çapa sahip bu yapı yana (konsantre) yapılmış iki duvardan oluşmaktadır. Ayrıca binanın iç kısmı küçük duvarlar ile iki kısma ayrılmış ve ocak olduğu düşünülen bir çukur binanın tabanına yerleştirilmiştir.

²³⁸ M. R. Belgiorno, R. Biscione, and P.E. Pecorella, "Il Saggio E I Materiali Di Tappeh Gijlar," in *Tra Lo Zagros e L'Urmia: Ricerche Storiche ed Archeologiche Nell'Azerbaigian Iraniano*, edited by P.E. Pecorella and M. Salvini, Edizioni dell'Ateneo, Rome 1984, 240–299.

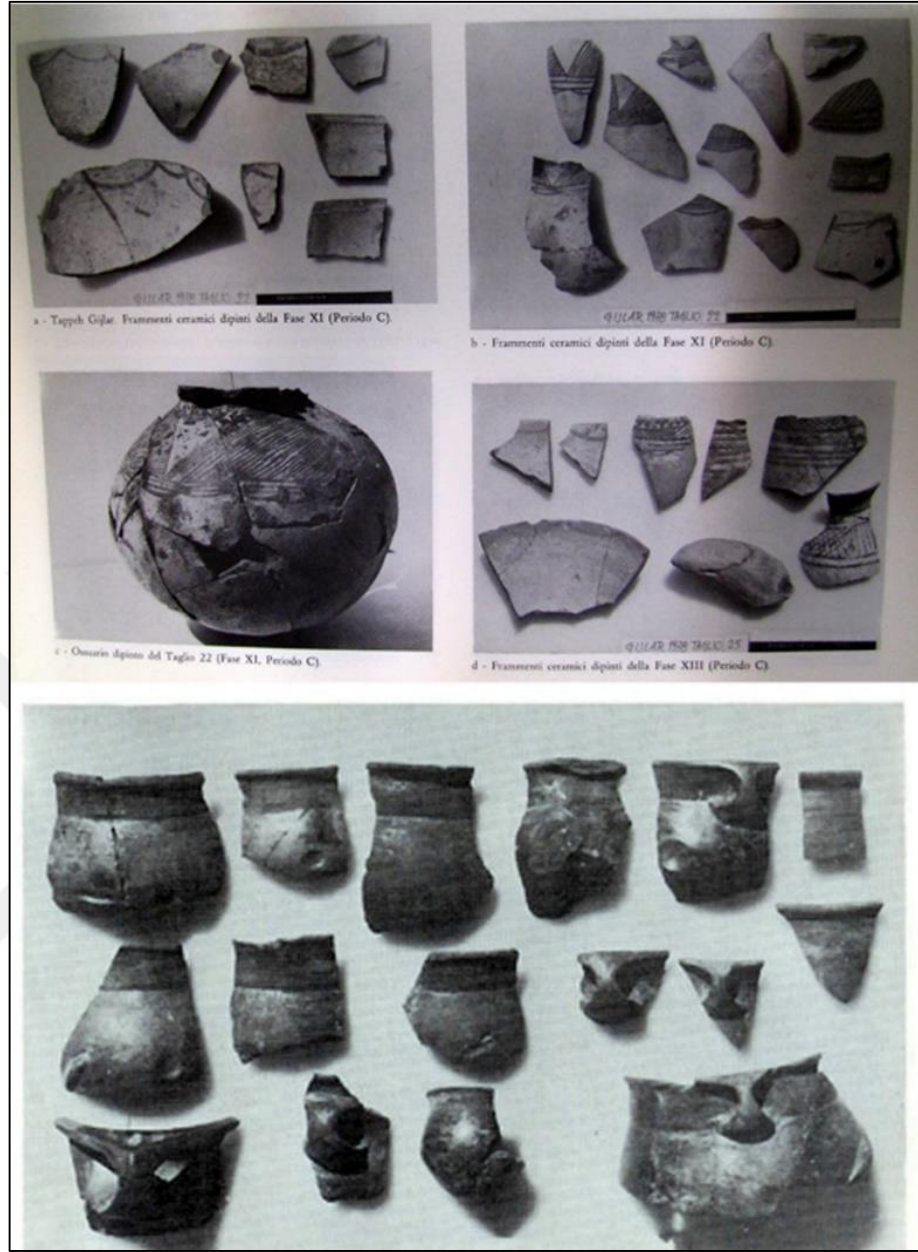
9. evre en son evre olarak Geoy Tepe M ve K evreleri ile denk gelen B dönemi yanı sıra C dönemine ait buluntularda ele geçmiştir. B dönemine ait seramikler el yapımı ve siyah renginde olup ve A ve B olmak üzere iki ana kısma bölünmektedir. A kısmı seramikleri siyah renginde ve açıklanmıştır. B kısmı ise daha gridir. B döneminin en son evresi olarak 9. Evrede C dönemi seramikleri de birlikte ele geçmiştir. Bununla birlikte Tepe Gijlar kazıları da Geç Kalkolitikten Erken Tunç Çağına geçişte süreklilik oluşunu belirtilmişlerdir. Hafırlara göre Gijlar 8. Ve 9. Evresi Geoy Tepe K1, 6-4 evreleri K2 ve 2-3 evreleri ise K3 evresi ile denk gelmektedir²³⁹ (Resim 25-31).

Genel olarak Tepe Gijlar kazılarından elde edilen bilgilere göre Geç Kalkolitikten Erken Tunç Çağına geçiş evresinde süreklilik olduğu büyük ihtimaldir. Ancak C14 tarihlerin olmaması ve kazıların kısıtlı olduğu neden ile bu çıkarsama büyük ölçüde bir sorundur.

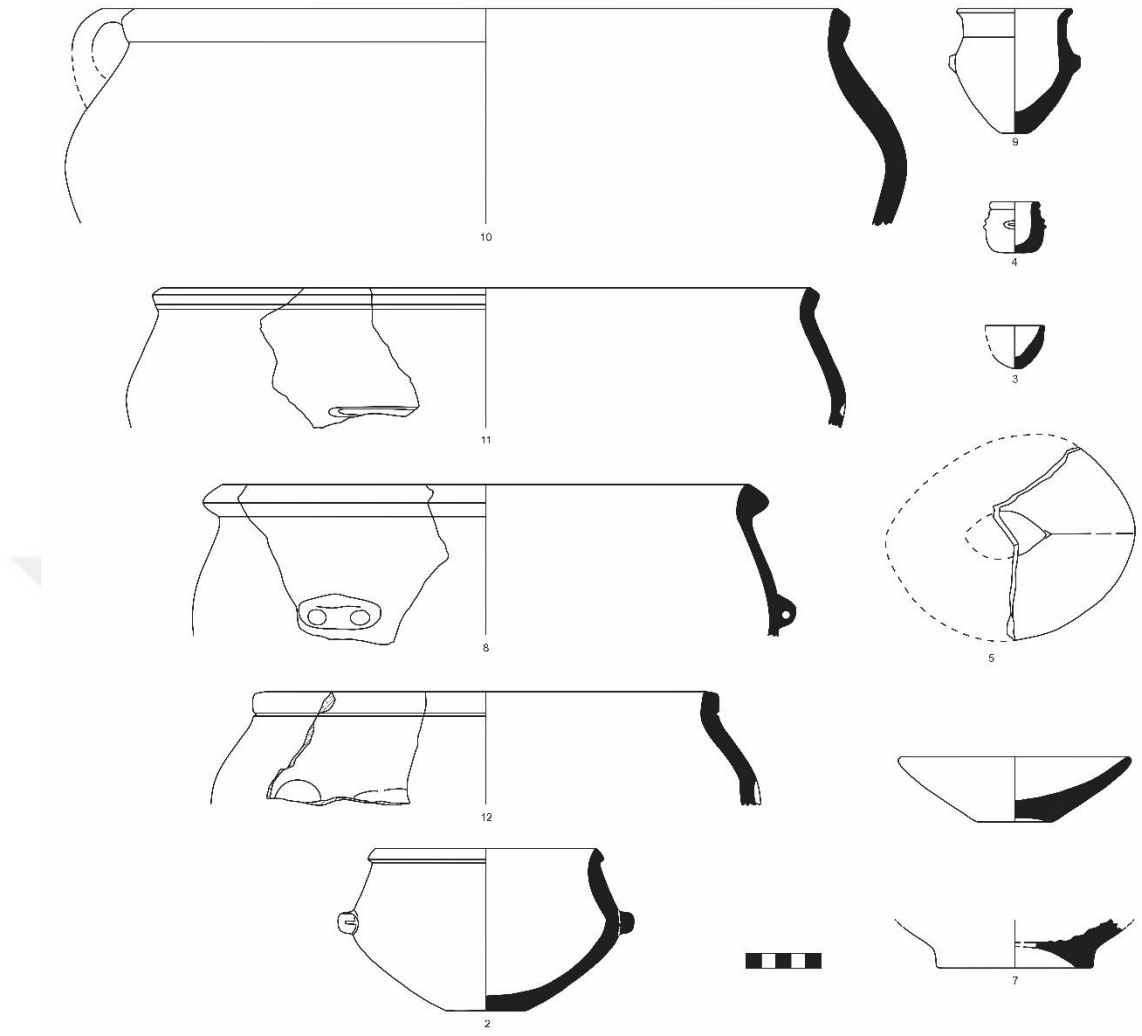
Tablo 10. Tepe Gijlar Tabakalanma Tablosu

TABAKA	DÖNEM	TARİH
Gijlar A	Demir Çağ	MÖ 1200
Gijlar B	ETÇ (Kura-Aeas)	MÖ 2600
Gijlar C	Geç Kalkolitik	MÖ 3600

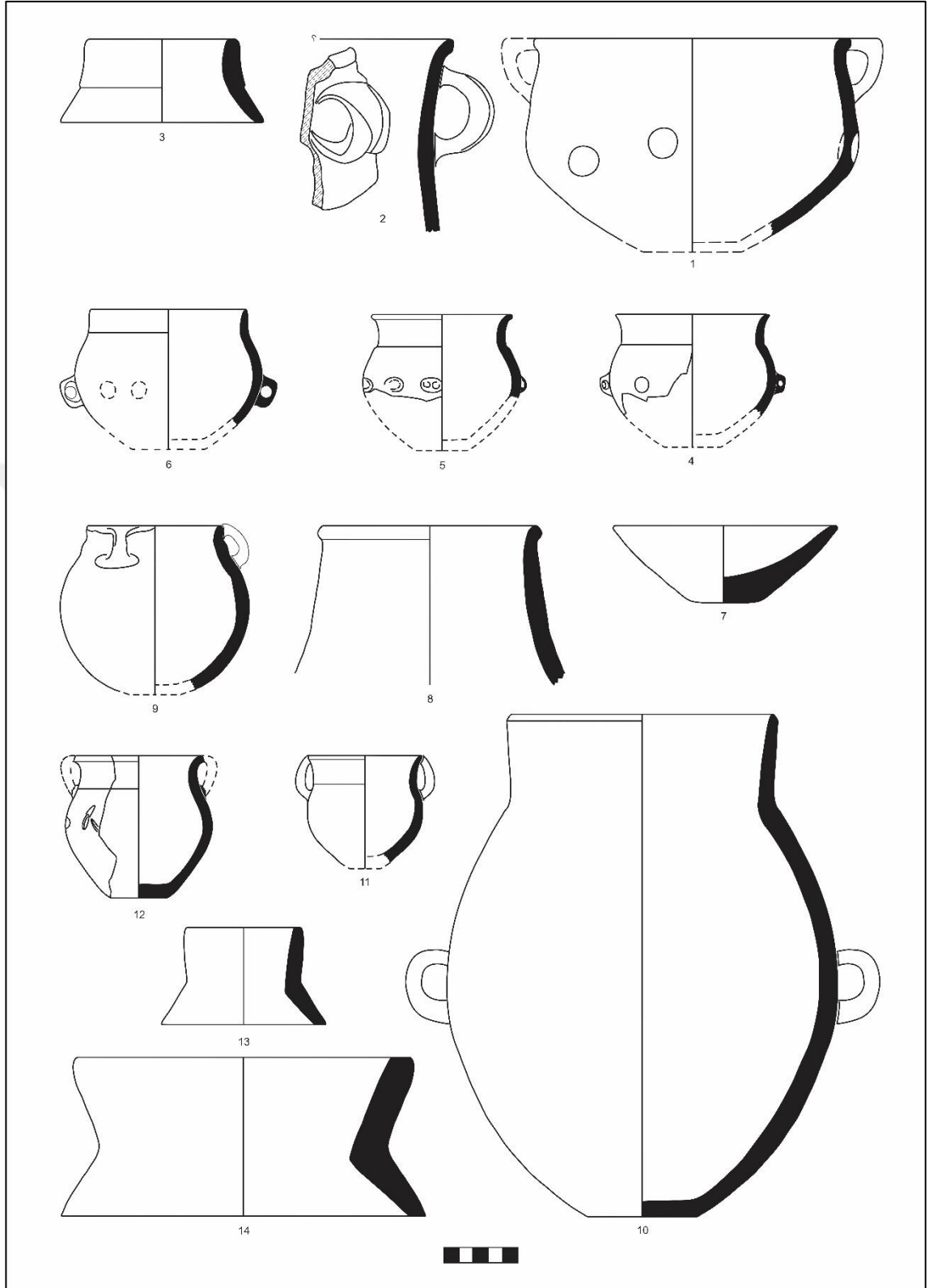
²³⁹ Belgiorno, vd., 240–299.

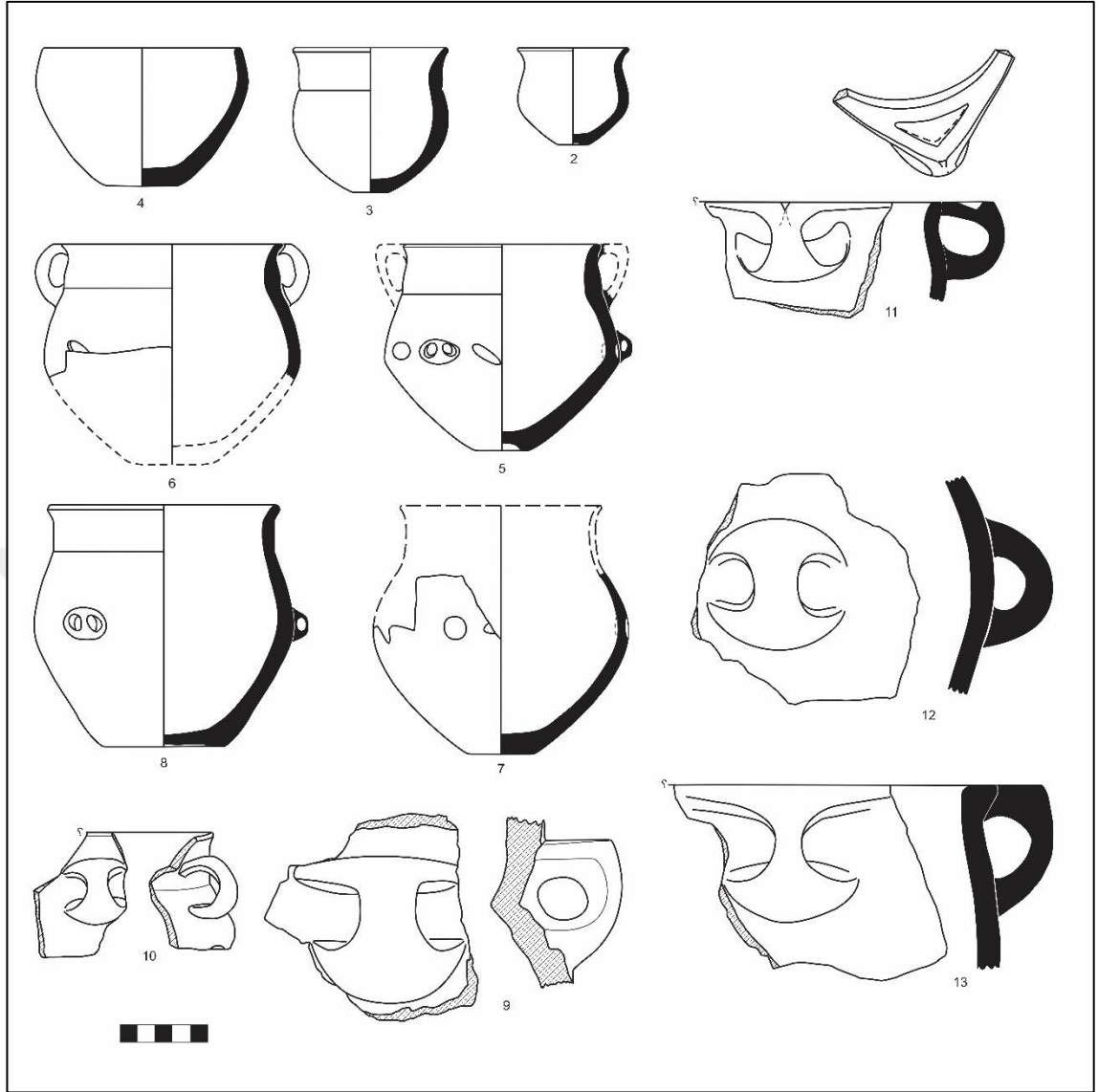
Resim 25. Tepe Gijlar Geç Kalkolitik (Üst) ve Kura-Aras Kültürüne Ait Çanak Çömlek Örnekleri (Pecorella ve Salvini, 1984).

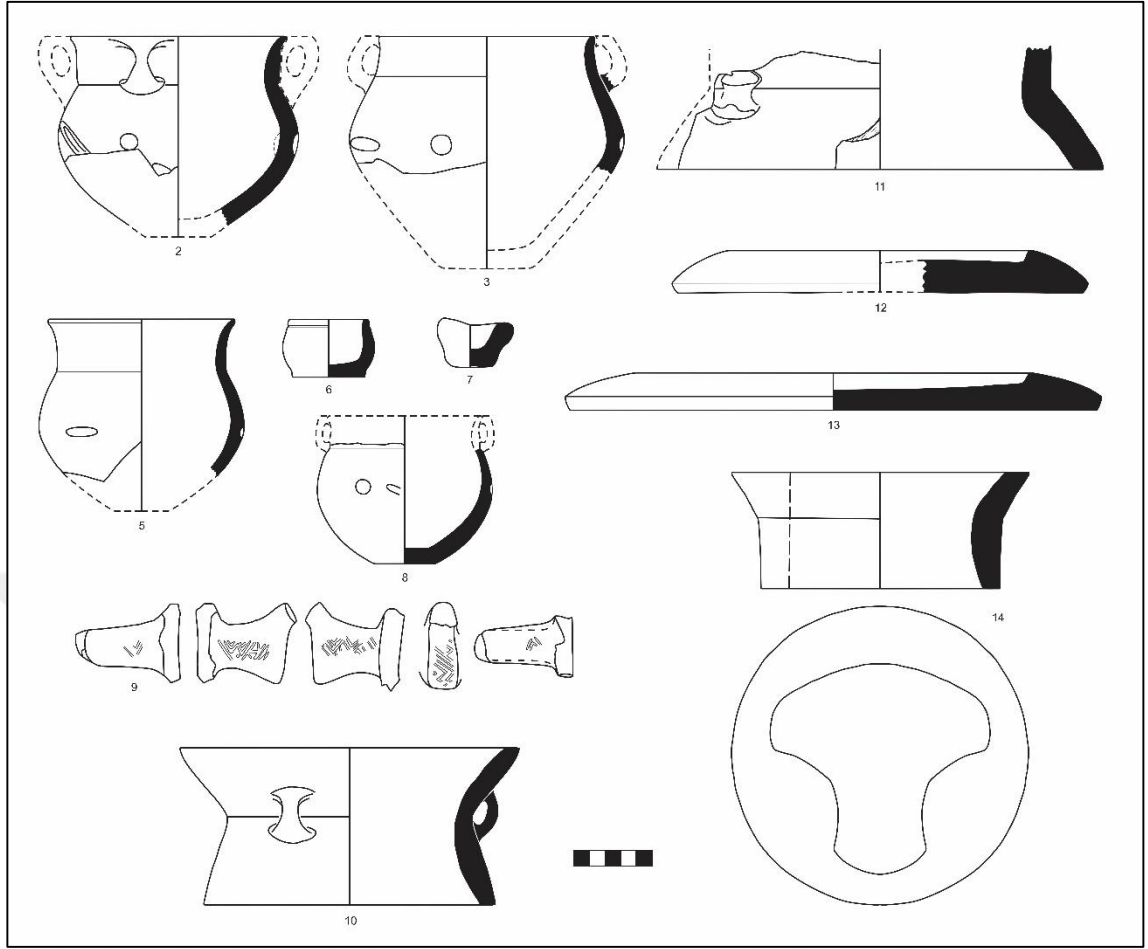
Resim 26. Tepe Gijlar Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Pecorella, 1984).

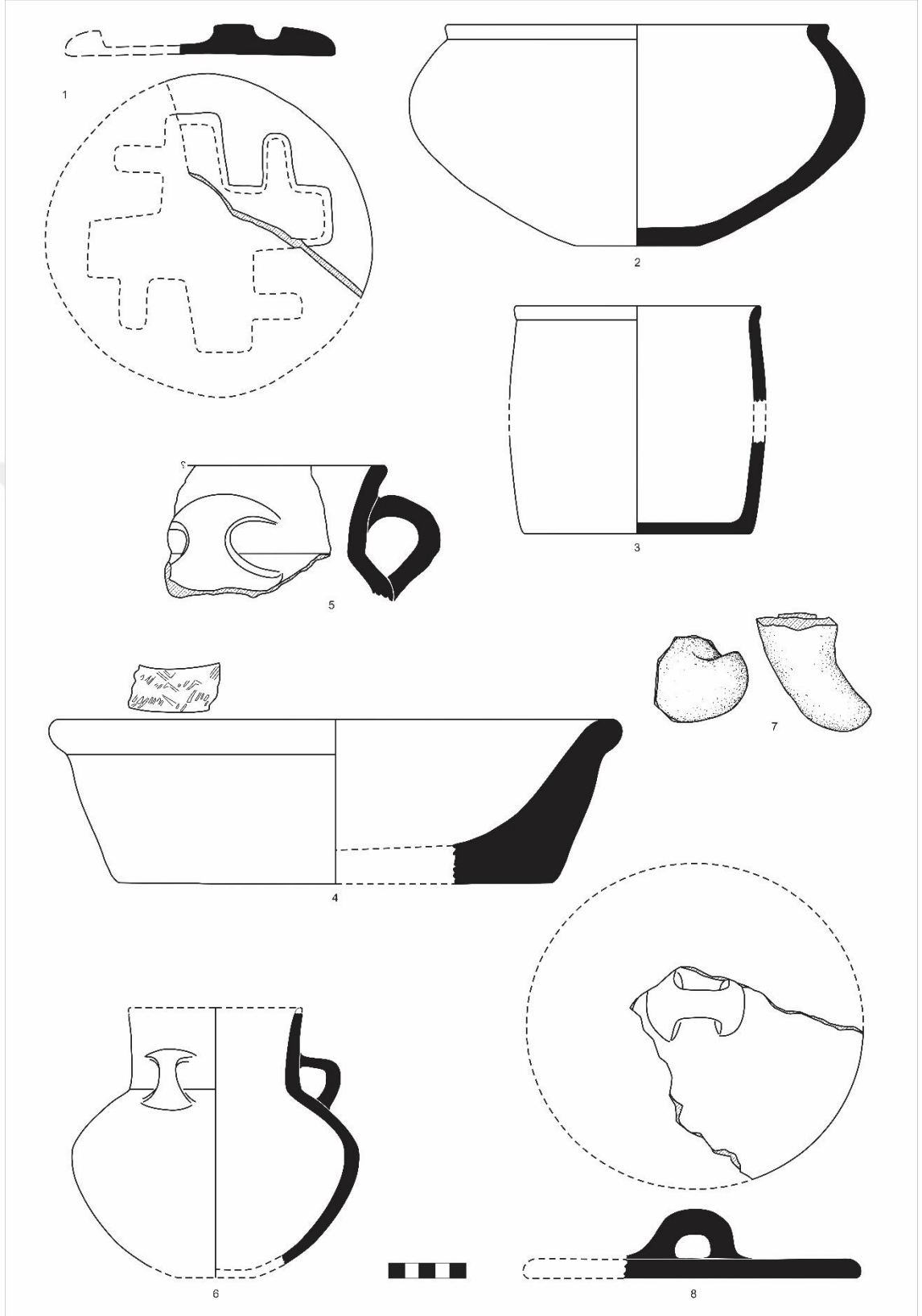
Resim 27. Tepe Gijlar Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Pecorella, 1984).

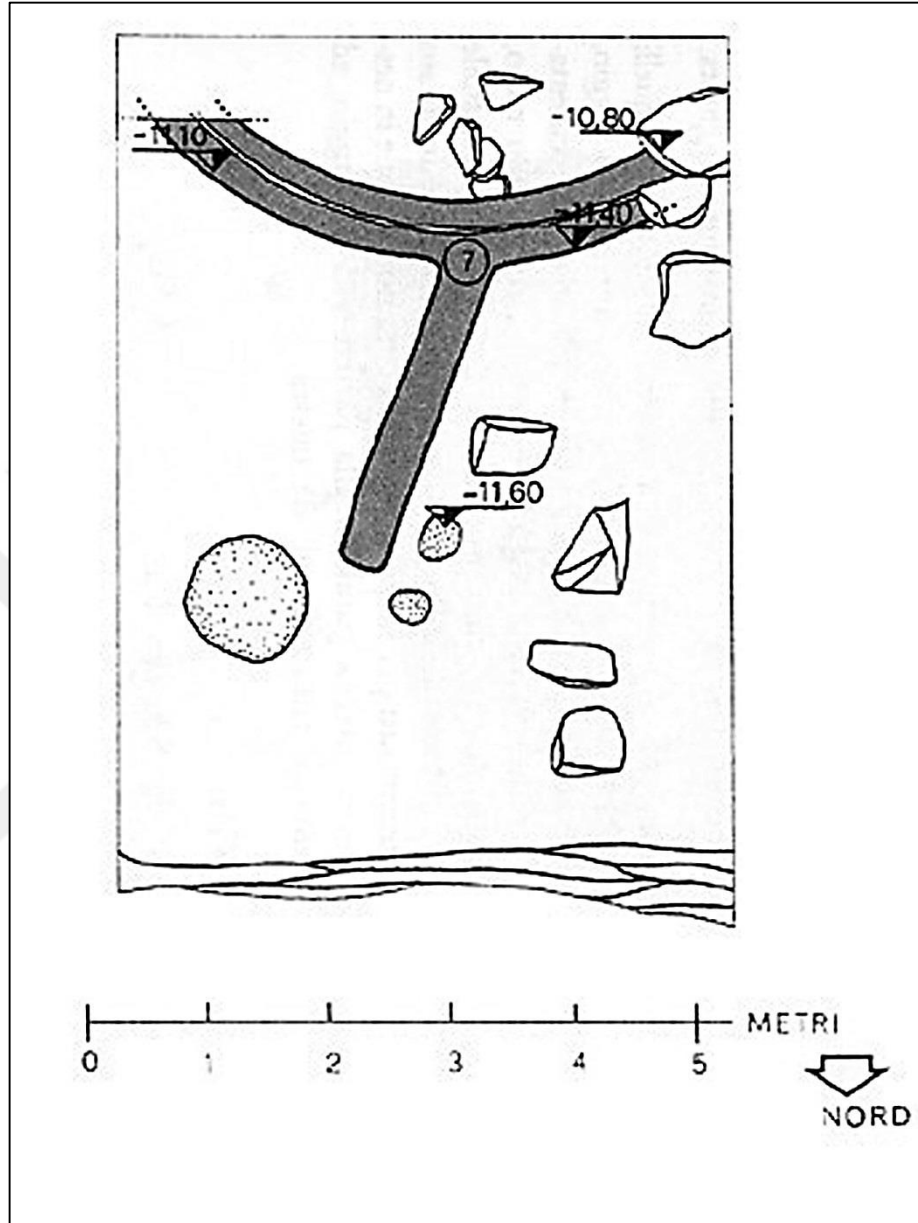
Resim 28. Tepe Gijlar Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Pecorella, 1984).

Resim 29. Tepe Gijlar Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Pecorella, 1984)

Resim 30. Tepe Gijlar Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Pecorella, 1984).

Resim 31. Tepe Gijlar'de Bulunan Yuvarlak Planlı Yapı (Pecorella, 1984).

5.1.2.4. Ravez kalesi

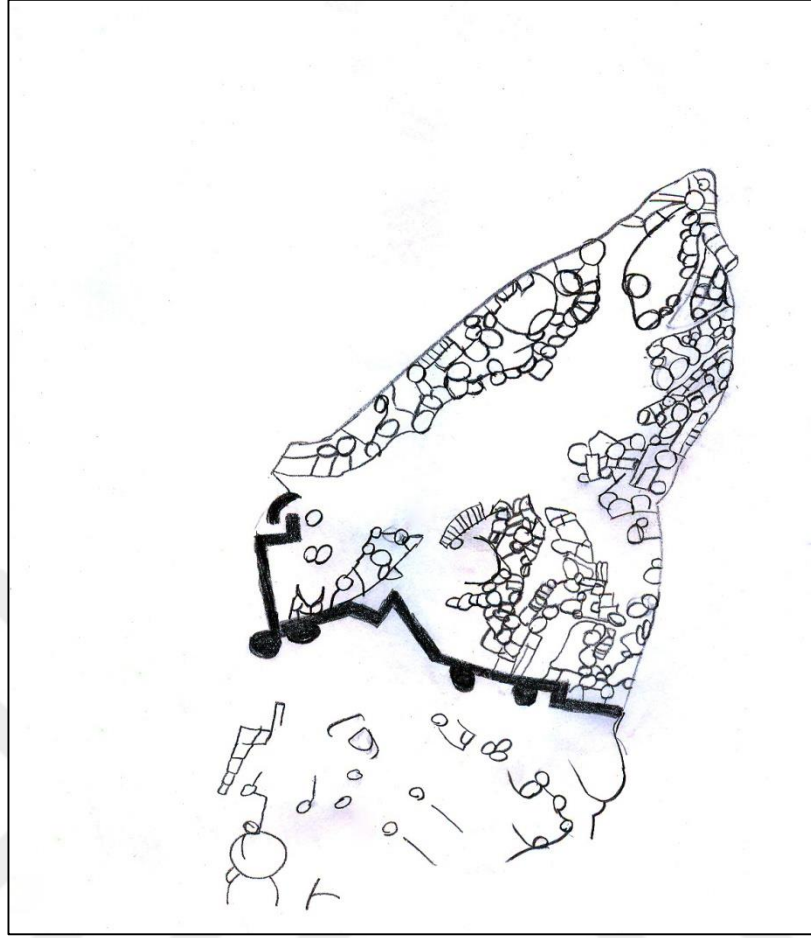
Kuzeybatı İran'da diğer önemli bir yerleşim Kale Ravaz'dır. Tüm Erken Transkafkasya kültürü yayılım bölgelerinde çok ender görülen bu yerleşim, kuzeybatı İran'da Batı Azerbaycan Eyaletinin kuzey kısmında Maku Şehri yakınlarında yer almaktadır. Bu yerleşimden elde edilen bilgiler kazı çalışmalarından değil, 1978 yılında Bastam kazı heyeti tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırma sırasında elde edilmiştir. Çanak çömlek buluntularına dayanarak Kale Ravaz, kültürün geç evrelerine tarihlendirilmektedir²⁴⁰. Kale Ravaz'de çapları 5 ila 7 m. arasında farklılık gösteren yaklaşık 90 yuvarlak planlı yapı tespit edilmiştir²⁴¹. Ayrıca bu yerleşimde savunma kulelerine sahip olan 2.5 m'yi aşan kalınlıkta bir sur duvarı, sokaklar, ana cadde ve bir meydan tespit edilmiştir (Resim 32-33).

Resim 32. Kaleh Ravez Topografi ve Yuvarlak Planlı Yapılar Planı (Kleiss ve Kroll, 1979).

²⁴⁰ Summers, *A study of the Architecture. Pottery and other material from Yanik Tepe, Haftvan Tepe VIII.*

²⁴¹ W. Kleiss, S. Kroll, "Ravaz und Yakhvali, zwei befestigte Platze des 3. Jahrtausends", *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 12, 1979, 27-47.

Resim 33. Kale Ravz kura-Aras Kültürüne Ait Yuvarlak Planlı Yapılar (Kleiss ve Kroll, 1979)

5.1.2.5. Gapan Tepe

Gapan Tepe Batı Azerbaycan Eyaletinin güneyinde yer alan Şahin Dej ve ya diğer adıyla Sain Dej şehrinde, Zerrine Rud Nehrinin doğu kenarında yer almaktadır. Bu şehir yaylalık bir alanda, verimli Zerrine Rud vadisinde (Jaghatu Chay) yer almaktadır.

Gapan Tepe 1958 yılında Babak Rad ve tarafından tespit edilmiştir. İlk arkeolojik kazılar 2006 yılında Bayan Ferengis Mirzayi tarafından gerçekleştirilmiştir. 2008 yılında yerleşimin dönemlerini tanıma, kültürel ilişkileri belirleme, tarihin çeşitli dönemlerinde Urmiye gölü havzasının Kuzey, Batı ve Doğu bölgeleri ile olan ticari ilişkileri belirlemek için tekrar kazı yapılmıştır.

Gapan Tepe 25 m aşkın kültürel katmanlara sahiptir. Gerçekleştirilen Kazılarda 13. evre saptanmıştır. Bu 13 katman, İslami, Sasani, Mannai, Demir Çağı, Tunç III, II, I,

Erken, Orta ve Geç Kalkolitik ve Neolitik Çağını kapsamaktadır. Bu alanın en erken tabakası Neolitik döneme aittir ve yaklaşık M.Ö. 6.000 yıl öncesine tarihlenir.

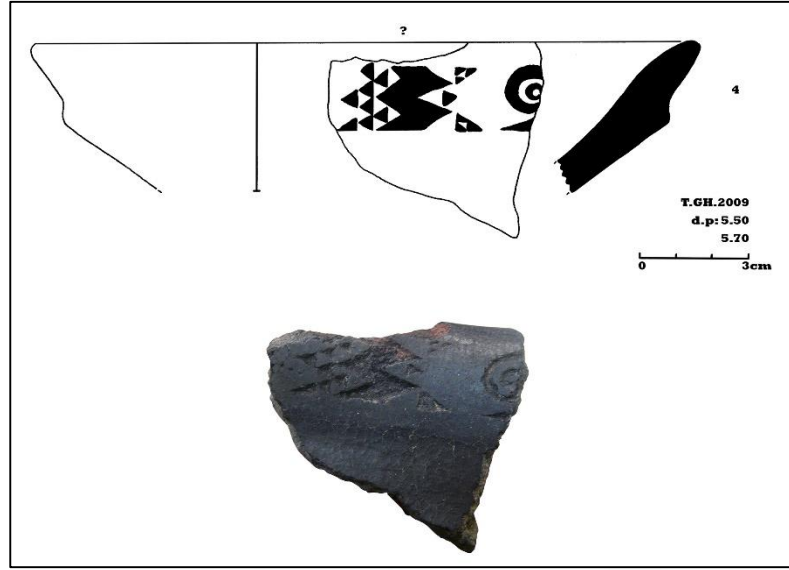
Tunç Çağına ait seramikler iki kulplu açık ağızlı, uzun boyunlu, delikli kulplu, kulplu fincan şeklinde olan kaplar, kâseler, uzun boyunlu kaplar, dışbükey, içbükey veya düğme şeklinde altı olan kaplar, kulplarda kabartma süsleme uzantıları olan kaplar, boyunlu kaplar, açık ağızlı, uzun boyunlu, yarım daire gövdesi olan küçük kazanlar şeklindeki kaplar, Gapan Tepede Tunç Çağında görülen formları oluşturmaktadır.

Bu dönemin seramiklerinde en fazla kullanılan motifler, çeşitli geometrik, bitki ve hayvan desenli kazıma tasarımlı bezemelerdir. Tunç Çağı seramiğinin siyah zemin üzerine yapılan bezemelerin göz alıcı olmasının nedeni kazıma bezemelerin içi beyaz bir madde ile doldurulmuş olmasıdır. Gapan Tepe de Tunç Çağından elde edilen buluntuların Yanık Tepe seramikleri ile karşılaştırıldığında kültürel bir etkileşimin olduğu görülmektedir.²⁴² (Resim 34,35).

Resim 34. Şehir İçinde Kalan Tepe Gapan

²⁴² F. Mirzaee, *Study and Excavation at Tepe Gapan*, Unpublished, 2009.

Resim 35. Tepe Gapan Çanak Çömlek Örnekleri (Mirzaee, 2009)

5.1.2.6. Ehrenjan Tepesi

Eherenjan Tepe, Batı Azerbaycan Eyaletine bağlı Selmas şehrin Kuzeybatısında, çiftlik arazisinin ortasında bulunmaktadır (Resim 33). Bu alan büyük ölçülere sahip olmasına rağmen yıllık ekim faaliyetlerden dolayı yerleşimin büyük bir kısmı tahrip edilmiştir. Ayrıca son yıllarda kentsel dönüşüm neden ile yerleşimin büyük bir kısmı yerle bir edilmiştir. Bu tahribat sonucu yaklaşık dört hektarlık bir alana sahip Ehrenjan Tepe günümüzde sadece 1256 metre kareye yakın bir alanı kapsamaktadır.²⁴³

H.Telaii tarafından yazılan kısa fakat çok değerli bilgiler sunan Eherenjan raporunda, Eherenjan kültürü adı altında bölgesel özellikleri olan bir Neolitik kültür ve Dalma kültürüne ait olan bir Kalkolitik kültürden söz edilmektedir.²⁴⁴

1991 yılında kentsel dönüşüm sırasında Ehrenjan Tepe tekrardan araştırılmaya başlanmıştır. Bu araştırmada, yapılmış karşılaştırmalı çalışmalara dayanarak, tanıtılan önceki iki Neolitik ve Dalma kültürüne ait Kalkolitik buluntular elde edilmiştir. Bunun yanı sıra, Kura-Aras kültürüne ait Erken Tunç Dönemi buluntuları, Haftavan VII ile aynı dönemi paylaşan Erken Tunç çağı II dönemine ait buluntular, Van-Urmiye

²⁴³ B. Kargar, *Study and speculation sites Ahrnjan and Qara tepe Salmas plain*, Thesis Faculty of Literature of Tehran University, Unpublished, 1991.

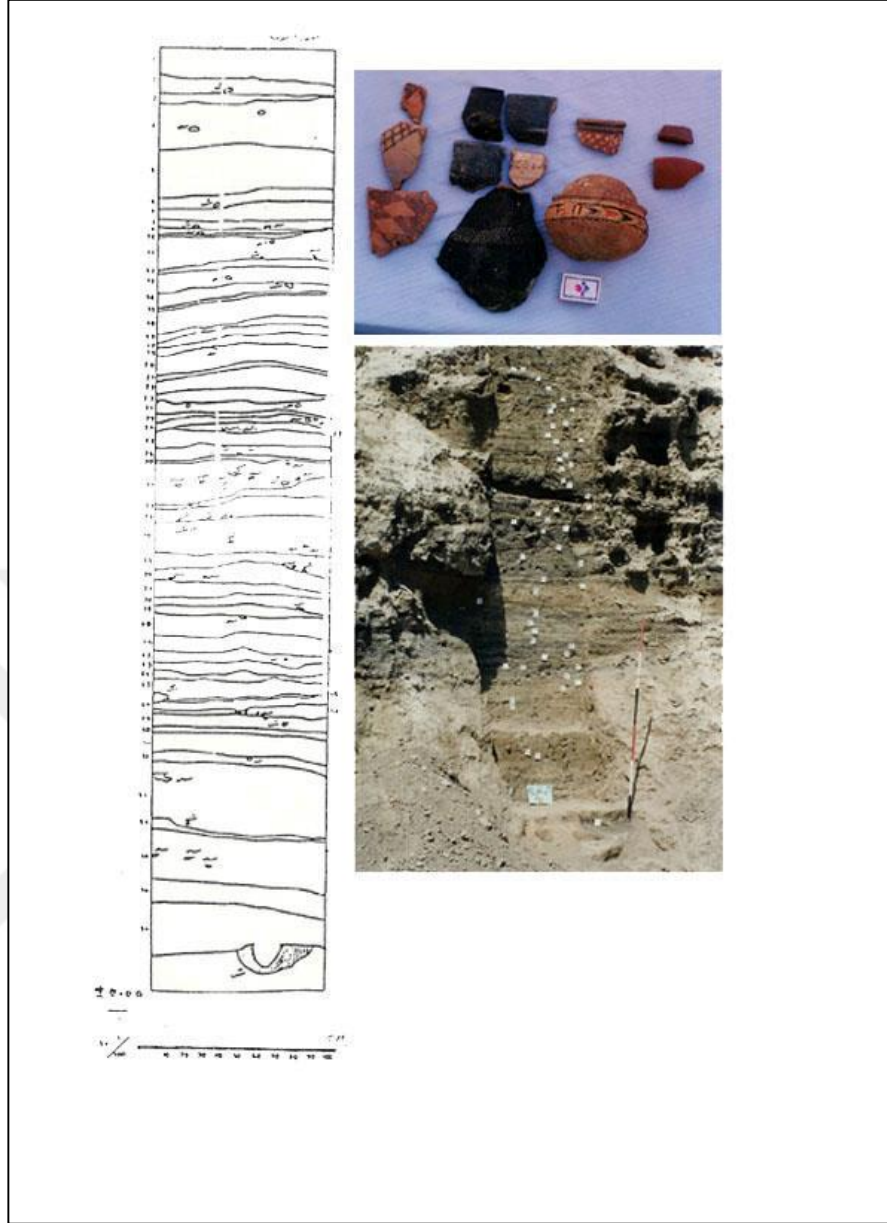
²⁴⁴ H. Talai, "Late Bronze Age and Iron Age Architecture in Sagzabad-Qazvin Plain The Central Plateau of Iran", *Iranica Antiqua*, 34, 1983a, 9-15.

Kültürüne ait ok renkli (Polikorom) seramikler ve Urartulara ait (Demir aę III) parlak kırmızı seramikler elde edilmiştir (Resim 36,37-38).

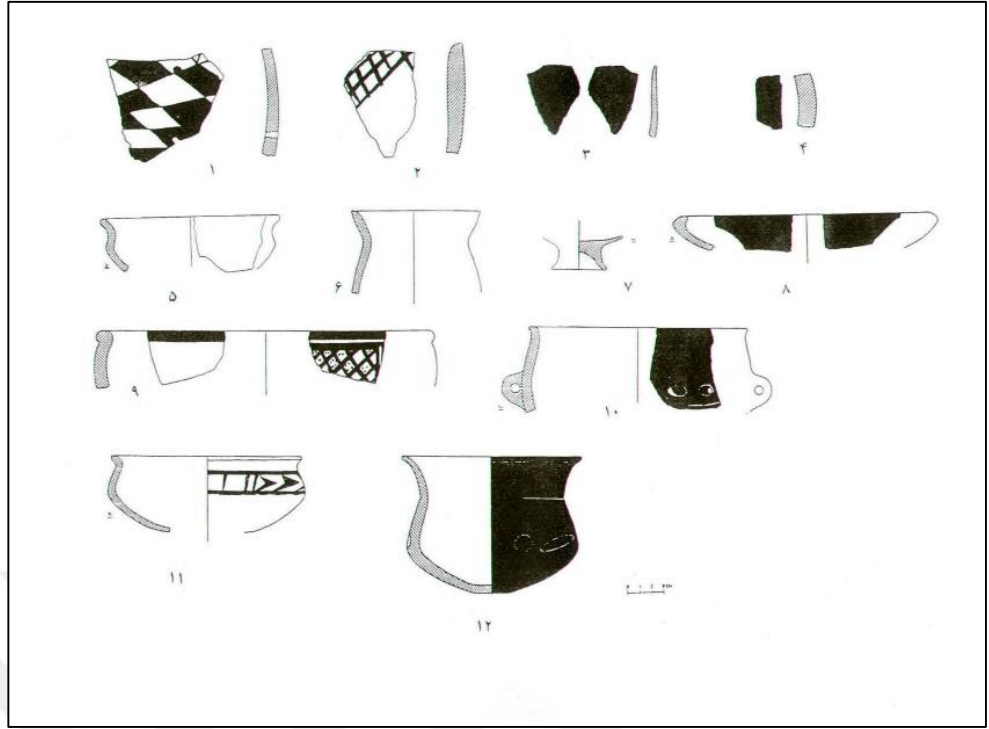
Eherencan, Urmiye glnn kuzey batısında, M.. altıncı binyılın sonunda, , Obsidyen konusunda elde edilen veriler açışından önemli bir yerleşimdir. Ancak bizi ilgilendiren döneme dair bilimsel kazıların yetersiz olduğundan dolayı yeterince doyurucu veriler elde edilememiştir.

Resim 36. Ehrenjan Tepesi

Resim 37. Ehrenjan Tepe Çanak Çömlek Örnekleri ve Stratigrafisi

Resim 38. Ehrenjan Tepe Çanak Çömlek Örnekleri

5.1.2. Yüzey Araştırmaları ile Saptanan Merkezler

Kuzeybatı İran'da Erken Tunç Çağı veya Kura-Aras Kültürüne odaklanan bir yüzey araştırma yapılmamıştır. Buna rağmen gerçekleştirilen genel yüzey araştırmalar sonucu söz konusu kültüre ait onlarca yerleşim yeri tespit edilmiştir. Ancak sunulan raporlarda tespit edilen yerleşimler ile ilgili çok az bilgi verilmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi Kura-Aras kültürünün yayıldığı ile birlikte Kuzeybatı İran'da da yerleşim sayılarında bir patlama yaşanmıştır. Ayrıca aynı zaman diliminde Kura-Aras kültürüne ait bazı yerleşimler Kuzeybatı yanı sıra Batı İran ve Orta Plato'ya kadar geniş bir alanda yayılmıştır. Ayrıca diğer önemli bir konu Kuzeybatı İran'da gerçekleştirilen ilk yüzey araştırmalarda kültüre ait siyah açıkli seramikler tanımlanmaması veya diğer nedenlerden dolayı diğer dönemlere ait boyalı seramikler kadar dikkate alınmamıştır. Batı Azerbaycan Eyaletinde yer alan yüzey araştırma sonucu tespit edilen bazı önemli Kura-Aras yerleşimleri aşağıdaki gibidir. Yukarıda belirtildiği gibi bu yerleşimler ile ilgili özellikle söz konusu Kura-Aras kültürüne ait sunulan bilgiler son derece yetersidir. Diğer yandan bu bilgilerin bir çoğu sadece yayımlanmamış raprlarda bulunmaktadır ki buda bilgilerin kullanımını son derece zorlaştırmıştır. Aşağıda sunulan bilgiler son

yıllarda Omrani²⁴⁵ (2006) tarafından kendi doktora tezi için gerçekleştirilen yüzey araştırmalar sonucu elde edilen bilgilerden yararlanmıştır. Bunun nedeni de yukarıda belirtildiği gibi araştırma raporların yayın haklarının saklı olduğundan dolayı ulaşılması zor olduğundan kaynaklanmıştır. Omrani'nın gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarda bir düzen görünmemektedir. Bilgilerin bir kısmı kendi yaptığı yüzeyaraştırmalar sonucu ve bir diğer kısmı ise Doğu Azerbaycan Eyaleti kültürel varlıkları bakanlığında çalıştığından dolayı diğer arkeologlar tarafından sunulan raporlardan yararlanmıştır. Ancak yerleşimler ile ilgili sunulan bilgiler son derece yetersidir.

Surin Tepesi : Elips bir şekle sahip olan Surin Tepe 200 × 100 metre boyutlarında olup, civarındaki arazilerden 20 metre yüksektir. Batı Azerbaycan eyaletinin Şahindej şehrinin Surin köyüne bağlı bir tepedir. Yüzey araştırma sırasında, Erken Tunç Çağ (Kura-Aras), M.Ö. 1. binyıl ve İslam dönemine ait buluntular elde edilmiştir. Erken Tunç Çağı'na ait çanak çömlekler el yapımı, gri-siyah açıkılı ve katkı maddesi olarak kum kullanılmıştır²⁴⁶ (Resim 39).

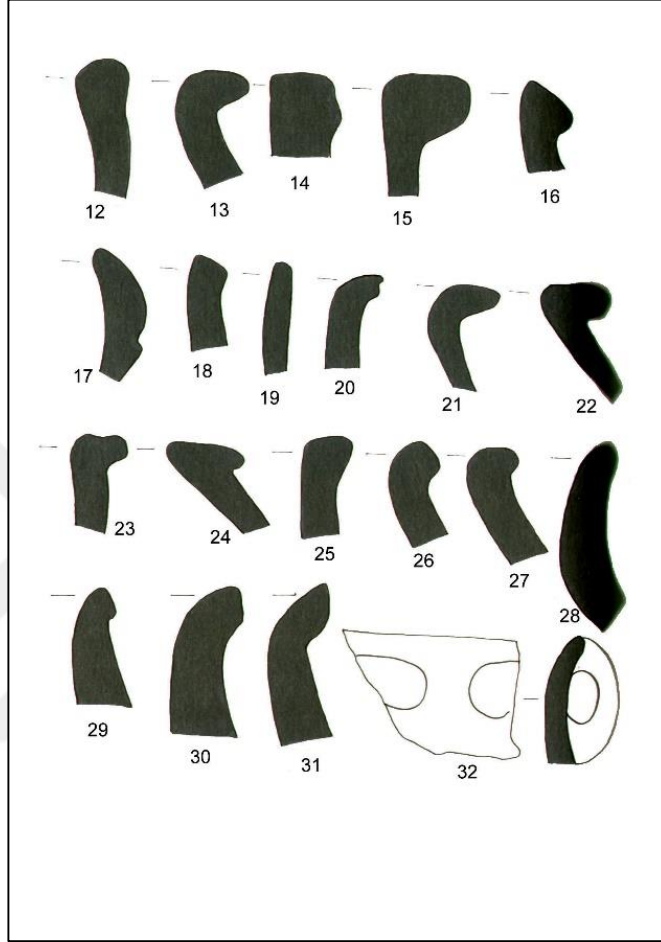
Resim 39. Surin Tepe ve Çanak Çömlek Örnekleri (Omranı 2006)

Qareh Tepe: Qareh Tepe Batı Azerbaycan eyaletinin Şahindej şehrinin Qareh Tepe köyünün doğu semtinde yer almaktadır. Elips bir şekle sahip olan tepe 200×150 m boyutlarında ve ovoidan 12 metre yüksekliktedir. Yüzey araştırma sırasında bulunan gri hamurlu seramiklerin Erken Tunç dönemine ait oldukları tespit edilmiştir (Resim 40-

²⁴⁵ B. Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*. (Doktora Tezi), University of Tarbiat Modares,. Unpublished, Tehran 2006.

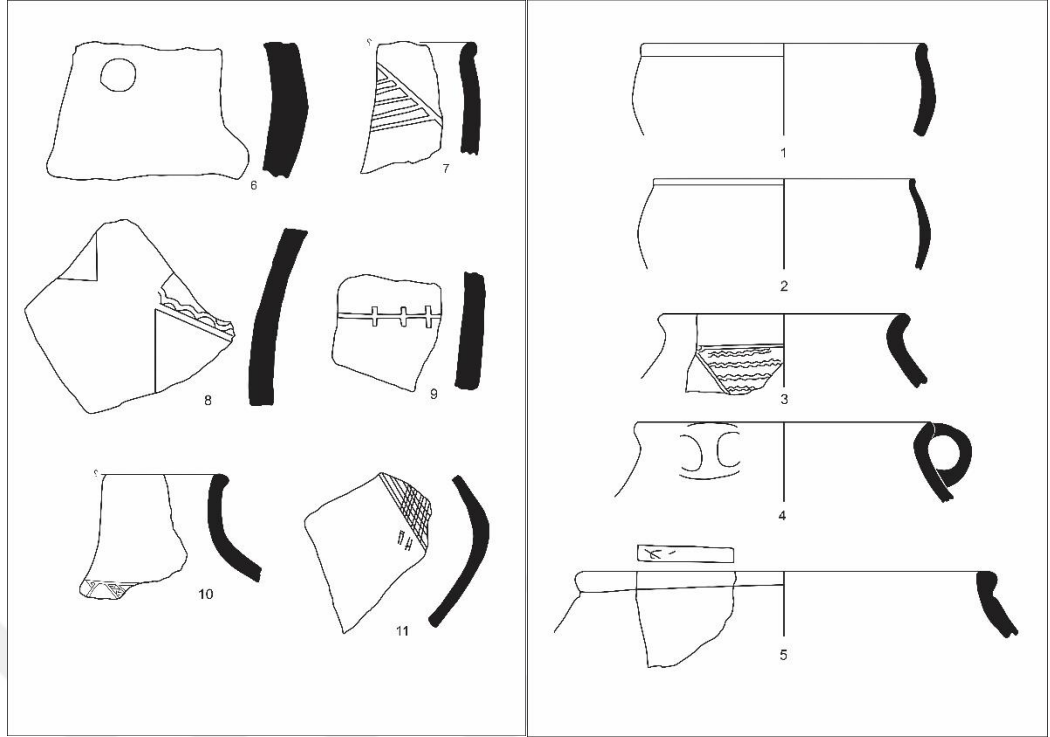
²⁴⁶ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*, 240

41). Bu seramiklerde katkı maddesi olarak kum kullanılmıştır. Çanak çömlekler yalın ve bezemeli olarak ikiye ayrılabilir. Form açısından dikey ağızlı kaplar baskındır²⁴⁷.

Resim 40. Qareh Tepe Çanak Çömlek Örnekleri (Omrani, 2006)

²⁴⁷ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*, 240

Resim 41. Qareh Tepe Çanak Çömlek Örnekleri (Omrani,2006)

Qale: Mahmudabad Sofla köyü Şahindej ile Takab arasındaki yolda yer almaktadır. Qela Tepesi 60×50 metre boyutlarında ve 4 metre yüksekliktedir. Mahmudabd Sofla köyünün batı tarafına 800 m uzaklıktadır. İncelemelerde, Erken Tunç dönemine ait gri ve siyah seramiklerle birlikte azda olsa devetüyü renkli ve bazı durumlarda parlatılmış seramikler bulunmuştur²⁴⁸.

Ali Sheykh Tepesi A: Elips bir şekle sahip olan tepe 450×750 metre genişlikte olup civarındaki arazilerden 28 metre yüksekliktedir. Khoy şehrinin Ali Sheykh köyünün kuzeybatı tarafındadır. Araştırmalarda Erken Tunç dönemine ait dikey ağızlı ve gri hamurlu seramikler elde edilmiştir. Bulunan seramikler Nahçıvan kulplu ve el yapımıdır²⁴⁹.

Davegöz Tepesi: Davegöz tepesi Khoy şehrinin Qarehsu ilçesinin Dizec köyüne bağlı bir tepedir. Tepe Golzar Caddesi olarak adlandırılan caddenin kenarında olup bölgede tuğla fırınlarının önünde bulunan Golzar caddesinin 1 km uzaklıktadır. Tepenin 200 metre mesafesinde Qarehsu nehri geçmektedir. Eskiden çok geniş bir alana sahip olan Davegöz tepesi tarım arazilerin içinde olduğu için alanda sürekli kazı yapılmış bu

²⁴⁸ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*, 246

²⁴⁹ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*, 248

nedenle şu an üç küçük tepeye bölünmüştür. Şu an doğu-batı boyutu 72 metre ve kuzey-güney boyutu 50 metre ve civardaki arazilerden 2,90 ile 3,5 metre arasında yüksekliktedir. Alanın M.Ö. 5000-5500'den M.Ö. 4100 kadar yerleşim için kullanıldığı tespit edilmiştir ve Neolitik ve Kalkolitik dönemlerine seramik ve diğer küçük buluntular ele geçmiştir. Ayrıca Kura-Aras Kültürünü yansıtan gri ve siyah seramikler bulunmuştur²⁵⁰.

Şorşurik Tepesi: Elips bir şekle sahip olan tepe 600 × 400 metre genişlikte olup etrafındaki ovadan yaklaşık 8 metre yüksekliktedir. Khoy şehrinin Şurik köyüne 2.5 km uzaklıkta olan Tepenin civarında Şorşurik adlı bir çeşme vardır. İncelemelerde Erken Tunç dönemine ait dikey boyunlu ve açık ağızlı gri hamurlu kaplar bulunmuştur. Bulunan bu kaplar üzerinde bazen motifler görülmektedir. Söz konusu seramiklerin katkı maddesi olarak kum kullanılmıştır ve el yapımıdır²⁵¹.

Ali Sheyq Tepesi B: Dairesel bir şekle sahip tepe 175 × 150 metre boyutlarında ve civarındaki arazilerden 2 metre yükseklikte olup Khoy şehrinin Ali Sheyq köyü yakınlarındadır. İncelemelerde Eski Tunç dönemine ait dikey ağızlı ve gri hamurlu kaplar bulunmuştur. Bulunan bu kaplar el yapımıdır. Ayrıca tepe yüzeyinde taş temelli yuvarlak planlı mimari yapılar tespit edilmiştir. Ele geçirilen seramikler form bakımından Ahrencan Tepede bulunan seramiklerine benzerdir²⁵².

Düzdağı Tepesi: Düzdağı olarak bilinen yerleşim alanı, Khoy şehrinin Amirbeyg köyüne bağlı bir tepedir. Söz konusu alan Khoy şehri ile Gonbad köyünün arasındaki karayolundan ayrılan ve Khoy şehrine 2.5 km mesafesi olan yolun ortalarında. Bu bölge Urmia Gölünün kuzey tarafında, Kura-Aras kültürüne ait büyük tepelerden birisidir. Dikdörtgen bir şekle sahip olan alanın boyu 400 m, eni 155 m'dir. Bulunan I. ve II. Erken Tunç dönemine ait çeşitli seramik kaplar alanın en önemli buluntularıdır²⁵³.

Malhazan Tepesi: Malhazan Tepesi Khoy şehrinin Malhazan köyünün kuzey tarafında yer almaktadır. Dairesel bir şekle sahip olan tepe 150×120 m büyüklüğünde olup ovadan 6 m yüksektedir. İncelemelerde Erken Tunç dönemi, M.Ö. 1.binyıl ve İslam dönemlerine ait bazı buluntular elde edilmiştir. Tepenin güney tarafına Sefeviler

²⁵⁰ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*, 248

²⁵¹ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*, 251

²⁵² Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*, 251

²⁵³ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*, 254

döneminde bir manastır inşa edilmiştir. Yüzey araştırmasında, el yapımı gri hamurlu seramikler bulunmuştur.²⁵⁴

Ağışlu Tepesi: Bu tepe Khoy şehrinin Ağışlu köyünün batı tarafına 400 m uzaklıkta ve köyün toprak yolunun güney tarafına yakın olup ve köy camisinin harman yerinden çevredeki bulunan tarım arazilerine kadar devam etmektedir. Alan büyük olup, köyde yaşayan Qolam Esmayili'ye aittir. Tepenin kuzey-güney çapı boyutu 230 m ve doğu-batı çapı boyutu 186 metredir ve civardaki tarım arazilerinden 2 metre yüksekliktedir. Tepede bulunan seramiklere göre yerleşim Erken Tunç I ve II. Evrelerinde sürekli olarak yerleşim için kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu yerleşimde Kura-Aras kültürü ve Orta Tunç döneme ait Urmiye Çanak çömleği ele geçmiştir²⁵⁵.

Çirkendi Tepesi: Dairesel bir şekle sahip olan tepe 180×200 m boyutlarında ve etrafındaki oavadan 12 metre yükseklikte olup Khoy şehrinin Çaypare ilçesinin Çirkendi köyünün güney tarafında yer almaktadır. Yüzey araştırmasında neolitik ile aynı dönem olan Hacı Firuz dönemine, Erken Tunç çağına ve M.Ö. 1.binyıla ait eserler tespit edilmiştir. Tunç dönemine ait el yapımı, dikey ağız ile gri hamurlu seramikler bulunmuştur. Bu seramiklerde katkı maddesi olarak kum kullanılmıştır²⁵⁶.

Hamzayan Olia Tepesi: Güney Çaypar ilçesinin Hamzayan Olia köyünün güney tarafına 2 km uzaklıkta ve 250×300 m büyüklüğünde olup nehrin civarındadır. Yüzey buluntularına göre, Geç Neolitik döneme ait Hajji Firuz ve Erken Tunç Çağ III. evresine ait seramikler bulunmuştur. Erken Tunç Çağına ait seramikler daha çok kase formunda ve katkı maddesi olarak kum kullanılmıştır²⁵⁷.

Çors Tepesi: Çors Khoy şehrinin Çaypara ilçesine bağlı bir köydür. Köyün girişinde 850,1200 m genişlikte ve civarındaki arazilerden 40 metre yükseklikte Çors tepesi yer almaktadır. Yüzey araştırmasında elde edilen verilere göre, neolitik dönem, Erken Tunç çağı, M.Ö. 1.bin ve İslam dönemlerine ait eserler bulunmuştur. El yapımı ve nahçıvan kulplu açkılanmış, kum katkılı gri ve siyah küçük kaseler tespit edilmiştir.²⁵⁸

²⁵⁴ Omrani, B., *Early Bronze Age in NW Iran*. (Doktora Tezi), University of Tarbiat Modares, unpublished, Tehran 2006, 254 .

²⁵⁵ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*, 254

²⁵⁶ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*, 257

²⁵⁷ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*, 257.

²⁵⁸ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*.

Zaviye Hasan Tepesi: Bu tepe Khoy şehrinin Zaviye Hasan köyünün civarında ve Khoy ile Safayiye arasındaki karayolun civarında yer almaktadır. Elips şeklinde, 300×500 m büyüklükte ve etrafı araziden 11 metre yüksektedir. Araştırmalarda Erken Tunç dönemi ve M.Ö 1.binyıl dönemlerine ait seramikler bulunmuştur. Tunç Çağına ait seramikler devetüyü ve koyu kahverengine benzer devetüyü renkli olup ağızları dışa dönük kâseler şeklindedir.

Qris: Qris köyü Khoy şehrinin batısına 20 km uzaklıkta olup köyün doğu tarafına 1 km uzaklıktadır. Qris tepesi 20×200 m büyüklüğündedir. Tepenin bir kısmı tarım arazisi olarak kullanılmıştır. Yüzey araştırmasında, giri hamurlu boyunlu küplere ait parçalar elde edilmiştir.

Haq Nazar Tepesi: Haq Nazar Tepesi Salmas şehrinin Vardan köyünün kuzeybatı tarafına 1 km uzaklıktadır. Tepe 20×40 m büyüklüğünde olup çevresindeki oviden 14 metre yüksektedir. Yüzey araştırmalarında neolitik ile aynı dönem olan Hacı Firuz dönemi, Kalkolitik dönemi, Erken Tunç çağı ve M.Ö. 1.binyıla ait eserler tespit edilmiştir. Günümüzde bu alan mezarlık olarak kullanılmaktadır. Tunç çağına ait el yapımı, siyah, gri, devetüyü renkli ve pembe sırlı gövde ile gri ve kırmızı hamurlu kaplar bulunmuştur.

Kara Kale: Yüksek dağlar ve doğalar üzerinde yer alan bu kale Çaldıran şehrinin Siyah Çeşme ilçesinin Dizac köyünün batı tarafının 2 km uzaklığında yer almaktadır. Bu kalenin duvarları harç kullanmadan taşlarla yapılmıştır. Yüzey araştırmalarında, Erken Tunç dönemine ait açıklanmış siyah seramikler ve parlak kırmızı seramikler ve ayrıca gövdesi dışbükey olan kaseler ve küçük güveçler şeklinde kahverengi seramikler bulunmuştur. Bu kale 1979 yılında Kleiss tarafından ziyaret edilmiştir²⁵⁹.

Goharan Tepesi: Khoy şehrinin Valadiyan ilçesinin Goharan köyünün doğu tarafına 1 km uzaklıktadır. Son zamanlarda tepenin 20 km uzağında köyün ilk ve tek kümes hayvan çiftliği inşa edilmiştir. Tepe elips şeklindedir ve kuzey-güney çapı 160 metre ve doğu-batı çapı 135 metre olup civardaki arazilerden 4.5 metre yükseklikte ve tarım arazilerin arasında yer almaktadır. Tepenin etrafında tarım için kullanılan su kanalı vardır ve köyden tepenin çevresindeki tarım arazilerine ulaşım için oluşturulan toprak yol tepenin kuzey kısmını tahrip etmiştir. Tepeden toplanan verilere göre, kura-

²⁵⁹ Kleiss ve Kroll, "Ravaz und Yakhvali, zwei befestigte Platze des 3. Jahrtausends", 27-47.

Aras dönemine ait olduğu tespit edilmiştir. Yüze yaraştırma sırasında Nahçıvan tıp kulplar ile perdahlanmış gri ve siyah seramikler bulunmuştur.²⁶⁰

Balu Tepesi: Balu köyüne 1 km uzaklıkta olan Tepe dairesel şekli ile yaklaşık 215×160 m büyüklüğünde olup civarındaki araziden 18 metre yükseklikte dir. İncelemeler sonucunda Geoy Tepe M ve K, ETÇ (Kura-Aras) ve Haftavan VIB dönemleri ile çağdaş ve kıyaslanabilen seramikler elde edilmiştir. Kura Aras Kültürüne ait seramikler el yapımıdır ve iç bükey ağızlı ve düztabanlıdır. İçbükey ağızlı kaseler bazen perdahlanmış siyah seramikler tespit edilmiştir²⁶¹.

Zeynalı Tepesi: Dairesel bir şekle sahip olan tepe 200×250 m büyüklükte ve civarındaki araziden yaklaşık 12 metre yükseklikte olup ve Ruzeçay nehrinin etrafında, Zeynalı köyüne 1 km uzaklıktadır. Bu alanda Tunç Çağ ve tarihi dönemlerine ait eserler bulunmuştur.

Balajuq Tepesi: Dairesel bir şekle sahip olan tepe yaklaşık 175×150 m büyüklüğünde ve civarındaki araziden 9 m yükseklikte olup ve Balajuq köyüne 1 km uzaklıktadır. Yüzey araştırmalarında, Erken Tunç çağı, Demir Çağı ve İslam dönemlerine ait eserler bulunmuştur. Erken Tunç dönemine ait eserlerde katkı maddesi olarak kum kullanılmıştır ve siyahımsı gri ve gri seramikler tespit edilmiştir. Bu seramikler el yapımı olup ve geniş ağızlı ve dikey ağızlı kaplar şeklindedir²⁶².

Angene Tepesi: Dairesel bir şekle sahip bu tepe yaklaşık 210×235 m büyüklüğünde ve civarındaki araziden 13 metre yükseklikte olup, Angene köyü yakınlarında yer almaktadır. İncelemede, Erken ve Geç Tunç, Demir Çağı ve İslam dönemlerine ait seramikler bulunmuştur. Tunç dönemine ait seramikler geniş ağızlı, düztabanlı ve boyunlu kaplar şeklindedir. katkı maddesi olarak yumuşak kum kullanılmıştır²⁶³.

Meydan Tepesi: Dairesel bir şekle sahip olan tepe yaklaşık 200×225 m genişlikte ve civarındaki araziden 7 metre yükseklikte olup ve Rahimabad köyüne yakındır. İncelemede Erken Tunç Çağ, Demir Çağı ve İslam dönemlerine ait eserler bulunmuştur. Tunç dönemine ait seramiklerde katkı maddesi olarak kum kullanılmıştır, el yapımıdır

²⁶⁰ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*.

²⁶¹ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*, 270

²⁶² Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*, 270

²⁶³ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*, 274

ve gri hamurlu seramiklerde bulunmuştur. Bulunan seramikler geniş ağızlı ve boyunlu kaplar şeklindedir²⁶⁴.

Bağlar Tepesi: Dairesel bir şekle sahip olan tepe 130×140 m büyüklüğünde ve civarındaki araziden 7 metre yükseklikte olup ve Alibeyglu köyüne yakındır. İncelemelerde, Geç kalkolitik dönemi yansıtan Pisdeli, Erken Tunç ve Demir çağlarına ait eserler bulunmuştur. Tunç Çağına ait seramiklerde katkı maddesi olarak kum kullanılmıştır, seramikler el yapımıdır ve gri, kırmızı, devetüyü renkli hamurlu ve düz gövdeli kaplar tespit edilmiştir. Bu seramikler dar ağızlı ve boyunlu ve ağıza bağlı kulplu kaplar şeklindedir.

Gucalu Tepesi: Dairesel bir şekli olan tepe yaklaşık 160×170 m genişlikte ve civarındaki araziden 10 metre yükseklikte olup Guclu köyü yakınındadır. İncelemelerde, Erken Tunç çağı, M.Ö 1. binyıl ve İslam dönemlerine ait eserler bulunmuştur. Tunç dönemine ait seramiklerde katkı maddesi olarak kum kullanılmış ve seramikler el yapımıdır. Gri ve bazen de kahverengi hamurlu seramikler tespit edilmiştir. Bu seramikler dikey ağızlı ve boyunludur. Bazen de ağıza bağlı kulplu kaplar şeklindedir.

Dizce Tekye Tepesi: Bu Tepe Urmia ile Uşnu arasındaki yolda bulunan Baranduzçay nehrinin yakınlığında ve Dizce Tekye köyünün batı tarafında yer almaktadır. Dairesel bir şekle sahip olan tepe 330×290 m metre genişlikte ve civarındaki araziden 29 metre yükseklikte. Günümüzde tepenin batı tarafı mezarlık için kullanılmaktadır. İtalyan bir grup araştırmacı tarafından yapılan yüzey araştırmasında, Erken Tunç çağına ait Nahçıvan, siyah ve gri türlerinde boyunlu güveç ve Demir dönemine ait gir seramikler bulunmuştur.

Naçiyet Tepesi: Tepe Naçiyet köyünün çevrelediği bir alanda, Bukan şehrinin batı tarafına 5 km uzaklıktadır. Tepe 200×150 m büyüklüğünde ve 8 m yükseklikte. Tepenin etrafı tahrip edilmiştir ve korunan yerlerinde ve yukarısında konutlar inşa edilmiştir. Tepe seramik buluntuları bakımından oldukça zengindir. Tunç dönemine ait çeşitli seramik parçaları tepenin her yerinde görünebilir. Genellikle seramikler Kahverengi ve siyah olup çark yapımıdır ve katkı maddesi olarak ince kum kullanılmıştır.

²⁶⁴ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*, 274

Saruc Oliya Tepesi: Tepe Shahindej şehrinin güneydoğu tarafına 35 km ve Saruc Oliya köyünün doğu tarafına 300 m uzaklıkta olup ve 100×80 m büyüklüğünde ve 8 metre yüksekliktedir. Tepenin üst kısımlarında kaçak kazı ve sondaj yapıldığı görülmektedir. Seramik buluntular tepenin çoğu yerine dağılmış ve görünebilir yüzeydedir. Bulunan seramiklere bakıldığında tepe üç önemli tarihi içermektedir: 1- Kalkolitik dönemi: bu döneme ait seramiklerin çoğu el yapımıdır ve katkı maddesi olarak saman kullanılmıştır. 2- Erken Tunç dönemine ait açıklanmış siyah seramikler. 3- M.Ö. 1. binyıl dönemi: bu dönem seramiklerinin çoğu siyahtır ve üzerlerinde herhangi bir bezeme yoktur ve çark yapımıdır. Katkı maddesi olarak ince kum kullanılmıştır.

Qare Kand Tepesi: Qare Kend olarak bilinen antik tepe Bukan şehrinin batı tarafına 20 km uzaklıkta olup ve tarım arazilerinin arasında yer almaktadır. Tepe elips bir şekle sahiptir. Tepenin üst kısmında askeri tesislerin kurulumu ve etrafında kazı yapılması tepayı tahrip etmiştir. Tepenin her yerinde seramik görünebilir ve bu seramik parçalarına göre tepenin tarihi Tunç Çağına dayanmaktadır. Bulunan seramikler genellikle gri ve bazen kahverengi olup ve çark yapımıdır. Katkı maddesi ince kumdur. Form, şekil ve dönem bakımından bu seramikler Naçiyet Tepesi seramikleri ile karşılaştırılabilir.

Moana: Moana köyü Urmiye şehrinin batı tarafında olup, İran-Türkiye sınırına 35 km uzaklıktadır. Köy bir antik tepenin üzerinde yer almaktadır ve tepenin üzerinde Safevi dönemine ait bir manastır bulunmaktadır. Moana tepesi yerel halk tarafından Şeytanabad (Şeytan evi) olarak adlandırılır. Bu tepe 150×120m büyüklüğünde olup moana köyün batı tarafında ve Moana ve Kardane köylerinin arasında yer almaktadır. Tepenin kuzey batı tarafında ve en yüksek kısmında 2×3 metre genişliğinde bir sondaj açılmıştır. 1.7 metre derinliğe kadar M.Ö. 1.binyıl dönemine ait eserler ve 4 ile 9.8 metre derinlik arasında Erken Tunç dönemine ait parlatılmış siyah seramik parçaları ve boyalı seramikler bulunmuştur ve kültürel bir boşluktan sonra Kalkolitik ve Neolitik döneme ait eserler bulunmuştur.

Batı Azerbaycan Eyaleti veya diğer bir deyişle Urmiye Gölünün batı kısmı İran İslam devriminden önce Hasanlu veya tarihi döneme ait Takhte-e Suleyman gibi büyük ve anahtar yerleşimlerde gerçekleştirilen arkeoloji kazı ve yüzey araştırmaları nedeni ile İran genelinde önemli arkeolojik bölgelerinden sayılmaktadır. Uygun iklim koşulları,

akarsular, verimli ovalar tarih öncesinden beri iskan için tercih edilmiştir. Erken Tunç Çağ (Kura-Aras) ile birlikte bölgede yerleşimlerin artışı gerçekleşen araştırmalarda da görülmektedir. Anlaşılan şu ki Urmiye Gölünün batı ve Kuzey kısmı, güney kısmına göre söz konusu kültüre ait daha çok yerleşime sahiptir. Gerçi bunun nedeni Gölün Güney kısmında arkeolojik çalışmaları yetersiz olduğundan da kaynaklara bilinir. Ayrıca bu bölgelerde Tunç Çağ ile birlikte Kura-Aras Kültürü yanı sıra yerel kültürlerin de var olduğu büyük ihtimaldir.

Yukarıda belirtildiği gibi Kuzeybatı İran'da Kura-Aras Kültürüne has bir yüzey araştırma yapılmamıştır, ancak gerçekleştirilen genel arkeoloji yüzeyaraştırmalarını dikkate alarak bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür. Batı Azerbaycan Eyaletinin merkezi olan Urmiye Ovasında M.Ö. 4. Binyıla ait 22 yerleşim Tunç Çağ ile birlikte 30 yerleşime yükselmiştir. Bu yerleşimlerden 20 yerleşim ilk kez iskan edilmiştir (Pecorella, 1984). Bu yerleşimlerin boyutu M.Ö. 4. Binde ortalama 1/3 hektardan Tunç Çağ ile birlikte 3 hektara yükselmiştir. Salmas ovasında Haftavan Tepe yanı sıra en az 4 yerleşim Erken Tunç Çağına ait tespit edilmiştir. Bu bölgede de yerleşimlerin Tunç Çağ ile birlikte büyümesi görülmektedir. Khoy Bölgesinde Duz Dağı Tepesi 400×155 M boyutları ile bölgede yer alan Erken Tunç Çağına ait büyük yerleşimlerden birisidir. Bu bölgede 9 ayrı Erken Tunç Çağına ait yerleşim tespit edilmiştir. Bu yerleşimlerin ortalama boyutları 6/7 hektara ulaşmaktadır ki buda Kalkolitik dönem ile kıyasla bir yükseliş göstermektedir. Urmiye Gölünün Güneybatısında Yer alan Uşnu bölgesinde Kalkolitik döneme ait 6 yerleşim tespit edilmiştir. Tunç Çağında bu yerleşimlerden 4 tanesi devam etmiştir. Solduz Ovasında yer alan Hajji Firuz, Dalma, Pisdeli ve Hasanlu gibi yerleşimlerin yer almasına rağmen Erken Tunç Çağ/Kura-Aras kültürü ile ilgili bilgilerimiz yetersizdir. Bu bölgede Erken Tunç Çağı ile birlikte Portakal renkli çanak çömlekler tanımlanmıştır. Hasanlu VII dönemine ait tabakalardan Kura-Aras Kültürüne ait sadece çanak çömlek elde edilmiştir²⁶⁵. Yine Urmiye Gölünün Güneyinde yer alan Bukan bölgesinde Kalkolitik döneme tarihlenen tek bir yerleşim Erken Tunç Çağında 7 yerleşime yükselmiştir. Bu yerleşimlerin ortalama büyüklüğü 7 hektarı aşmaktadır. Bukan bölgesinin yanında yer alan Shahin Dej bölgesinde ise 0/7 hektar boyutları ile Kalkolitik döneme tarihlenen 12 yerleşim Erken Tunç Çağında daha da artmıştır. Erken

²⁶⁵ Voigt ve Dyson, 122-178.

Tunç Çağı ile gerçekleşen bu artışlar daha çok Urmiye Gölünün batı kısmında görünmektedir.

5.2.1. Doğu Azerbaycan Bölgesinde Yer Alan Anahtar Yerleşimler

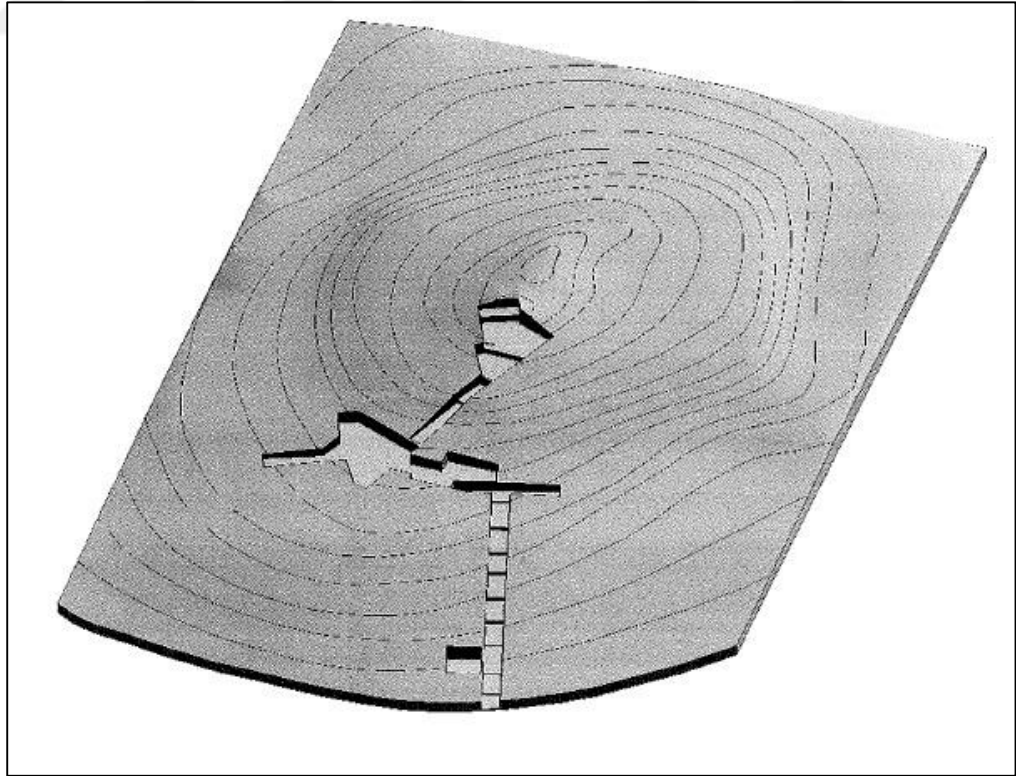
Urmiye Gölü'nün doğu kısmını oluşturan Doğu Azerbaycan Eyaletinde özellikle Kuzeybatı İran'da arkeolojinin başlangıç yıllarında Batı Azerbaycan Eyaleti ile kıyasla daha az kazı çalışmaları yapılmıştır. Tebriz'in doğusunda yer alan Yanık Tepe kazıları bir istisna olarak değerlendirilebilir. Ancak İran İslam devriminden sonra kuzeybatı İran'da gerçekleştirilen kazı ve yüzey araştırmalar daha çok Doğu Azerbaycan Eyaletinde gerçekleşmiştir. Yüzey araştırmalar yanı sıra eyalette son yıllarda yapılan kazılar söz konusu Kura-Aras Kültürü ile ilgili bilgilerimizi oldukça artmıştır. Bu kazılar özellikle Aras Nehri kıyılarında yer alan Kul Tepe Hadishahr, yine Aras Nehri kıyılarında yer alan Hoda Afarin Bölgesinde Kurtarma kazıları olarak Köhneh Pasgah ve Köhneh Tepe Kazıları, Merend Bölgesinde Yer alan Baruj Tepe üzerine gerçekleştirilen sistematik yüzey araştırma, Toprak koli, Kul Tepe Hashtud ve Tepe İydir kazıları Doğu Azerbaycan Eyaletinde söz Konusu Kura-Aras Kültürü ile ilgili gerçekleştirilen arkeolojik çalışmaları oluşturmaktadır. Ayrıca Kazı çalışmaları yanı sıra bölgede yapılan yüzey araştırmalar sırasına kültüre ait onlarca yerleşim yeri tespit edilmiştir. Bunlardan bazı önemli yerleşimler çalışmanın devamında sınırlı olsa da ele alınacaktır.

5.2.1. Yanık Tepe

Yanık Tepe Urmiye Gölü'nün doğusunda Tebriz iline bağlı, Khosro Shahr ilçesinin 6 km uzağında yer almaktadır. Oavadan 16m yüksekte olan tepe 20 hektarlık bir alanı kapsamaktadır. İlk kez 1958 yılında Burney tarafından incelenmiş ardından 1960-1962 yılları arasında 3 sezon boyunca Burney tarafından kazılmıştır (Resim 42). Yanık Tepe zengin kültürel verileri, kuzeybatı İran bölgesi yerleşimleri için bir referans olarak kullanılmaktadır. Elde edilen buluntulara dayanarak Geç Neolitik, Geç Kalkolitik, Erken Tunç Çağı (Kura-Aras II-III), Demir Çağ II-III ve Sasani Döneminde yerleşimin iskân edildiği anlaşılmaktadır (Tablo 11). Yanık Tepe Tunç Çağına ait 4 C14 örneği Kura-Aras Kültürü II. Ve III. Dönem için M.Ö. 2650-2200 yıllarını göstermektedir.

Tablo 11. Yanik Tepe Tabakalanma Tablosu (Burney,1961,1962,1966)

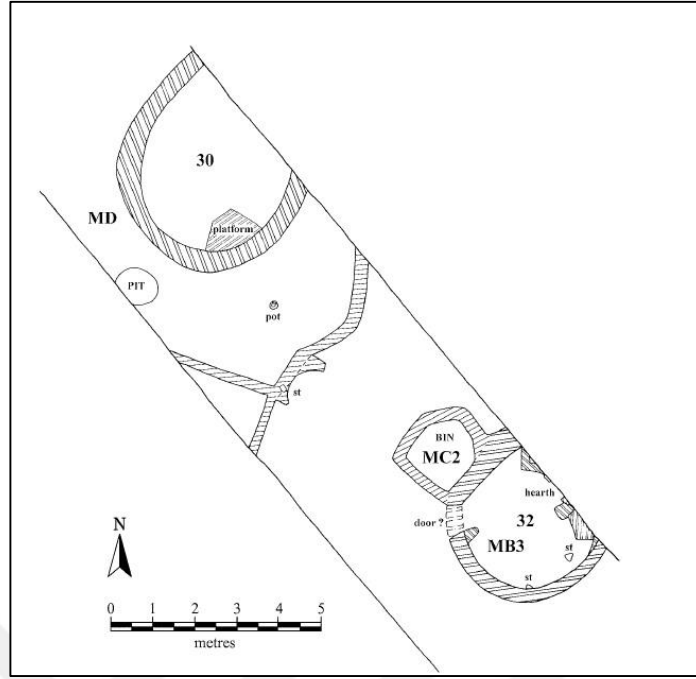
TABAKA	DÖNEM	TARİH
Yanik Tepe	Sasani Dönem	
Yanik Tepe	Demir Çağ (II-III)	MÖ 1000-600
Yanik Tepe	ETÇ I-II (Kura- Aras II ve III) I II III A,B IVA,B	MÖ. 2650-2200 (C14)
Yanik Tepe	Geç Kalkolitik	MÖ. 3600
Yanik Tepe	Erken Kalkolitik	MÖ. 4500
Yanik Tepe	Geç Neolitik	MÖ 6000

Resim 42. Yanik Tepe Topografı ve Kazılan Açmalar Modellemesi (Summers, 2013)

Yanık Tepe Geç Kalkolitik dönem mimarisinde dikdörtgen planlı evler merkezi bir avlunun etrafına yerleştirilmiştir. M ve N açmalarına göre Geç Kalkolitik dönemde kırmızı astarlı seramiklerin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Yanık Tepe Kalkolitik döneminin Urmiye Gölü'nün batısında yer alan Dalma ve Pisdeli ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Karbon 14 tarihleri ile Dalma Kültürü M.Ö. 5. bine, Pisdeli dönemi ise M.Ö. 4. Binyılına tarihlendirilmektedir. Yanık Tepe Kalkolitik kültürel buluntuları bir sonraki dönem olan Erken Tunç Çağı buluntuları ile hiçbir şekilde benzerlik göstermemektedir. Erken Tunç Çağı ile birlikte Geç Kalkolitik dönemin dikdörtgen planlı yapıları yuvarlak planlı yapılar ile yer değiştirmiştir. Bu açıdan Kura-Aras kültürünün yeni bir fenomen olarak bölgede oluştuğunu izleyebilmekteyiz.

Yukarıda belirtildiği gibi Erken Tunç Çağı ile birlikte bölgede yaygın dikdörtgen planlı yapılar ortadan kalkmış ve Kura-Aras Kültürüne has yuvarlak planı mimari yaygınlaşmıştır. Kafkasya dışında Yanık Tepe yuvarlak planlı yapılar dikkat çekicidir. Burney Tarafından gerçekleştirilen Yanık Tepe kazılar sonucu toplam 14 yuvarlak planlı yapı katı ve 4 dikdörtgeni planlı yapı katının var olduğunu vurgulamıştır. Erken Tunç Çağında (Kura-Aras II) 57 yuvarlak yapı gün ışığına çıkarılmıştır. Bu dönemin en alt evrelerinde ilk küçük yuvarlak yapılar bulunmuştur. Bu yapılar basit bir şekilde yapılmış, sonraki dönemde görülen kompleks yapılanma ve iç bölümlenmeler görülmez²⁶⁶. 30, 31 ve 32 numaralı evlerin en erken döneme ait olduğu düşünülmektedir. 32 numaralı yapı bir sonraki dönemde olduğu gibi kerpiç yapım ve 3.60 metre çapında yapılmıştır. 31 numaralı yapı zemin seviyesinden aşağıda yapılandırılmış bu nedenle depo amaçlı kullanıldığı muhtemeldir (Resim 43).

²⁶⁶ Summers, *A study of the Architecture. Pottery and other material from Yanık Tepe, Haftvan Tepe VIII.*

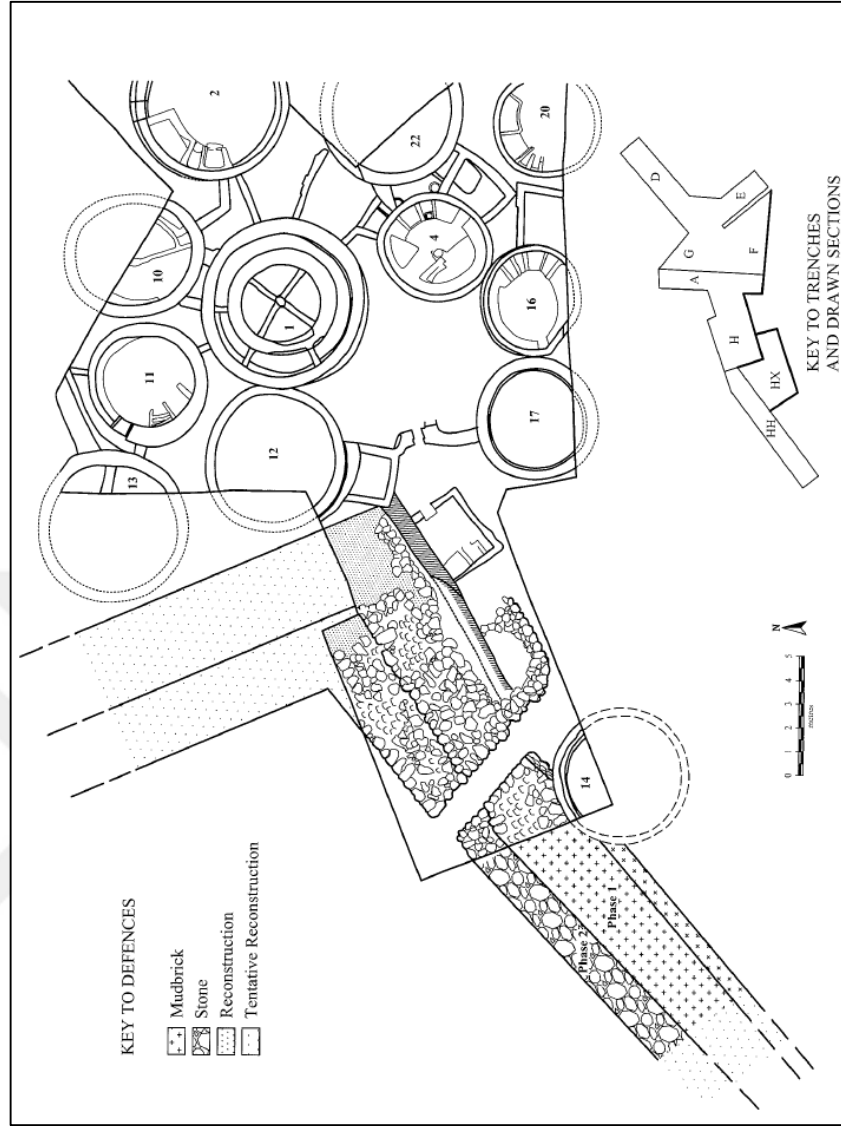
Resim 43. Yanik Tepe İlk Yuvarlak Yapıları (Summers, 2013)

Bir sonraki dönemde mimari açıdan bir gelişme göze çarpmaktadır. Bu evre F5 ve A5 yapı katlarını kapsamaktadır ve 23, 6, 29 ve 25 nolu yapılar bu yapı katlarında yer almaktadır. Ayrıca yerleşimin çevre duvarının bir kısmı bu evrede görülmektedir. Bu evreden itibaren yapıların yukarıya doğru daraldıkları (Resim 44) düşünülmektedir²⁶⁷. 36 numaralı yapıda bazı hasır ve dal örgü kalıntıları elde edilmiştir. Bu tabakadaki yoğun kül ikinci yapı katının bir yangın sonucu tahrip olduğunu düşündürmektedir. Sur duvarı çamur harç kullanılarak taştan inşa edilmiştir. Duvarın genişliği 4.60 metredir ve bu açıdan tüm Transkafkasya bölgelerinde bulunanların en kalınıdır. Çok fazla taşın çevreden yerleşim içine taşınması Yanik Tepe halkının taşı kullanmadaki başarısını yansıtır (Resim 44). Kuşnareva'ya göre savunma amaçlı duvarlar Kura-Aras kültürüne ait önemli ve büyük yerleşimlerin özelliğidir²⁶⁸. Bu tür duvarlar diğer Kura-Aras yerleşimlerde özellikle Transkafkasya bölgesinde de görülmektedir. Ayrıca bu duvarın yapımı işgücünün ustalıklı organize edilebildiğini göstermesi açısından önemlidir.²⁶⁹

²⁶⁷ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*, 62

²⁶⁸ Kushnareva, 75.

²⁶⁹ Summers, G. (2004). Yanik Tepe and the Early Trans-Caucasian Culture Problems and Perspectives. A. Sagona (Ed.). *A View from Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, (s. 617-643). Louvain: Ancient Near Eastern Studies, supplement 12. Peeters Press.

Resim 44. Yanik Tepe 15 yapı Katında Ortaya Çıkan Sur Duvarı ve Diğer Yuvarlak Yapılar (Summers, 2013)

4B yapı katında binalar daha bitişik bir şekilde yapılmış, sokak için sadece dar bir koridor bulunmaktadır. Evlerdeki bu yakınlaşmanın sebebinin mimari planlamada iklim koşullarının göz önünde bulundurulmasının bir sonucu olduğu düşünülmektedir.²⁷⁰ Bu yapı katında açık alan niteliğine sahip sadece bir avlu vardır. Yapıların dış duvarları özensiz bir işçiliğe sahiptir. 12, 4 ve 16 numaralı yapılarda hayvanlar için yem deposu olarak kullanılan avluların olduğu düşünülmektedir. Bu konu ile ilgili 4 numaralı yapıya ait avluda saman bulunması kanıt olarak vurgulanmaktadır. Yuvarlak planlı yapıların birçoğunda merkezi sütun kullanılmıştır. Ancak 16 numaralı gibi oldukça küçük

²⁷⁰ Kushnareva, 75.

yapılarda merkezi sütun görülmemektedir. Bunun yanında 4 ve 20 numaralı yapılar küçük olmasına rağmen merkezi sütunlar kullanılmıştır. Yapıların çatısının saz ve kamış gibi hafif bir malzeme ile kapatıldığı düşünülmektedir.²⁷¹Yapıların tabanları avlu seviyesinin altında yer alır. Girişin sağ tarafında küçük ambar, ocak, tandır ve sekiler bulunmaktadır. 16 numaralı yapıda bu düzen görülmemektedir. Sekilerin oturma için kullanıldıkları muhtemeldir. Aynı döneme tarihlenen ve birbirleriyle olan ilişkilerinin muhtemel olması nedeniyle şu iki yapı önemlidir. İlki yanık Tepe F5 yapı katında bulunan 1 numaralı yapıdır. Bu yapı Kura-Aras II evresine aittir. Diğeri ise Haftavan Tepe VIII. Katta bulunan 3 numaralı yapıdır. Bu yapılar birbiri ile yakın benzerlik göstermektedir. Yanık Tepe 1 numaralı yapı iç içe iki duvara sahip ve alçak duvarlar ile 4 kısma bölünmüştür. İç duvarın çapı 4.75 ve dış duvar 7.25 m genişliğe sahiptir. Duvarların kalınlığı 75 santimetre olarak saptanmıştır.²⁷² Yapı içinde bir kaç ezgi taşı (el değirmeni) ele geçmiştir. Dış duvarın bir tür yalıtım amaçlı olduğu düşünülmektedir. Yapının işlevinin ne olduğu tam anlaşılamamakla birlikte depo olabileceği yüksek ihtimaldir. Bu yapının kamu faaliyetlerinin varlığı için bir kanıt olduğu düşünülmektedir.²⁷³

Yapıların içinde ocakların önemli olduğu aşikârdır. 4A yapı katında 7 numaralı evde iki at nalı şeklinde ocak gün ışığına çıkarılmıştır. Dinsel törenlerin bu ocakların etrafında toplanarak yapıldığı büyük ihtimaldir. Yanık Tepe'de sabit ocakların girişin hemen yanında yer aldığı saptanmıştır. Zor kış aylarında uzun saatler karanlıkta kalan bir toplum hayal edildiğinde, Bu ocakların neden dini bir önem taşıdığı daha iyi anlaşılabilir.²⁷⁴

Mimari ve seramik buluntularında görülen ani değişimler Yanık Tepe Kura-Aras II sonunda bir hiatus olduğunu düşündürmektedir.²⁷⁵ Çanak çömlek geleneğine dayanarak Kura-Aras III evresinin bir önceki dönemin devamı olduğunu söyleyebiliriz ancak mimari açıdan temel değişimlerin yaşandığı aşikârdır (Resim 45). Kura-Aras

²⁷¹ Burney, "Circular Buildings Found at Yanık Tepe in North-west Iran", 145.

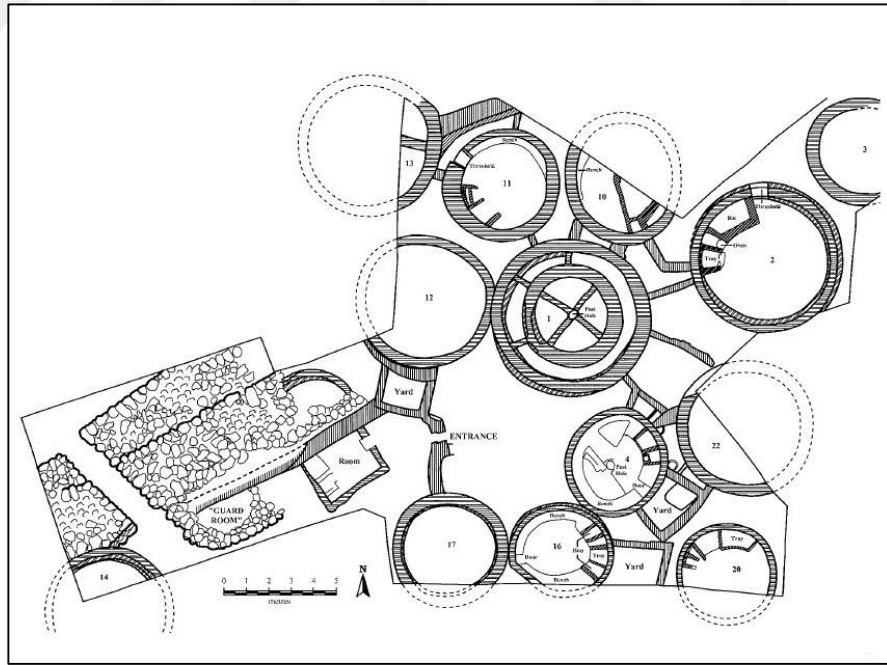
²⁷² Summers, *A study of the Architecture. Pottery and other material from Yanık Tepe, Haftvan Tepe VIII*, 29.

²⁷³ G. Summers, "Yanık Tepe and the Early Trans-Caucasian Culture Problems and Perspectives", A. Sagona (Ed.). *A View from Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, (s. 617643). Louvain: Ancient Near Eastern Studies, supplement 12. Peeters Press 2004.

²⁷⁴ A. C. Burney, & M. Lang, "The peoples of the Hills Ancient Ararat & Caucasus", Weidenfeld & Nicholson, London 1971, 57.

²⁷⁵ Summers, *A study of the Architecture. Pottery and other material from Yanık Tepe, Haftvan Tepe VIII*. 35.

III ile birlikte yuvarlak planlı evler dikdörtgen planlı yapılar ile yer değiştirmiştir. Dikdörtgen planlı evlerin duvarları dallar ile güçlendirilmiştir. Yapılar iki katlı ve üst kat için merdivenlerin var olduğu düşünülmektedir.²⁷⁶ Kura-Aras III dönemine ait buluntular tepenin en üst seviyelerinde (L, K, J açmaları) ele geçmiştir L3 yapı katı yerleşimin tüm kazıldığı alanlarda olduğu saptanmıştır. 5 numaralı odaya giriş merdivenle girişin sağlandığı düşünülmektedir. Bu durum 16,17 ve 18 numaralı odalar için de geçerlidir. Mutfak buluntuları, ocaklar ve tandırlar Kura-Aras II evresi gibidir. Tandırların birinin tabanında ince ve iri taneli kum kalıntıları ele geçmiştir. Bu tandırlara benzer örnekler Sos Höyük kazılarında ele geçmiştir.²⁷⁷ Bu dönemde savunma amaçlı yapılar ile ilgili M açmasının kuzeydoğusunda bir hendek söz konusu olabilir. Bu hendeğin sonradan doldurulmuş olması söz konusu alanda savunma ihtiyacının ortadan kalkması veya farklı bir savunma tekniği geliştirildiğini gösterir. Yanık Tepe kazılarında aynı tabakada dikdörtgen ve yuvarlak planlı yapıların bir arada kullanılması, Khizanat Gora ile karşılaştırılabilir Khizanat Gora’da dikdörtgen planlı yapılar C ile B yapı katında, yuvarlak planlı yapılar ise D yapı katında bulunmuştur. Bu açıdan Yanık Tepe’nin Kura-Aras II ve III evreleri ile kıyaslanabilir.²⁷⁸

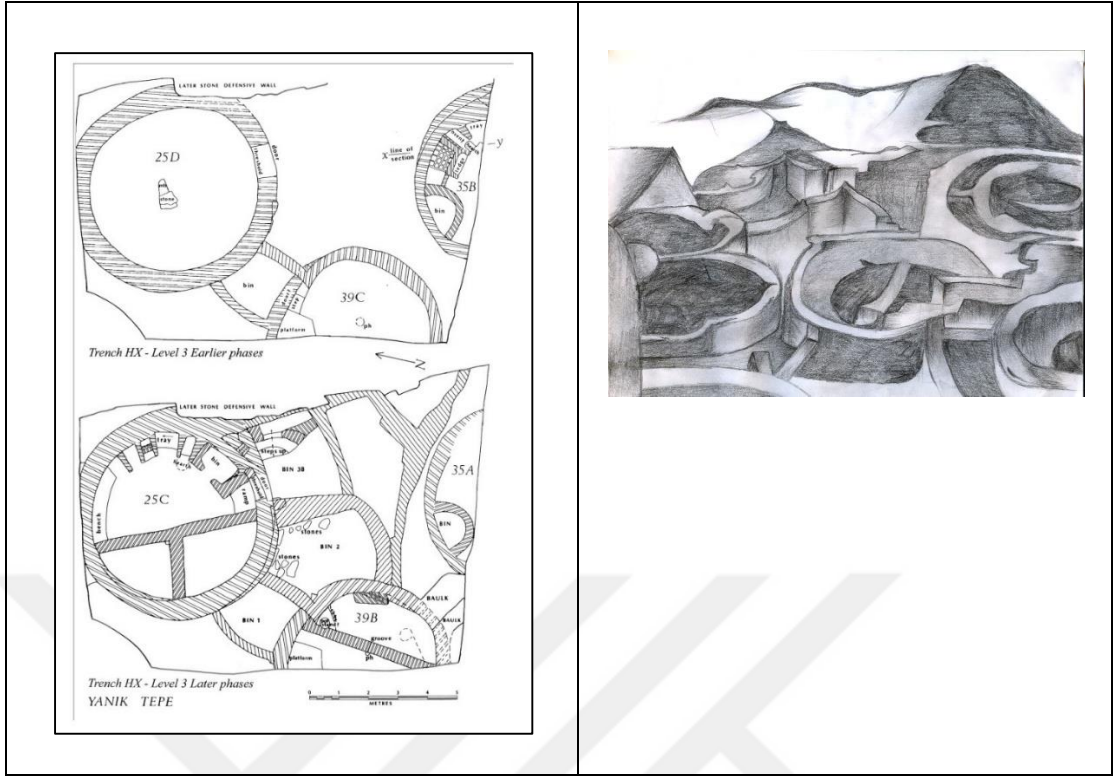

Resim 45. Yanık Tepe Yuvarlak Planlı Yapıları (Summers, 2013)

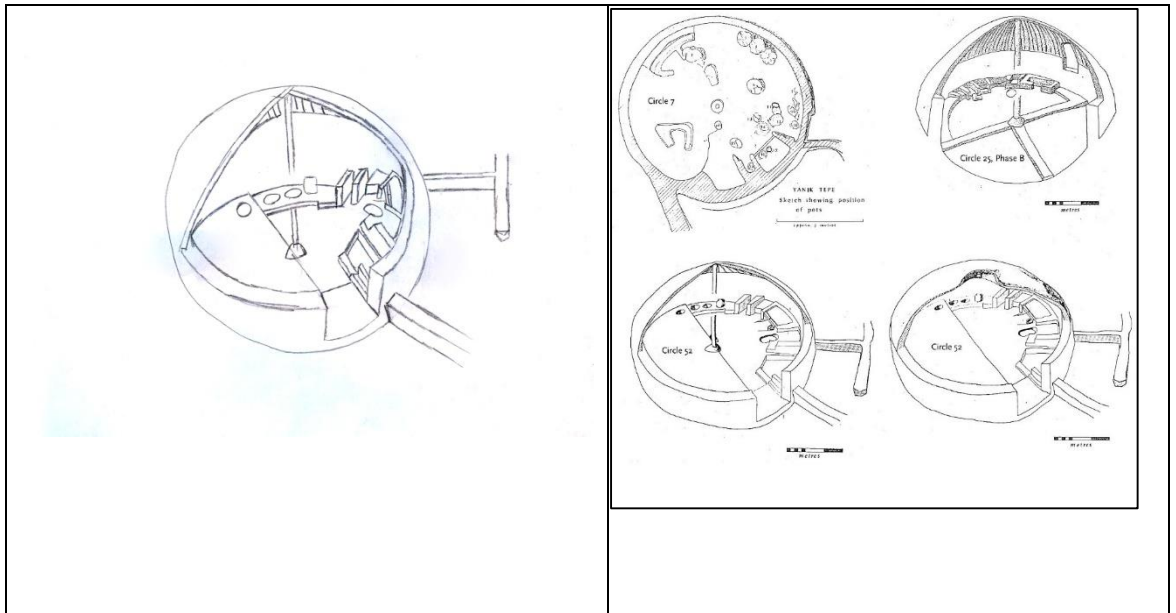
²⁷⁶ Summers, “Yanık Tepe and the Early Trans-Caucasian Culture Problems and Perspectives”, 624.

²⁷⁷ Sagona, “Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia”, 60

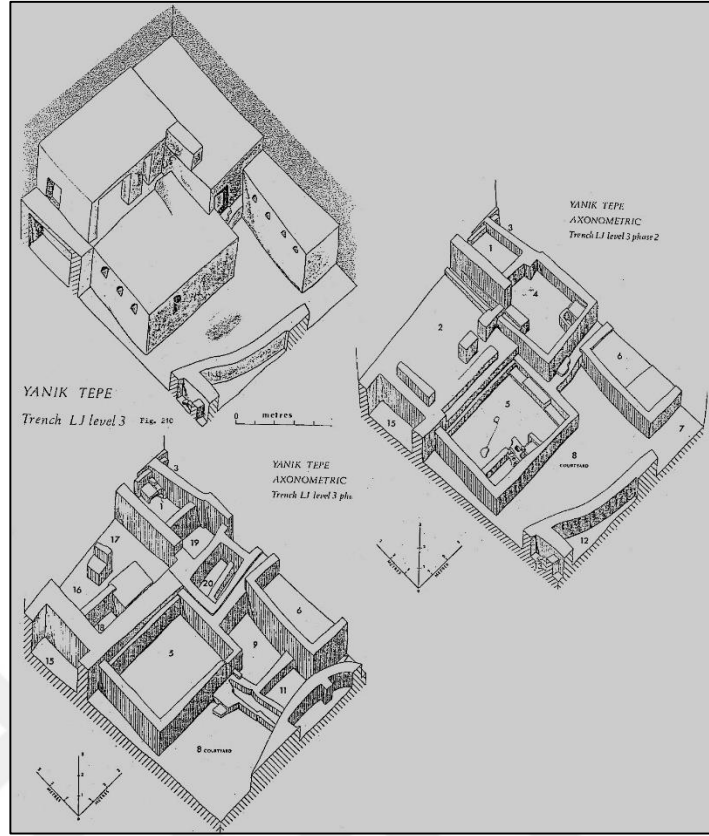
²⁷⁸ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*.

Resim 46. Yanik Tepe Yuvarlak Planlı Yapılar (Summers, 2013)

Resim 47. Yanik Tepe Yuvarlak Planlı Yapıların Yeniden Yapılanması (Summers, 2013)

Resim 48. Yanik Tepe Kura-Aras III. Evresine Ait Dikdörtgen Yapılar (Summers 2013)

Yanik Tepe kazılarında zengin yuvarlak yapılar yanı sıra Kura-Aras kültürüne ait çanak çömlek' de ele geçirilmiştir (Resim 49-50-51). Daha çok Kura-Aras II ve kısmende olsa III. Döneme ait çanak çömlekler aşağıda açıklanan formlara ayrılmaktadır:

Kâseler: Yanik Tepe'den ele geçen kâseler Summers tarafından 22 alt gruba ayrılmaktadır. Bu alt gruplardan önemlileri; yarı küresel kâseler, konik kâseler, derin konik kâseler, açık kâseler, ağız kenarı kalınlaştırılmış kâseler, dışa dönük kalınlaştırılmış kâseler, dışa dönük yayvan açık kâseler, dışa dönük küçük kâseler ve dışa dönük kalınlaştırılmış derin kâselerden oluşmaktadır.

Fincanlar: bu form dik boyunlu ve dışa dönük ağız kenarlı olup çoğunlukla büyük kulpludur.

Çömlekler: Yanik Tepe başta olmak üzere Kuzeybatı İran'da Kura-Aras II (ETÇ I) döneminde çömlekler en yaygın görülen kap formlarıdır. Kuzeybatı İran'da çömlekler, Yanik Tepe dahil olmak üzere, kazısı yapılan tüm Kura-Aras yerleşimlerden ele

geçmiştir. Ancak zengin form çeşitliliği ve kazıma tekniğinde süslenmiş örnekler Yanık Tepe'den bilinmektedir.²⁷⁹Söz konusu çömlekler orta boy kulplu veya kulpsuz özellikle kazıma tekniğinde dekore edilmiş çömleklerdir. Ele geçen çömlekler şu şekilde sınıflandırılabilir; kısa boyunlu çömlekler, yüksek açık çömlekler, dışa dönük açık çömlekler, derin çömlekler, silindirik depo amaçlı çömlekler, varil şeklinde çömlekler, mutfak amaçlı çömlekler ve depo amaçlı (Küp) çömlekler.

Depolama çömlekleri: Küçük ve orta boy çömleklerin yanı sıra depo amaçlı büyük boy çömlekler (küp) de Kura-Aras seramik repertuarında yer alır. Küp olarak tanımlanan bu kaplar form açısından çömleklere benzemekte, ancak daha büyük boyutlu olarak yapılmışlardır. Yanık Tepe'den ele geçen küplerin ağız çapları 28cm ve üzeridir. Boyunlar dikey ve bazen dışa dönük, ağız kenarları kalınlaştırılmış, dışa dönük ve çoğu zaman pervaz ağız (Rail Rim) kenarlıdır.

Çömlekler grubunda yer alan diğer bir kap formu ise dipleri oval veya sivri yapılmış çömleklerdir. Bu açıdan bu kaplar büyük ihtimalle kap altlıkları üstünde kullanılmıştır. Çömlekler grubunda yer alan diğer bir kap formu düz dipli ve geniş ağızlı (varil şeklinde) kaplardan oluşmaktadır. Bu kaplar çoğu kez kazıma bezeme tekniğinde yapılan yatay bantlar arasına yerleştirilen üçgen veya zikzak motifleri ile dekore edilmiş, bazen de beyaz bir dolgu malzemesi ile kaplanmıştır.²⁸⁰ Bu formun diğer bir versiyonu olan mutfak kapları Kulplu ve kapaklıdır.

Kap altlıkları: Kura-Aras kültürüne özgü diğer bir kap formu ise kap altlıklarıdır. Silindirik şekilde olan bu altlıklar diğer kap formları gibi bölgesellik göstermektedir. Yanık Tepe'den ele geçen altlıklar oldukça sınırlıdır.

Yanık Tepe seramikleri Kura-Aras Kültüründe çok yaygın olmamasına rağmen oldukça zengin bir bezeme repertuara sahiptir. Hayvansal motifler çoğu kez üçgen veya baklava şeklinde stilize edilmiştir. Natüralist şekilde yapılan havan motiflerine hiç rastlanmaz. Dağ keçisi ve geyik motifleri hayvan motiflerini oluşturur. Bunun yanında Kuş motifleri daha yaygındır. Bunlarda üçgen ve baklava şeklinde stilize edilmiştir. Uzun boyun ve ayaklılar büyük ihtimalle leylek veya turna kuşlarını tasvir etmektedir. Daha şişman resmedilenlerin su kuşu olduğu düşünülüyor.

²⁷⁹ Burney, "Circular Buildings Found at Yanık Tepe in North-west Iran", 239-240.

²⁸⁰ Burney, "Circular Buildings Found at Yanık Tepe in North-west Iran", 239-240.

Şeritler ve dikey paneller yukarıda değinildiği gibi basit geometrik motifleri oluşturur. Bu tür motiflerin olasılıkla tekstil örneklerinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Özellikle üçgen ve baklava şeklinde stilize hayvan motifleri halen bölgede kilim ve halı desenlerinde görülebilmektedir. Yanık Tepe Geç Kalkolitik seramiğinde görülen dağ keçisi, Kura-Aras hayvansal figürleri ile en çok benzerlik gösteren figürdür.

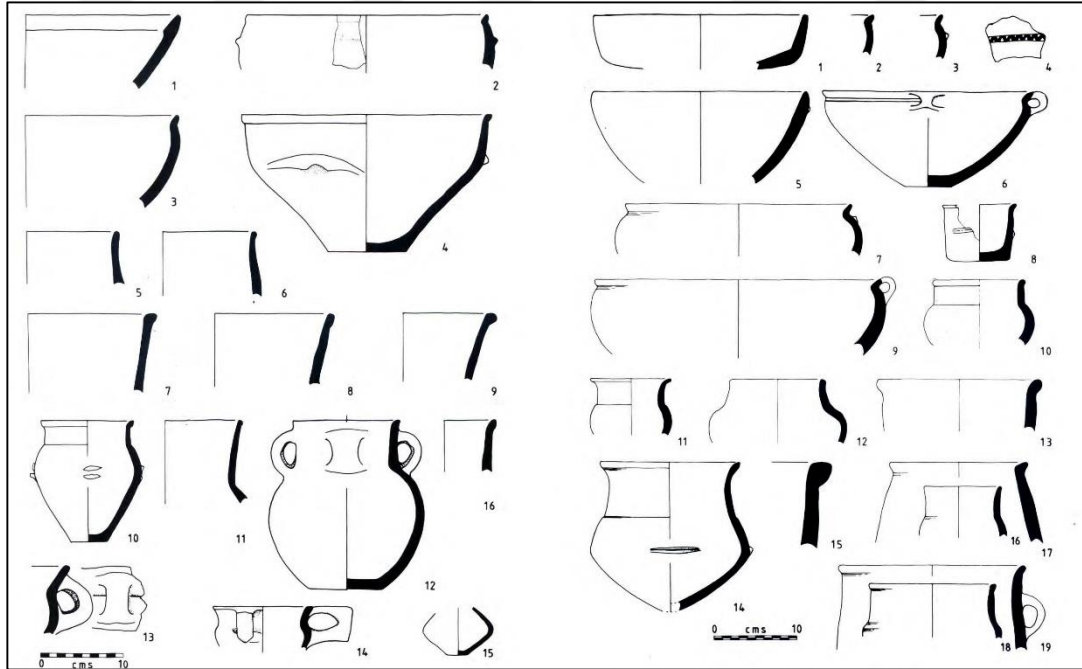
Yanık Tepe Kura-Aras III evresinde orta ve büyük boy depolama amaçlı çömlekler çoğalmıştır. Yanık Tepede Kura-Aras II Ve III evreleri arasındaki en büyük fark kâselerde görülmektedir. Bu dönem ile birlikte özellikle Haftavan Tepe'de grafit kullanımı kaplara gümüş görünümü vermiştir. Bu türde kaplar Gürcistan'da da görülmektedir. Tetri teskaro mezarlığında yoğun olarak ele geçmiştir. Bu yerleşim önemli metal üretim merkezlerinden biridir. Bu nedenle üretilen çanak çömleklerde metale öykünme söz konusudur. Ancak Yanık Tepe'de metalcilik ile ilgili buluntular yok denecek kadar azdır. Amirinas Gora'da da örneklerine rastlanan bu kaplarda Nadir olarak kulp görülmektedir ve bazen kulplar bir süsleme unsuru olarak küçülmüştür. Bu dönem sonunda Yanık Tepe terk edilmiş ve uzun bir süre boş kalmıştır. Urmiye Gölü ve Van Gölü'nde Kura-Aras kültür bitişi ile ilgili çok az kanıt bulunmaktadır. Büyük olasılıkla Kura-Aras Kültürü M.Ö. 2000 yıllarında bu bölgelerde ortadan kalkmıştır. Haftavan VIC boyalı malları, Kura-Aras bitişi ve Haftavan VIB boyalıları arasında bir boşluk olduğunu göstermektedir. Özfirat Haftavan VIC seramiğini VIB geleneğinde olduğunu savunmaktadır. Araştırmacı Doğu Anadolu, Urmiye Gölü Havzası ve Transkafkasya bölgesi boyalıları üzerinde gerçekleştirilen araştırma sonucunda Kura-Aras ile M.Ö. ikinci bin yılı boyalıları arasında bir sürekliliğin olmadığını vurgular. Farklılıklar sadece seramiklerde değil yerleşim düzeninde de görülmektedir. Haftavan Tepe Kura-Aras geleneğinden boyalı seramiklere geçişte kesintisiz yerleşim gören nadir yerleşimlerdenidir.²⁸¹ Yanık Tepe Kura-Aras III evresi çanak çömleği genel olarak orta boy kaseler, sığ kaseler, yuvarlak sığ kaseler, derin içbükey dipli kaseler ve silindirik kaplar olarak sayılabilir.²⁸²

²⁸¹ Summers, "Yanık Tepe and the Early Trans-Caucasian Culture Problems and Perspectives", 617-643.

²⁸² Summers, *A study of the Architecture. Pottery and other material from Yanık Tepe, Haftvan Tepe VIII*, 33.

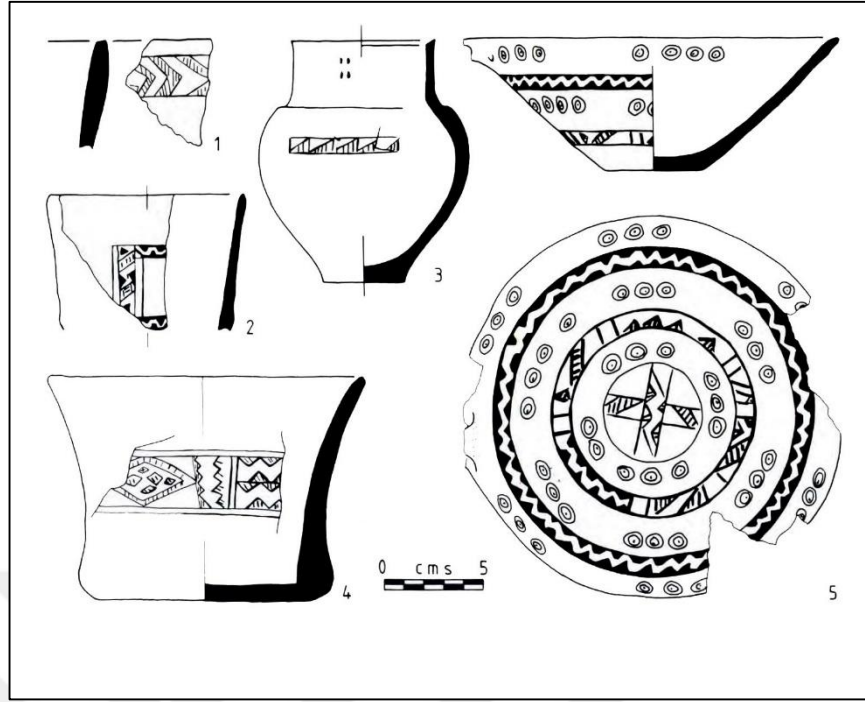
Yanık Tepe kazılarında madencilikle ilgili kayda değer bir buluntu elde edilememiştir. Ayrıca obsidiyen buluntuları hariç ticaret ile ilgili bir veri elde edilememiştir. Yuvarlak planlı yapılar, avlular ve dörtgen açık alanlar bir düzen göstermemektedir. Aslında Yanık Tepe'de yerleşimi bölen geniş bir sokak bulunmamaktadır. Yerleşim organik bir şekilde ve toplumun ihtiyaçları doğrultusunda büyütülmüştür. Yanık Tepe'de 500 evde, 2300 nüfuslu bir topluluğun yaşadığı düşünülmektedir.²⁸³

Yanık Tepe kazılarında Kura-Aras Kültürünün ilk evresine ait buluntuların ele geçmemesine rağmen, Yanık Tepe bu kültür için önemli ve anahtar bir yerleşimdir. Geniş alanda gerçekleştirilen kazılar sonucu gün ışığına çıkan mimari ve çanak çömlek buluntuları dikkat çekicidir. Bu buluntulara dayanarak Kuzeybatı İran'da Kura-Aras Kültürünün varlığı Yanık Kültürü olarak tanımlanmaktadır. Yanık Tepe'de tanımlanan sur duvar ve depo amaçlı düşünülen merkez çift duvarlı yuvarlak yapı ile birlikte Yanık Tepe'de yaşayan toplumlarının oldukça ust seviyede olduğu düşünülmektedir. Tüm bu buluntuları göz önüne alarak bu yerleşimin bir kasaba görünümüne olduğu söylemek mümkündür.

Resim 49. Yanık Tepe Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Summers, 2004)

²⁸³ Summers, *A study of the Architecture. Pottery and other material from Yanık Tepe, Haftvan Tepe VIII*, 33.

Resim 50. Yanık Tepe Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Summers, 2004)

Resim 51. Yanık Tepe Çanak Çömlek Örnekleri

Resim 52.Yanık Tepe Çanak Çömlek Örnekleri

5.2.2. Kul Tepe

Kültepe, Kuzeybatı İran'da Hadishehr düzlüğünde Aras Nehri'nin 10 km güneyinde yer almaktadır. Yerleşim yaklaşık 6 hektar bir alana sahip ve etrafı ovoidan 19 m yüksekliktir (Resim 53-54). Coğrafi açıdan stratejik bir konuma sahip olan Kül Tepe Kuzeybatı İran'ı Güney Kafkasya'ya bağlayan yol üzerindedir. Kül Tepe'nin yer aldığı Hadishehr düzlüğü Jolfa bölgesinde yer almaktadır. Bu bölge Aras Nehrinin güneyinde yer alıp, kuzey tarafından Ermenistan ve Özbek Nahçıvan Cumhuriyeti ile toplam 128 km'lik ortak bir sınıra sahiptir.²⁸⁴

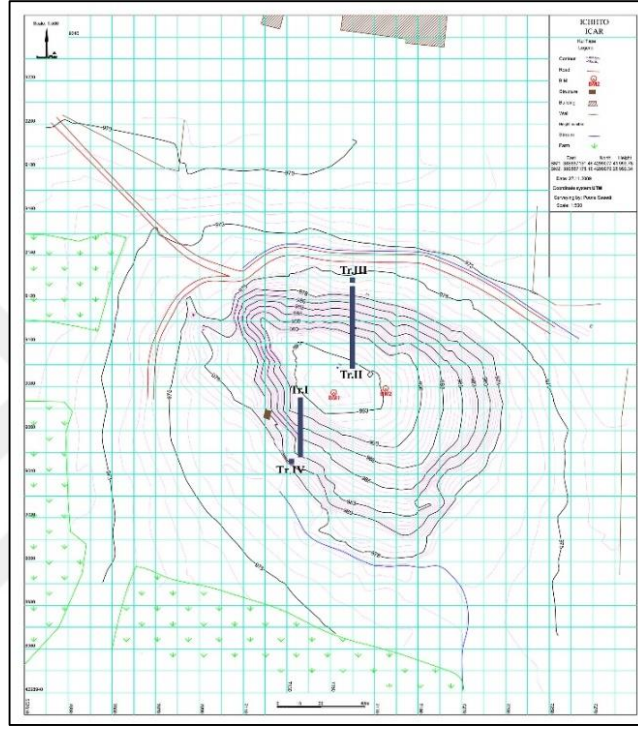
Kul Tepe ilk kez 1975 yılında Kambakhsh Fard tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırması sırasında keşfedilmiştir.²⁸⁵ Ardından Kleiss ve Kroll tarafından Kuzeybatı İran'da yapılan yüzey araştırması sırasında tekrar incelenmiştir.²⁸⁶ Bu tepenin Kazıları ilk kez Abedi ve Khatib Shahidi tarafından 2010 ve 2011 yıllarında iki sezon boyunca gerçekleştirilmiştir. Toplam dört açmada gerçekleştirilen bu kazılar sonucunda

²⁸⁴ I. Afshar Sistani, *Take the East Azerbaijan, A set of Historical Circumstances*, Geographical, Publishers, Rayzan 1991.

²⁸⁵ S. Kambakhsh Fard, *Surveys and research reports*, Center for Documentation of Cultural Heritage, Unpublished, Tehran 1975.

²⁸⁶ W. Kleiss and S. Kroll, "Survey in Ost-Azarbaidjan 1991", *AMI* 25, 1992, 1-46.

yerleşimin Erken Kalkolitik dönemden Akamenid dönemine kadar iskân edildiği tespit edilmiştir. Kazı sırasında Erken Kalkolitik Dalma Kültürü (M.Ö. 5.bin), Geç Kalkolitik 1 (LC1: Post-Ubaid=Pisdeli), Geç Kalkolitik 2 (LC2: Chaff-Faced Ware), Geç Kalkolitik 3 (LC3: Chaff-FacedWare), Kura-Aras I, Erken Tunç (Kura-Aras II-III), Orta/ Geç Tunç, Demir Çağ III, Urartu ve Akamenid dönemine ait buluntular elde edilmiştir (Tablo 12).²⁸⁷

Resim 53. Kul Tepe tomografik Haritası ve Yapılan Sondajlar (Abedi.2014)

²⁸⁷ Abedi, vd. "Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report", 33-167.

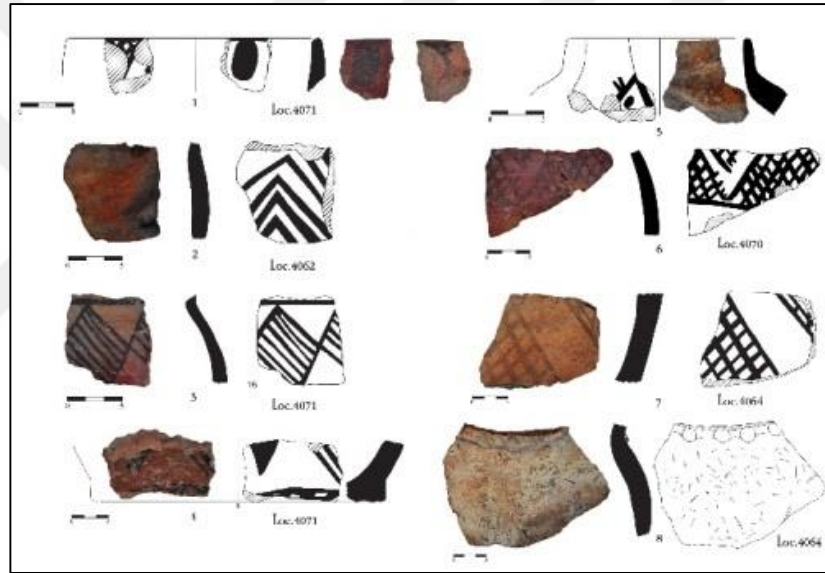
Resim 54. Kul Tepe birinci sezon II ve III No stratigrafi açma (Abedi.2014)

Tablo 12. Kul Tepe Tabakalanma Tablosu (Abedi vd,2014)

TABAKA	DÖNEM	TARİH
VIII	Early Chalcolithic (Dalma)	5000 — 4500/4400
VII	LC1: Pisdeli /Hasanlu VIII = Post-Ubaid period	4500/4400 — 4350
VIB	LC2: Chaff-Faced	4350-4000
VIA	LC3: Chaff-Faced	4000-3750
V	Kura-Araxes I	3400/3350-3000/2900
IV	Kura-Araxes II, III	3000/2900-2600/2500
III	Middle Bronze Age (Urmia Ware)	2600/2500-2200
II	Iron Age III, Urartian	8th-6th c.
I	Achaemenid	5th-2th c.

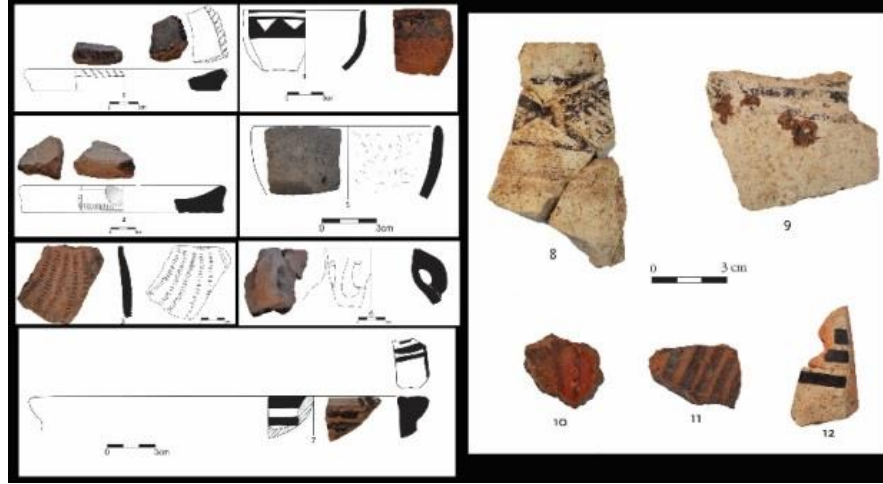
Kültepe kazılarında elde edilen çanak çömlek Erken Kalkolitik (Dalma), Geç Kalkolitik 1 (LC1: Post-Ubaid=Pisdeli), Geç Kalkolitik 2 (LC2: Chaff-Faced Ware), Geç Kalkolitik 3 (LC3: Chaff-Faced Ware), Kura-Aras I, Erken Tunç (Kura-Aras II-III), Orta/ Geç Tunç dönemine ayrılmaktadır.

Dalma Dönemi (Kul Tepe VIII) Seramiği: Dalma dönemine ait çanak çömlekler el yapımı ve renk olarak kırmızı, açık kırmızı, gri, devetüyü ve kahverenginden oluşmaktadır. Katkı maddesi olarak kum veya saman kullanılmıştır. Kapların dış yüzeyleri perdahlanmış ve %53'ü yetersiz ısıda pişirilmiştir. Bezeme amaçlı geometrik motifler, tarak motifi ve ekleme motifler kullanılmıştır. Form olarak açık yuvarlak kâse ve kapalı kâseler yoğun olarak kullanılmıştır (Resim 55).

Resim 55. Kul Tepe Dalma (Erken Kalkolitik) Çanak Çömleği (Kul Tepe VII) (Abedi.2014)

Geç Kalkolitik (Kul Tepe VII) Post Ubaid/ Pisdeli Type Seramiği: Erken Kalkolitik dönemin yanı sıra Kül Tepe kazılarında Geç Kalkolitik 1(Post Ubaid) döneme ait seramikler elde edilmiştir. Bu seramikler el yapımı ve katkı maddesi olarak bitki ve kum kullanılmıştır. Kırmızı, gri, devetüyü, siyah, vişne çürüğü gibi renkler görülmektedir. Seramikler genellikle perdahlıdır. Ancak perdahlanmamış örneklerde vardır. Elde edilen çanak çömleklerin yaklaşık yarısı iyi pişirilmiştir. Baskı bezemenin yanında geometrik çizgiler, boyama ve eklemelerle seramiklerin dekore edildiği görülmektedir. Buna rağmen çanak çömleklerin çoğu basit ve yalındır (Resim 56).

Resim 56. Kul Tepe Pisdeli (Geç Kalkolitik) Çanak çömleği (VII) (Abedi.2014)

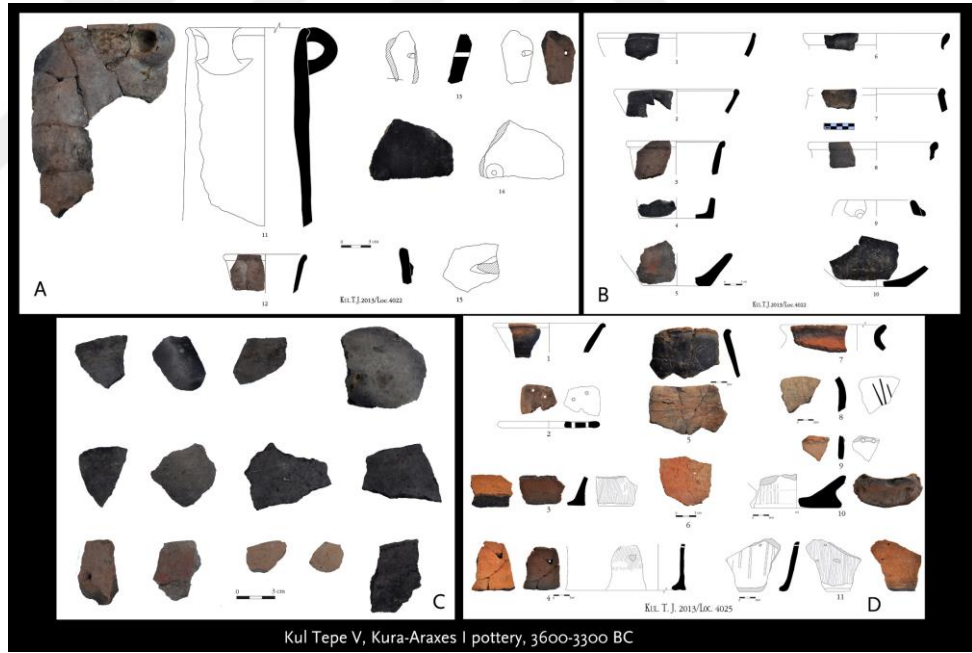
Geç Kalkolitik II (Kul Tepe VB) Chaff Faced Ware: Geç kalkolitik I'in yanı sıra Geç Kalkolitik II dönemine ait seramiklerde ele geçmiştir. Bu seramikler yapım tekniği ve renk olarak bir önceki dönemin özelliklerini yansıtmaktadır. Katkı maddesi olarak bitkisel ve mineral en çok kullanılan katkılardır. Bu döneme ait seramiklerin karakteristik özelliği çanak çömleklerin yüzeyinde görülen yoğun saman izleridir. Form olarak açık yuvarlak kâseler, kapalı kâseler, dışa dönük kâseler, tabaklar, fincanlar ve küçük kaplar yoğun olarak kullanılmıştır.

Geç Kalkolitik III (Kul Tepe VIB) Chaff Faced Ware: Geç Kalkolitik II dönemine ait seramiklerin devamında Geç Kalkolitik III Evresine ait çanak çömlekler Kul Tepe kazılarında ele geçmiştir. Bir önceki dönemde olduğu gibi çanak çömlekler el yapımı, perdahlı, katkı maddesi olarak bitkisel ve mineral ve renk olarak çoğunlukla kırmızı, gri, devetüyü, siyah ve açık kahverenginden oluşmaktadır. Ayrıca yoğun saman izleri devam etmektedir (Resim 54-55).

Kura-Aras I (Kul Tepe V) Seramiği: Kul Tepe'den elde edilen çanak çömleğin büyük bir kısmı tez konumuzu oluşturan Kura-Aras kültürüne aittir. Geç Kalkolitik III Evresinin hemen üstünde bir kesinti olmadan Kura-Aras I Dönemine ait çanak çömlekler gün ışığına çıkarılmıştır. Bu tabakada Elde edilen çanak çömlekler gri, siyah, kırmızı, devetüyü ve kahverenginden oluşmaktadır. Dikkat çeken bir değişim önceki döneme kıyasla gri ve siyah seramiklerin artışıdır. Çanak çömlekler yoğun olarak el yapımıdır. Sadece bazı örneklerde yavaş dönen çark izleri görülmektedir. Katkı maddesi olarak mineral katkılar kullanılmıştır. Form açısından kapalı kâseler, düz duvarlı kâseler, boyunlu kaplar ve S biçimli kaplar tercih edilmiştir (Resim 57,58).

Resim 57. Kul Tepe Kura-Aras I ve Saman Yüzlü Çanak Çömlek Örnekleri (Abedi 2014)

Resim 58. Kul Tepe Kura-Aras I ve Saman Yüzlü Çanak Çömlek örnekleri (Abedi 2014)

Kura-Aras II,III (Kul Tepe IV) Seramiği: Kura-Aras I Dönemi çanak çömlekleri yanı sıra Kura-Aras II ve III Evresine ait çanak çömleklerde yaklaşık 8 m kalınlığa ulaşan tabakadan elde edilmiştir (Resim 59). Bu dönemlere ait çanak çömlek yoğun olarak gri ve siyah renğinde ve önceki dönemde olduğu gibi el yapımıdır. Yeteri

derecede fırınlanan çanak çömlek oranı olarak Kura-Aras I. döneme göre artış göstermektedir. Ayrıca Nahçıvan tip kulplar bol miktarda ele geçmiştir. Küçük ve büyük boy depo küpler, bir veya iki kuplu çömlekler, tabak ve fincanlar yoğun kullanılan formları oluşturmaktadır. Kabartma, kazıma ve oluk bezeme tipleri en yaygın bezeme türleridir.

Resim 59. Kul Tepe Kura-Aras Çanak Çömlekleri (Abedi 2014)

Kul Tepe mimarisi: Kul Tepe kazılarının daha çok stratigrafi amaçlı yapıldığından dolayı düzenli mimari planları elde edilememiştir. Buna rağmen Kura-Aras Kültüründe yaygın olan yuvarlak planlı yapılar kül Tepe kazılarında kısmende olsa gün ışığına çıkarılmıştır (Resim 60-61-62-63-64). Kültürün ilk evresine ait çapları 5 metreye ulaşan kerpiçten yapılan iki yuvarlak bina tespit edilmiştir. Ayrıca bu döneme ait bir fırın bulunmuştur. Bu fırın çanak çömleğin yerel olarak yerleşimin içinde üretildiğini göstermektedir. Fırının içinde elde edilen kömür örnekleri M.Ö. 3400 tarihlerini göstermektedir.

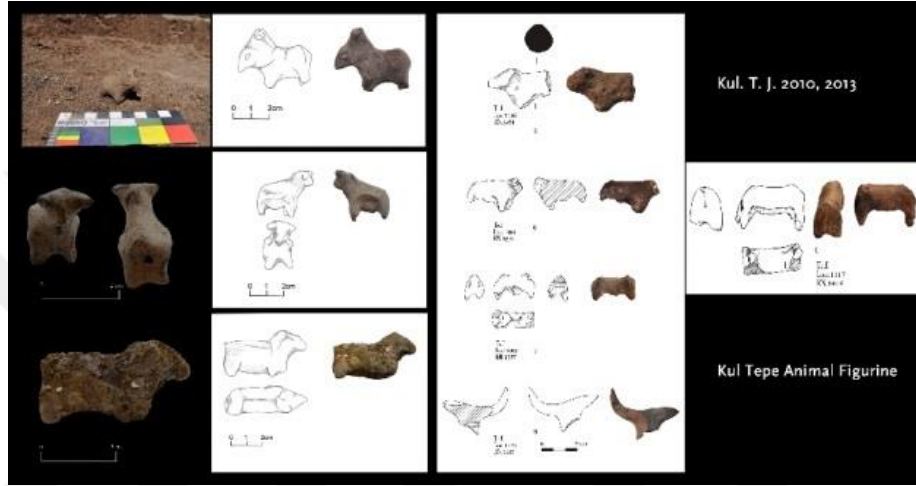
Kura-Aras II Dönemine ait taş temelli, yuvarlak ve dikdörtgen planlı binalar gün ışığına çıkarılmıştır. Ender görülen bir yuvarlak planlı yapıya dikdörtgen bir diğer yapı eklenmiştir. Ocaklar ve pişirme için kullanılan bir tandır bu döneme ait buluntular arasında yer almaktadır. Birinci ve İkinci sezon kazılarında I. Açmadan sırası ile 4 ve 19 mimari yapı katı tanımlanmıştır. Yapılar taş ve kerpiç kullanarak yapılmıştır. Toplam 4 adet yuvarlak bina gün ışığına çıkarılmıştır. 14. evre evleri kerpiçten yapımlı olup, 5 tanesi yuvarlak, 9 tanesi ise dikdörtgen planlıdır.

Kül tepe birinci ve ikinci sezon kazılarında sırası ile 47 ve 101 kömür örnek C14 tarihlendirmeleri için toplanmıştır. Kül tepe kazısı bölgenin arkeolojik soru ve sorunlarına yanıt bulmak amacı ile gerçekleştirilmiştir. Bu açıdan C14 tarihlendirmelerine özen gösterilmiştir. Toplanan C14 örneklerinin yoğun olarak Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Dönemine ait olduğu tespit edilmiştir. C14 analizleri Fransa CNRS enstitüsü ve Dipartimento di Ingegneria dell'Innovazione enstitüsü ve del Salento üniversitesine gönderilmiştir. Analizleri yapılan bu C14 tarihleri ve elde edilen sonuçları kuzeybatı İran kronolojisinde görülen problemlere farklı bir bakış açısı kazandırmıştır.

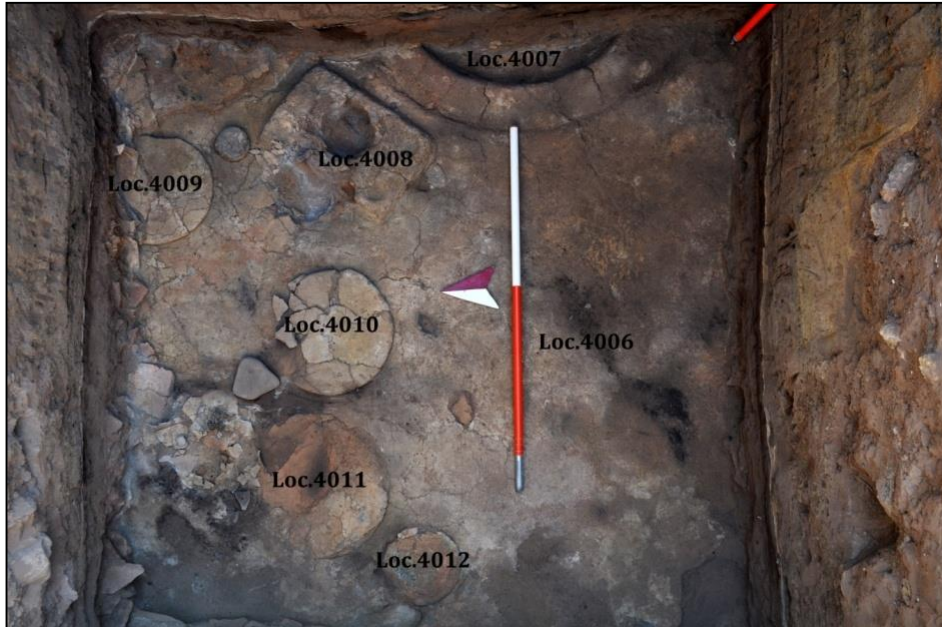
Kul Tepe Kura-Aras Kültürünün I. evresini yansıtan Kuzeybatı İran'da yer alan ender yerleşimlerden birisidir. Bu yerleşim coğrafi açısından Güney Kafkasya'dan Kuzeybatı İran'a ulaşan güzergâh üzerinde bulunmasından dolayı önem taşımaktadır. Gerçekleştirilen kazılardan elde edilen bilgilere dayanarak ilk buluntular bölgenin Erken Kalkolitik Dönemini yansıtan Dalma kültürüne aittir ve Orta, Geç Kalkolitik ve Kura-Aras I/oluşum evresi buluntuları hiçbir boşluk bulunmadan üst üste oluşmuştur. Diğer bir deyişle Erken Kura-Aras toplumları yerleşimde bulunan toplumlardan ortaya çıkmışlardır. Bu açıdan Kul Tepe'ni Kura-Aras Kültürünün oluşum bölgesine yerleştirilmesi mümkündür. Ayrıca Kul Tepenin önemi sadece Tunç Çağı değil Kuzeybatı İran Kalkolitik ve özellikle Geç Kalkolitik açısından da oldukça önemlidir.

Sonuç itibarı ile Kul Tepe Kazıları ve Kura-Aras I. evresine ait buluntuların elde edilmesi açısından önem taşımaktadır. Bundan önce çoğu araştırmacılar Kuzeybatı İran'ın kültürün ikinci evresi ile birlikte yayıldığını ifade etmişlerdir. Oysa kul Tepe kazıları ve elde edilen sonuçlara dayanarak kültürün oluşum bölgesi ile ilgili düşüncelerin yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Şu anda en azından Kültürün Urmiye Gölünü kuzey

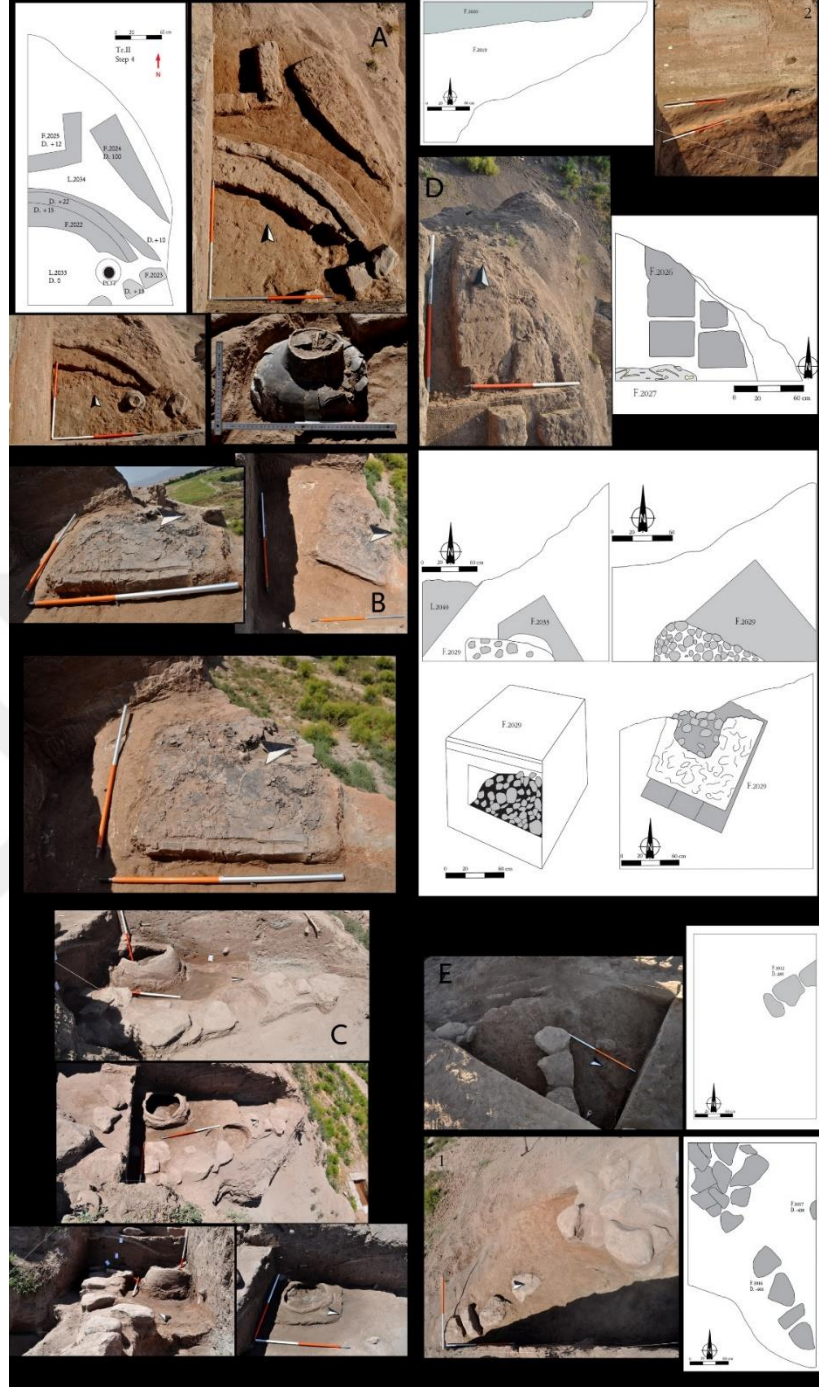
kısımından M.Ö. 3600-3100 yıllarında var olduğu Kul Tepe buluntularına dayanarak söylemek mümkündür. Aslında bu bölge bir önceki dönem olarak Geç Kalkolitik'te de Güney Kafkasya ile yoğun iletişim ve ilişki içinde olduğu tespit edilmiştir. Bu açıdan Kuzeybatı İran'ının özellikle kuzey kısmında Kura-Aras Kültürünün doğuşu aynı Güney Kafkasya gibi yerel Geç Kalkolitik toplumların içinde doğduğunu söylemek mümkündür. Bu konu son yıllarda kültürün tek merkezli değil çok merkezli bir oluşum süreci yaşadığı görüşler ile de desteklenmektedir.

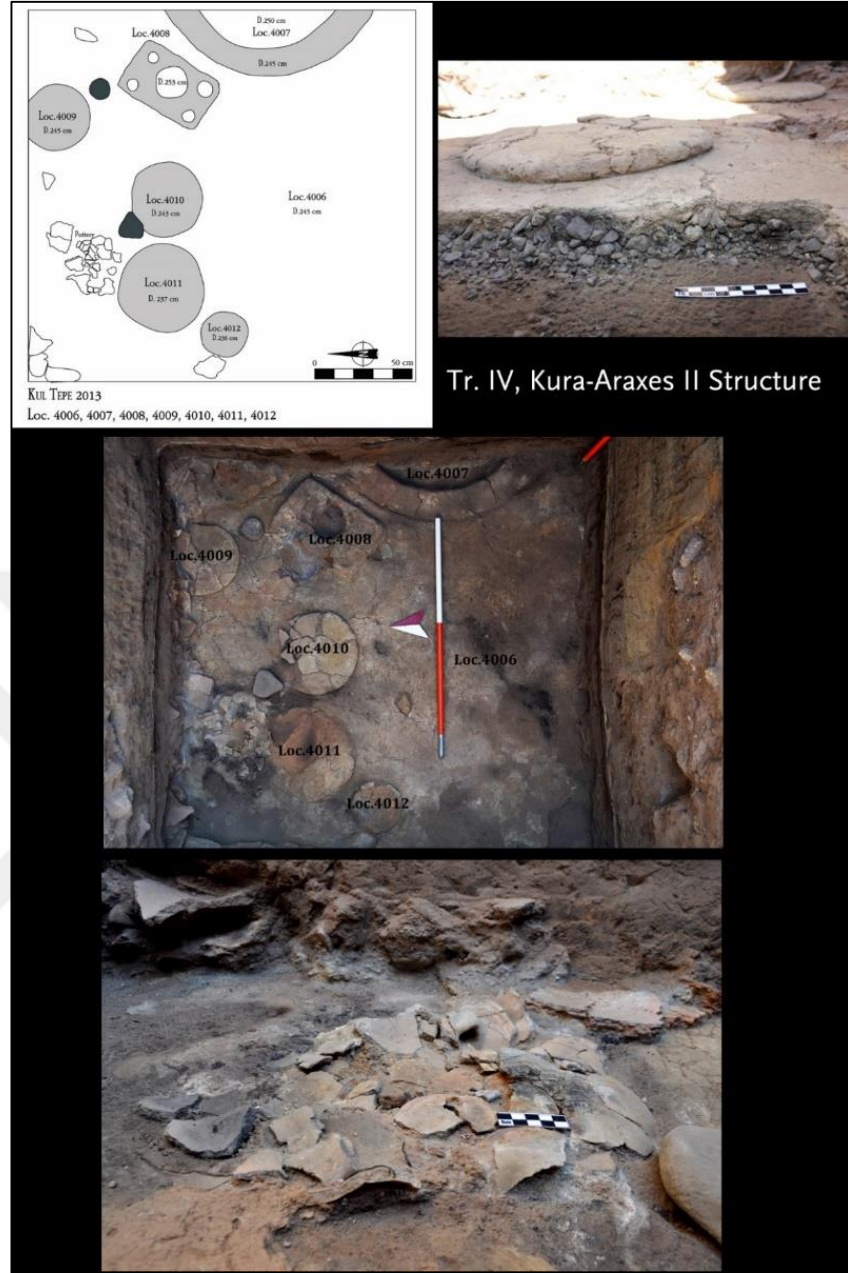
Resim 60. Kul Tepe'den Elde Edilen Kura-Aras Kültürüne ait Hayvan Figürinler (Abedi 2014)

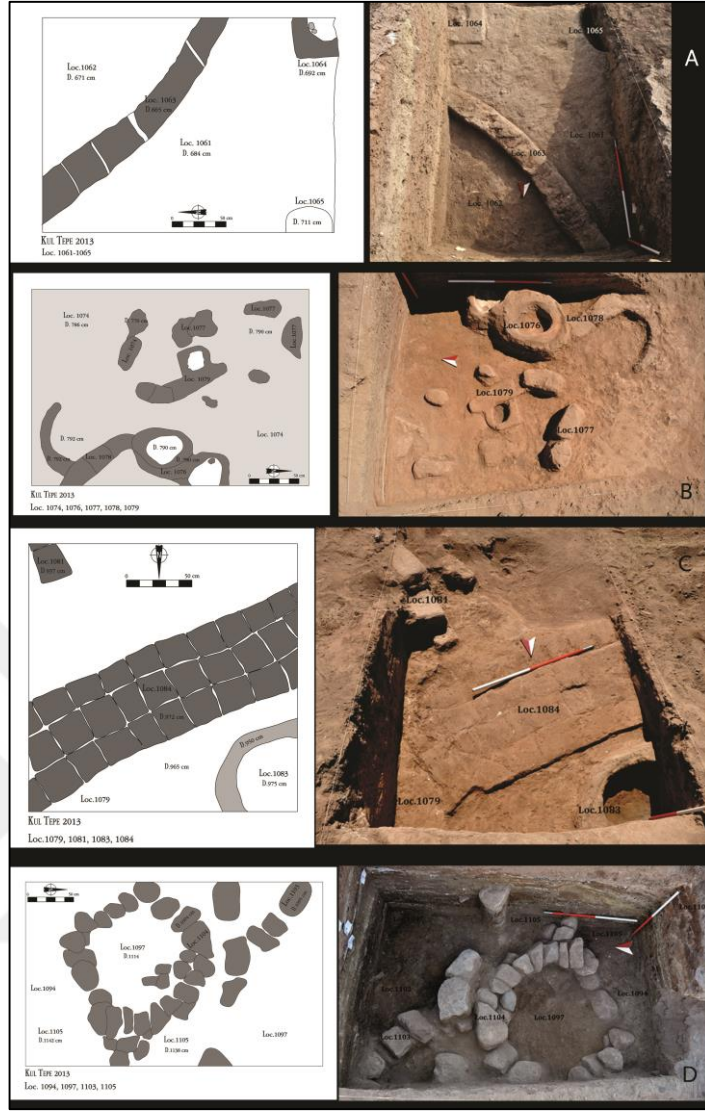
Resim 61. Kul Tepe IV. Açmada Gün Işığınaya Çıkarılan Pişirme İle İlgili Oda Ve Ocaklar (Abedi 2014)

Resim 62. Kul Tepe Kura-Aras II. ve III. Evrelerine Ait Gün Işığına Çıkarılan Mimari (Abedi 2014)

Resim 63. Kul Tepe Kura-Aras II. Evresine Ait Buluntular (Abedi 2014)

Resim 64. Kul Tepe IV. Açma Kura-Aras II ve III. Evrelerine ait buluntular (Abedi 2014)

5.2.3. Köhneh Pasgah Tepesi

Khoda Afarın Barajı bölgesinde yer alan Köhneh Pasgah Tepe yerleşimi, İran'ın Doğu Azerbaycan Eyaletinin kuzey kısmında, Keleyber ilçesinin 34 km kuzeyinde yer almaktadır. 58×50m. ölçülerinde olan bu Tepe, ovoidan 9 m deniz seviyesinden ise 330 m. yüksektedir (Resim 65). Köhneh Pasgah Tepesi, Köhneh Tepe ve Pohruz Tepesi ile beraber Mefrüzlü ve Şocalü köyleri arasında yer almaktadır. Son yıllarda tepenin üzerinde jandarma karakolu (Pasnah) yapılması nedeniyle tepenin üst kesimi tahrip edilmiştir. Köhneh Pasgah Tepesi birinci sezon kazıları Babapiri ve ikinci sezon kazıları ise B. Aghalari tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada kullanılan bilgiler ikinci

sezon kazılarına dayanmaktadır. Birinci ve ikinci sezon kazıları sonucunda tepenin üst kısmında kerpiçten yapılan ve Part dönemine ait olan muazzam bir yapı tespit edilmiştir.²⁸⁸ Bu yapı yer yer Kura-Aras kültürüne ait olan tabakaların tahribine neden olmuştur. Part dönemine ait olan yapıların hemen altında, Kura-Aras kültürü II evresine ait yuvarlak planlı yapıların ortaya çıkması ile kendini göstermektedir. En alt tabakada ise bölgenin kalkolitik dönemine ait olan seramikler (Chaff Faced Ware) ele geçmiştir (Tablo 13).

Köhneh Pasgah yerleşimin ikinci sezon kazılarında Kura-Aras kültürüne ait olan tabakalarda 4 adet (98,100,102 ve 110 nolu) yuvarlak planlı yapı gün ışığına çıkarılmıştır (Resim 66,67). Köhneh Pasgah'dan elde edilen yuvarlak yapıların kalıntılarında taş temel yoktur. Temel sadece bir sıra kerpiçten oluşmaktadır. Özellikle 102 no'lu yapıda kullanılan kerpiçlerin boyutları standart bir şekilde 40×26×15 cm boyutlarındadır. Kerpiçlerin oluşumunda katkı maddesi olarak saman ve bazen küçük kireç taşı kullanılmıştır. Söz konusu bu dikdörtgen kerpiçlerden yuvarlak yapıları yapılması için iki farklı teknik kullanılmıştır. 98 no'lu yapıda, kerpiçlerin kenarları yuvarlak oluşturmak için eğri bir şekilde kesilmiştir. Bu nedenle kerpiçlerin boyutları yapının iç kısmında, dış kısmına göre daha küçük görünmektedir. Bu yapıda kerpiçlerin arasında bir tür harç kullanıldığı saptanmıştır. Diğer yapılarda ise böyle bir uygulama yoktur. 102 no'lu. Yapının kuzey kısmı tepenin yamacında yer alması nedeni ile tahrip olmuştur.

Köhneh Pasgah'da açığa çıkarılan daire planlı olan bu yapıların çapları 3.-4.80 m. arasında farklılık göstermektedir. Bu yapılar tek odalı olup tabanları sıkıştırılmış topraktır. 102 no'lu yapının tabanında önemli miktarda kerpiç yığını bulunmuştur. Bu yığınlar, duvarların daha yüksek olduğunu düşündürmektedir. 98 ve 102 no'lu yuvarlak yapıların iç kısımlarında Kura-Aras Kültüründe yaygın olarak görülen sekiler yer almaktadır. 102 no'lu yapıdaki sekinin boyutları 95×180 cm olarak saptanmıştır. Bu seki, yapının iç kısmını iki ayrı bölüme ayırmaktadır. Ayrıca bu yapının iç kısımlarında, Yanık Tepe'de de görüldüğü gibi iç içe yapılan bir diğer iç duvar bulunmaktadır. Köhneh Pasgah'da elde edilen yuvarlak yapıların işlevleri tam olarak bilinmemektedir.

²⁸⁸ Aghalari, B. (2014). New Finding of Circular Architecture in Northwestern Iran. M. H. Azizi, M. Khanipour, R. Naseri (Ed.). Proceedings of The International Congress of Young Archaeologists (s. 187-196). Tehran: University of Tehran Press.

Bu yapılardan Kura-Aras kültürünün özelliklerini taşıyan siyah- kırmızı açkılı seramikten başka bir şey elde edilememiştir.

Köhneh Pasgah Tepesi kazılarında elde edilen seramikler üç ana gruptan oluşmaktadır. Bunlar; Part Dönemi seramikleri, Erken Tunç Çağı seramikleri (Kura-Aras) ve Geç Kalkolitik döneme ait olan seramiklerden oluşmaktadır.

Geç Kalkolitik döneme ait olan seramiklerin hepsi el yapımı olup yüzeylerinde yoğun bir şekilde iri saman izleri görülmektedir. İç ve dış yüzeyleri çoğunlukla turuncu (10 R, 2.5 YR7/4) ve bazen sarımsı kahverenginde (10YR5/4-8) ve açık kahve renginde yapılmışlardır. Tipoloji açısından bakıldığında, geniş ve dar ağızlı kaplar, dik boyunlu ve bazen iki kulplu çömlekler ve sığ tepsilerden oluşmaktadır. Bu seramiklerde bezeme unsuru nadiren görünmektedir. Bir kaç örnekte özellikle form açısından tepsilere ait olan kaplarda, sıralı delikler yapılmıştır. Köhneh Pasgah'da bulunan Kalkolitik seramikler; Sioni, Damstvari Gora, Samshvilide, Gundulak²⁸⁹, Sekerat²⁹⁰ ve Sos Höyük²⁹¹ seramik buluntular ile kıyaslamak mümkündür (Resim 68,69-70).

Erken Tunç Çağı (Kura-Aras II) seramikleri, Kura-Aras kültüründe görülen seramiklerle aynı özelliklere sahiptir. Bu döneme ait olan seramiklerde kullanılan katkı maddesi, Kalkolitik dönemden farklı olarak mineral katkıdır. Yüzey renkleri ise Kura-Aras kültüründe yaygın olarak görülen siyah, kırmızı ve bazen de kahverengi şeklindedir. Form açısından ise çeşitlilik görülmemektedir. Formlar çoğunlukla küçük ve orta boy çömlekler ile sığ çanak/ kâseler ve bazen de küplerden oluşmaktadır. Kazıma bezeme, kullanılan tek bezeme tekniğidir. Bu döneme ait olan seramikler, Kuzey Batı İran'da yer alan Yanık Tepe²⁹², Haftavan Tepe²⁹³, Geoy Tepe ‘‘K’’ evresi²⁹⁴ ve İran dışında, Gürcistan'da yer alan Ernis ve Kvatskhelebe bulunmuştur.²⁹⁵ Ayrıca

²⁸⁹ Kiguradze and Sagona, 38-94.

²⁹⁰ C. A. Burney, ‘‘Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age’’, *Anatolian Studies*, 8, 1958, 157-209.

²⁹¹ Sagona, ‘‘Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia’’, 329-373.

²⁹² Burney, ‘‘Circular Buildings Found at Yanık Tepe in North-west Iran’’, 239-240.

²⁹³ C. A. Burney, ‘‘Excavations at Haftavan Tepe 1971: Third Preliminary Report’’, *Iran*, 11, 1973, 153-172.

²⁹⁴ Burton-Brown.

²⁹⁵ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*.

Anadolu’da Iğdır bölgesi²⁹⁶ ve Nahçıvan’da Kül Tepe ²⁹⁷seramikleri ile benzerlik göstermektedir.

Köhneh Pasgah Tepesi Geç Kalkolitik Saman Yüzlü (Chaff Faced Ware) seramiklerin ve Kura-Aras Kültürüne ait buluntuların bir arada bulunması açısından önem taşımaktadır. Ancak bu yerleşimde Kura-Aras I. evresine ait buluntuların cılız ve yetersiz olduğundan yerleşimde Geç Kalkolitik Erken Tunç Çağ (Kura-Aras) geçiş evresi tam olarak anlaşılmamaktadır. Buna Rağmen Yanık Tepe, Haftavan ve Ravaz gibi yerleşimlerin yanı sıra Yuvarlak planlı yapıların bulunması açısından bölgesel öneme sahiptir. Bu yerleşimde Kültürün ikinci evresine ait tabakalardan elde edilen C14 örnekleri M.Ö. 2817-2665 yıllarını göstermektedir. Ayrıca Geç Kalkolitik (Saman yüzlü seramikler) döneme ait C14 örnekler M.Ö. 3956-3787 yıllarını göstermektedir²⁹⁸.

Tablo 13. Köhneh Pasgah Tabakalanma Tablosu

TABAKA	DÖNEM	TARİH
Köhneh Pasgah IV	ETÇ (Kura-Aras II)	
Köhneh Pasgah III	ETÇ (Kura-Aras II)	
Köhneh Pasgah II	ETÇ (Kura-Aras II)	MÖ 2817-2665(C14)
Köhneh Pasgah I	Geç Kalkolitik	MÖ 3955-3787 (C14)

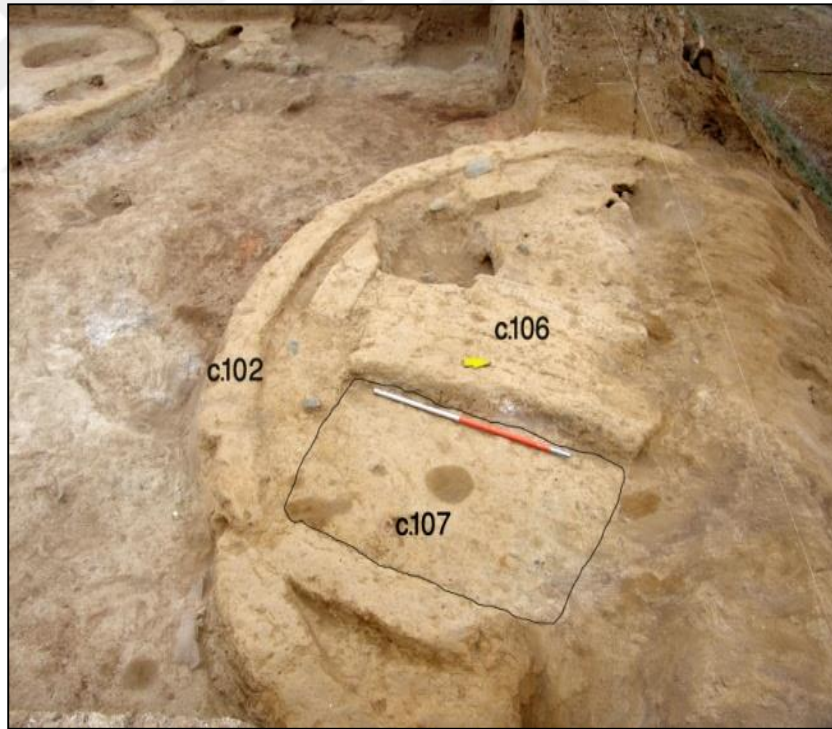
²⁹⁶ Burney, “Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age”, 157–209.

²⁹⁷ Seyidov.

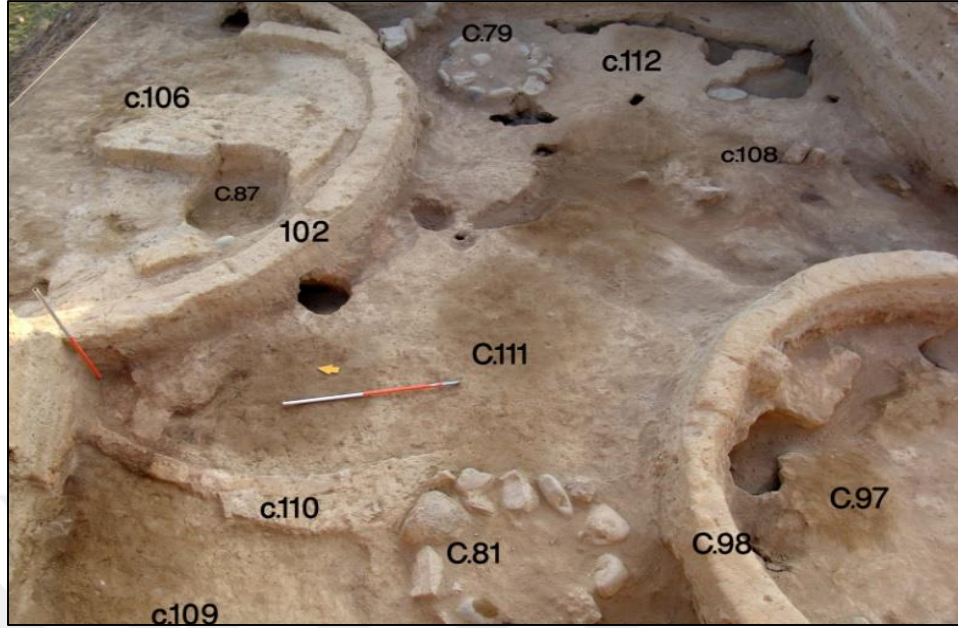
²⁹⁸ Maziar, 165-193.

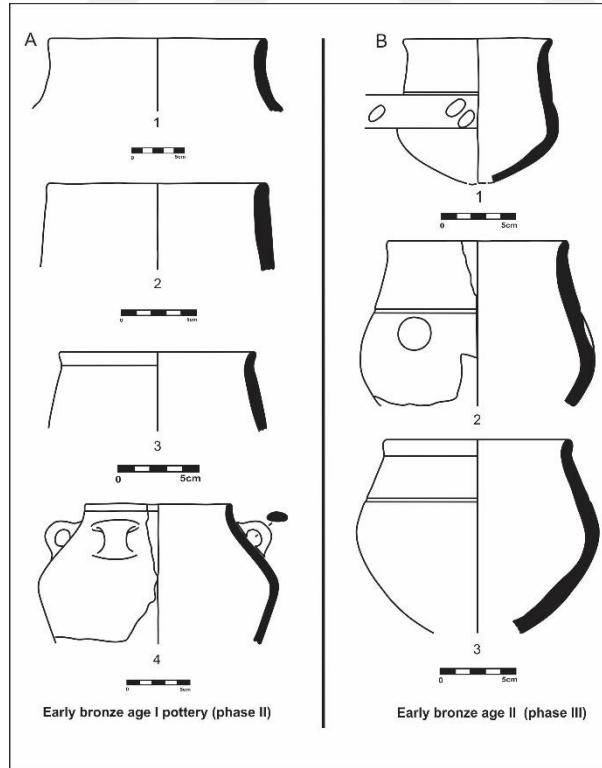
Resim 65. Köhne Pasgah Tepesi (Aghalari 2007)

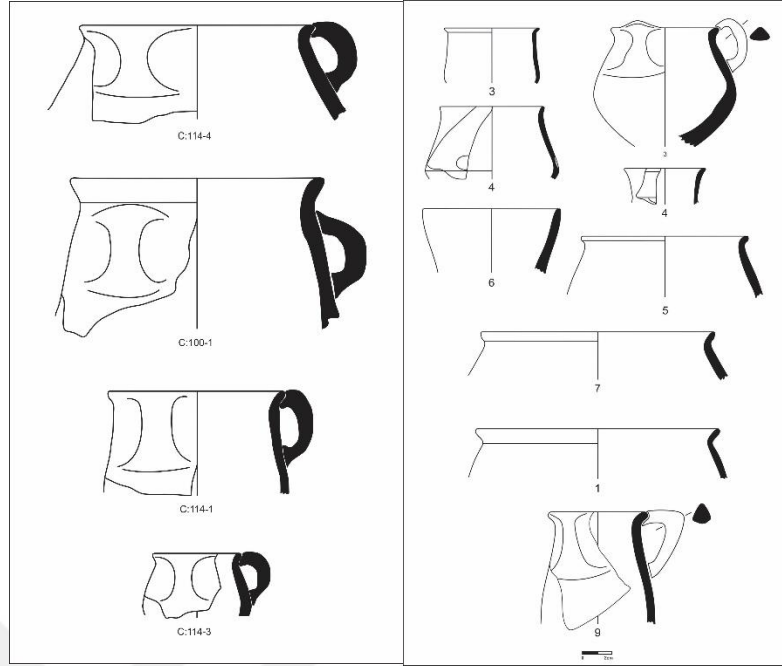
Resim 66. Köhne Pasgah'da Gün Işığına  ıkarılan Yuvarlak Planlı Yapılar (Aghalari, 2007)

Resim 67. Köhneh Pasgah'da Gün Işığına Çıkarılan Yuvarlak Planlı Yapılar (Aghalari, 2007)

Resim 68. Köhneh Pasgah Tepesi Kura-Aras II ve III. Evrelerine Ait Çanak Çömlek Örnekleri (Aghalari, 2007)

Resim 69. Köhneh Pasgah Tepesi Kura-Aras II ve III. Evrelerine Ait Çanak Çömlek Örnekleri (Aghalari, 2007)

Resim 70. Köhneh Pasgah Tepesi Kura-Aras II ve III. Evrelerine Ait Çanak Çömlek Örnekleri (Aghalari, 2007)

5.2.4. Köhneh Tepesi

Köhneh Tepesi Doğu Azerbaycan Eyaleti, Kaleyber ilçesi, Khoda Afarin bölgesindedir. Aras Nehri kıyılarında yer alan Köhneh Pasgah Tepesinin hemen yanında Mafruzlu ve Shojaylu köyleri arasında konumlanmıştır. Köhneh Tepesi Khoda Afarin Baraj havzasında yer alması nedeni ile diğer yerleşimlerin yanı sıra Khoda Afarin Arkeoloji kurtarma kazıları projesi kapsamında 2007 ve 2008 yıllarında B. Aghalari ve

A. Zallagi başkanlığında kazılmıştır.²⁹⁹ Köhneh Tepesi 77×44 m boyutlarında, yer aldığı ovadan 7m, deniz seviyesinden ise 300 m yüksekliktedir. Aras Nehrinin 500 m uzağında yer alan yerleşimin, Köhneh Pasgah ile arasındaki mesafe 50 m dir. Köhneh Tepe kazıları kurtarma kazısı olması nedeniyle oldukça geniş bir alanda (13 açma) yürütülmüştür. Elde edilen ilk sonuçlara göre yerleşim ilk kez Erken Tunç Çağı / Kura-Aras II. Döneminde iskan edilmiştir. Aynı Köhneh Pasgah tepesinde olduğu gibi yerleşimin en üst katlarında Tarihi (Part) döneme ait buluntular ele geçmiştir.

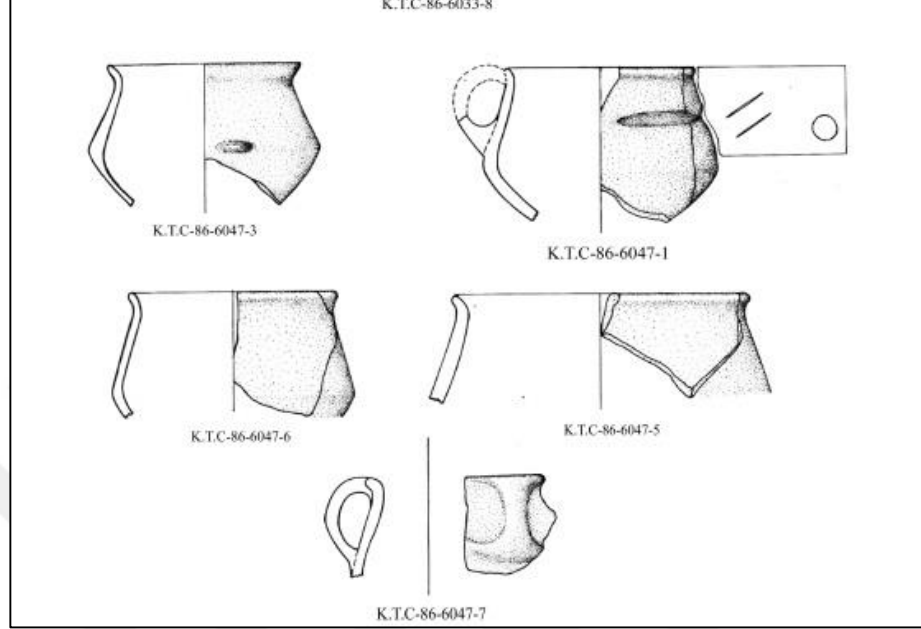
Köhneh Tepe'den elde edilen seramikler gri, Kahverengi, devetüyü ve kırmızı renkli olarak dört çeşittir ve bunların %90'nı gri renklidir. Form açısından Köhneh Tepe'de elde edilen seramikler açık ağız, kapalı, boyunlu kaplar, düz ağızlı ve kulplu kaplar olarak ayrılmıştır (Resim 71-75). Her grup ağız kenarlarına göre birkaç alt gruplara ayrılmaktadır.

Köhneh Tepe'den elde edilen seramiklerde az da olsa bazı bezeme unsurları görülmektedir (Resim 71-75). Çizgi oyma elemanlar, yoğunlukla yatay bantlar, basit asılı üçgenler ve eğri hatlardan oluşmaktadır. Ender olarak bazı boyalı parçalarda bulunmuştur. Boya genellikle siyah olup eşkenar dörtgenler ve çapraz hatlar şeklindeki geometrik motiflerin çiziminde kullanılmıştır. Çok az örnekte yuvarlak ve diziler halinde ekleme süslemeler de görülmektedir. Görülen bir diğer bezeme unsuru parmak baskılardan (dimple) oluşmaktadır. Bazı diğer oluklar badem şekli veya eğri oluklardan oluşmaktadır. Köhne Tepe'de gün ışığına çıkarılan mimari planlar Köhneh Pasgah tepe örneklerinden farklı olarak dikdörtgen planlıdır.

Köhneh Tepe kazılarında yoğun seramik buluntularının yanı sıra Kuzeybatı İran'da ilk kez Kura-Aras Kültürüne ait bir oda mezar gün ışığına çıkarılmıştır. Mezar kerpiç'ten ve 210×210 santimetre boyutlarında yapılmıştır. Duvarlar içten ve dıştan sıvanmış ve 25 cm aralıklarla açılan, çatı için kullanılan dalların geçirildiği duvar delikleri hala görülebilmektedir. Ayrıca kamış/saz izlerine rastlamıştır. Mezarın tabanından 25 cm yüksekte yer alan ikinci sıra dal delikleri bu mezarın iki çatıya sahibi olduğunu düşündürmektedir. Mezar içinde bir bireye ait hocker pozisyonunda gömülmüş iskelet bulunmuştur. Mezar hediyesi olarak Tunç'tan yapılmış balta, mızrak ucu, halka ve Kura-Aras Kültüründe yaygın olarak görülen siyah açkılı çömleklerin

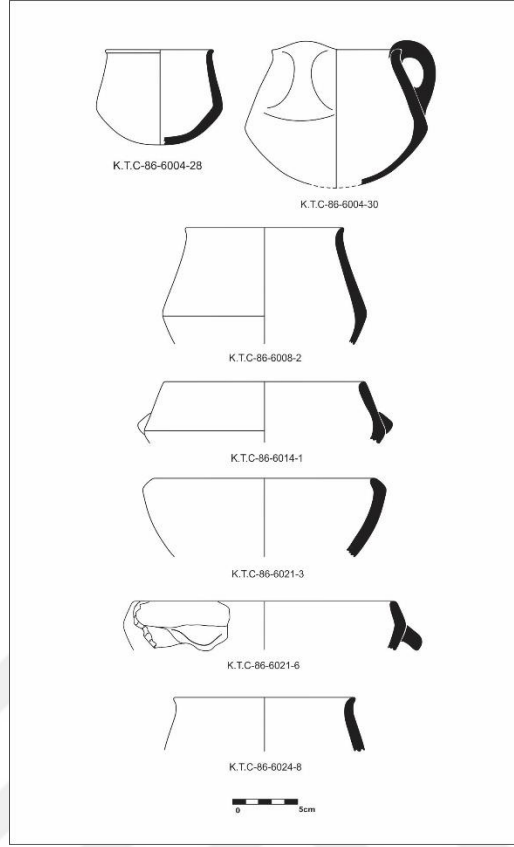
²⁹⁹ A. Zallagi, B. Aghalari, *Excavation at Kohne Pasgah Tepesi*, Unpublished report prepared for ICHHTO (In Persian), 2007.

yanında, bir çömlek altlığıyla beraber ele geçmiştir (Resim 72). Gömünün etrafında 6 farklı hayvana ait kemikler ele geçmiştir. Buluntular üzerinde laboratuvar çalışmaları devam etmektedir. Mezarın Kura-Aras II. Döneme ait olduğu düşünülmektedir.³⁰⁰

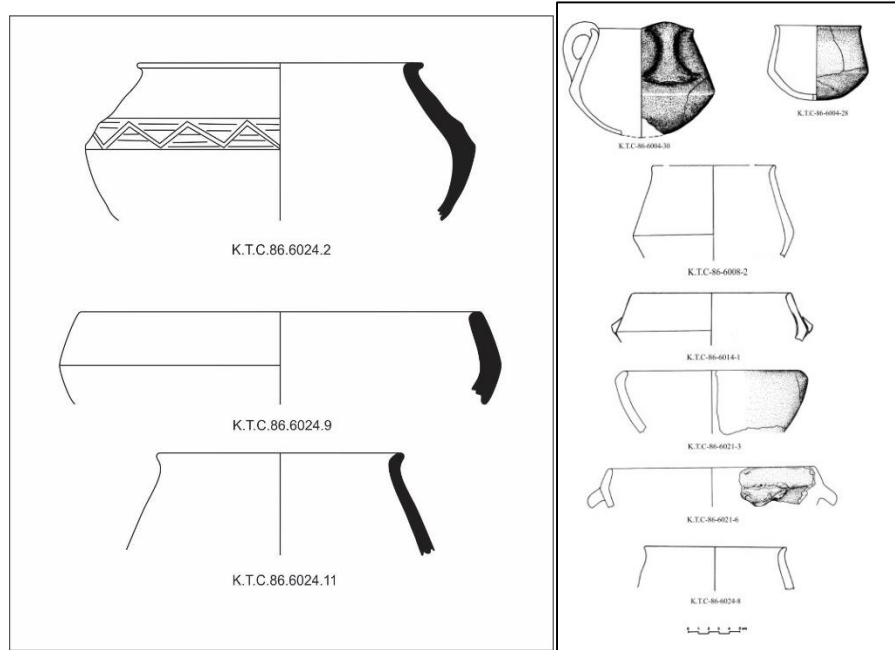

Resim 71. Köhneh Tepesi Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Zallagi ve Aghalari, 2007)

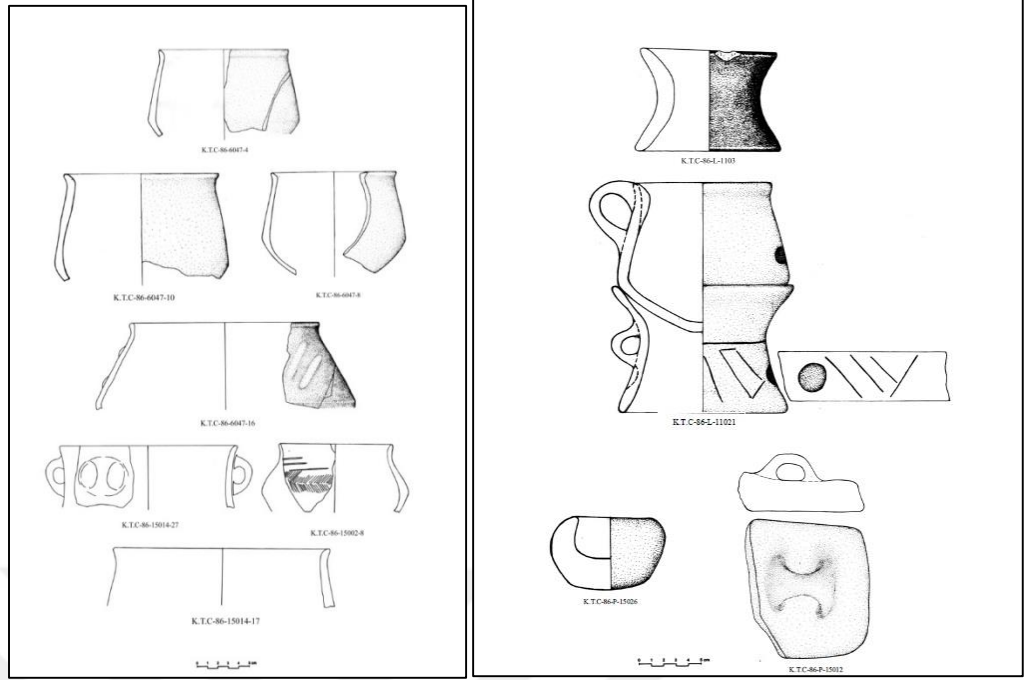
³⁰⁰ A. Zallagi, B. Aghalari, *Excavation at Kohne Pasgah Tepesi*, Unpublished report prepared for ICHHTO (In Persian), 2007.

Resim 72. Köhneh Tepesi Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Zallagi ve Aghalari, 2007)

Resim73. Köhneh Tepesi Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Zallagi ve Aghalari, 2007)

Resim 74. Köhneh Tepesi Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Zallagi ve Aghalari, 2007)

Resim 75. Köhneh Tepesi Kura-Aras II. Döneme Ait Oda Mezar (Zallagi ve Aghalari, 2007)

5.2.5. Topraklı Tepe

Doğu Azerbaycan eyaletinin Miyane isimli ilçesinin merkezi bölgesinde yer alan Topraklı tepesi, Kula köyünün yaklaşık 200m doğusunda, Aydoğmuş nehrinin kuzey tarafında yer almaktadır. Topraklı tepenin güneyinde akan Aydoğmuş nehri, kaynağını dağdan alır. Gere ağaçtan geçtikten sonra Gerangu ve Şehreçayi nehirlerine katıldıktan sonra, Miyane kentinde Kızıl Uzen nehrine bağlanır ve Hazar Denizi'ne dökülür.

Topraklı Tepesinin üzerinde yapılan arkeolojik kazıların sebebi, bu tepenin Aydoğmuş barajı gölünde yer almasıdır. Topraklı Tepe kurtarma kazısı olarak 2005 yılında Javad Ghandger tarafından gerçekleştirilmiştir (Resim 76).

Topraklı tepede yapılan kazılar sonucunda, bulunan seramikler Hasanlı VII mallarıyla benzerlik göstermektedir (Resim 77, 78- 79). Örneğin topraklıda bulunan 16 numaralı seramiğin formu Hasanlı VII dönemine ait (8.şekil) 14 numaralı seramiğine benzemekte ve bu kapların kulpu, 7 numaralı seramiğine benzemektedir. 8 numaralı kâse, Hasanlı VII döneminin 6 numaralı kâsesine benzemektedir ³⁰¹Topraklı tepenin 8 numaralı boyunlu güveç kabı, Hasanlı VII C tabakasında bulunan 7 ve 1 numaralı seramiğine, 2 numaralı güveç kabı ise Hasanlı VII döneminin (10.şekil) 11 numaralı seramiğine ve 3 numaralı kâse, Hasanlı (7.şekil) 6 numaralı örneğiyle ve Topraklı tepenin 4 numaralı derin kâsesi Hasanlı VIIC (4.şekil) ve 4 numaralı örnekle kıyaslanacak türdendir. Ayrıca, 15 numaralı seramiğin tasarım formu, Geoy Tepe M ve Gawrada³⁰² bulunanlara benzemektedir. Topraklı tepesindeki sondajlar, bölgedeki erken dönem çömlekçilik geleneğinin, geç Kalkolitik dönemde devam ettiğini göstermektedir. Boyalı çanak çömlek örnekleri, Gijlar C örneğine benzemekte ve Hasanlı VIIC döneminin M.Ö. Dördüncü binyılın sonuna tarihlenmesi göz önünde bulundurularak Geç Kalkolitik dönemden, Erken Tunç Çağına devam eden sürekliliği göstermektedir. ³⁰³Ama Miyane, Bostan Abad ve Heşterud gibi Urmiye Gölü'nün doğu bölgelerinde

³⁰¹ Danti, M.; Voigt, M. M.; Dyson. R. H. (2004). The search for the Late Chalcolitic /Early Bronze Age Transition in the Ushnu – Solduz valley, Iran. A. Sagona (Ed.). A view from the highland, archaeological studies in Honour of charley Burney (s. 583-615). Leuven: Ancient Near Eastern Studies Supplement Series, 12.

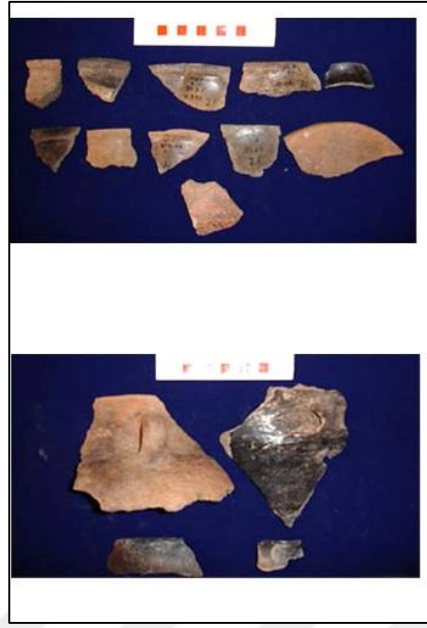
³⁰² Rothman, M. (2002). Tepe Gawra: The Evolution of a Small Prehistoric Center in Northern Iraq. University Museum Monographs 112, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.

³⁰³ Danti, M.; Voigt, M. M.; Dyson. R. H. (2004). The search for the Late Chalcolitic /Early Bronze Age Transition in the Ushnu – Solduz valley, Iran. A. Sagona (Ed.). A view from the highland, archaeological

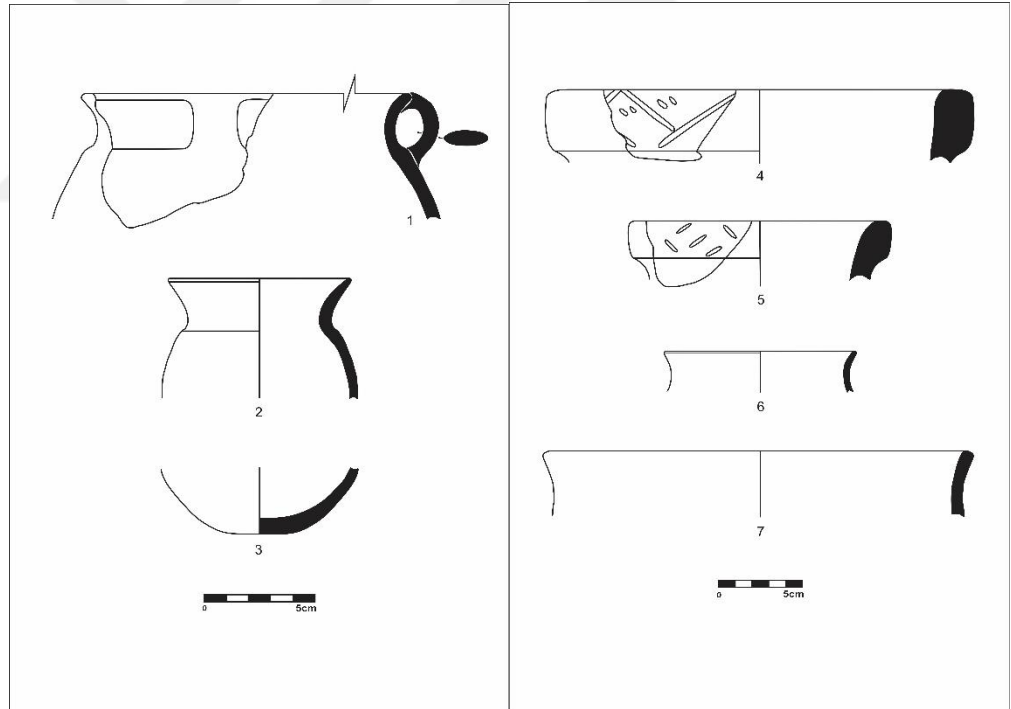
olan alanlarda yapılan son araştırmalar, bu alanların büyük çoğunluğunun Kura-Aras kültürünün ikinci aşamasında iskân edildiğini göstermektedir. muhtemelen kura-Aras kültürü sonradan bu alanlara dâhil olmuş. Bu yüzden alanın, Geç Kalkolitik ve Erken Tunç dönemleri arasında bir boşluk olduğu fikri akla yatkındır.

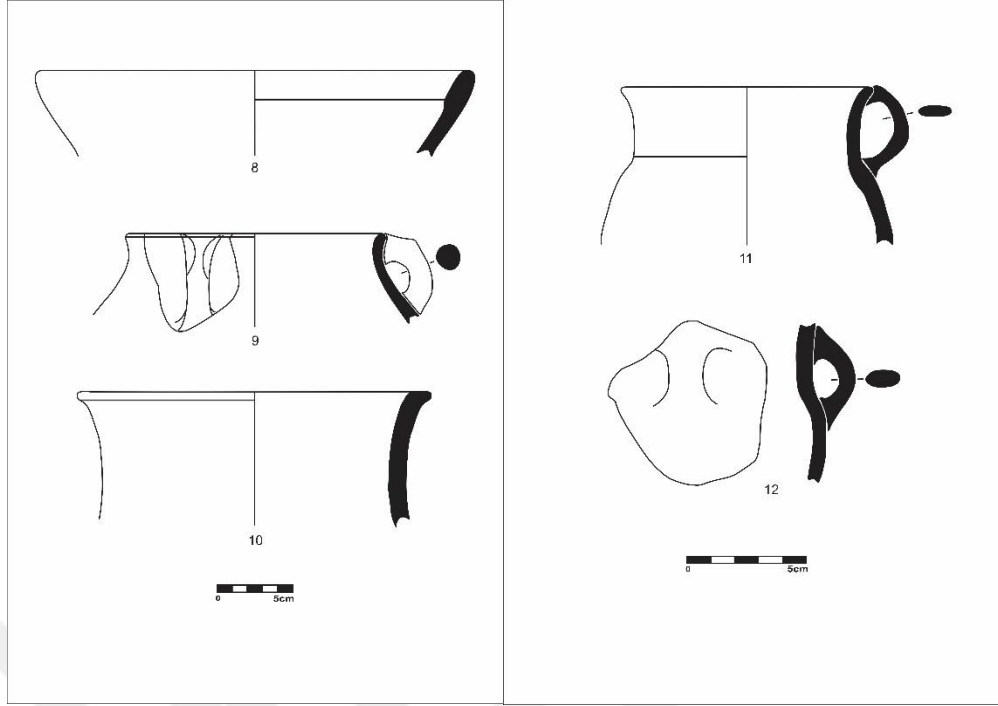
Resim 76. Topraklı Tepe Topografisi ve Günışığına Çıkarılan Mimarisi (Omrani 2006)

Resim 77. Topraklı Tepe Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Omrani 2006)

Resim 78. Topraklı Tepe Çanak Çömlek Örnekleri (Omrani 2006)

Resim 79. Topraklı Tepe Çanak Çömlek Örnekleri (Omrani 2006)

5.2.6. Tepe Baruj

Tepe Baruj, Doğu Azerbaycan Eyaletinde, Marend ovasında yer alır. Kronolojik açısından süreklilik göstermesi nedeniyle önemli yerleşimlerden biridir. Tepe Baruj 220×150 m boyutlarında olup, ovidan yaklaşık 20 metre yüksektir. Tepe Baruj'da Karim Alizadeh tarafından yapılan sistematik yüzey araştırma sonucu önemli bilgiler elde edilmiştir. Baruj tepesindeki sistematik incelemeler, Aras nehrinin Neolitik dönemden, Geç Tunç Çağı'na kadar olan kuzey-güney yönlü kültür ilişkilerinin araştırması amacıyla Karim Alizadeh tarafından sistematik yüzey araştırma olarak gerçekleştirilmiştir. Alizadeh'in çalışmaları bu alanda, Geç Neolitik dönem, Erken, orta ve Geç kalkolitik, kura-Aras I ve Erken, orta, Geç Tunç Çağının zengin eserlerine sahip olduğu tespit edilmiştir.³⁰⁴ Tepe Baruj'tan elde edilen Geç Neolitik döneme ait buluntular Urmiye Gölü havzasındaki Haji Firuz buluntularına benzemektedir. Urmiye Gölü havzasıyla olan bu ilişki Erken kalkolitik (Dalma) dönemine kadar devam etmiştir. Ayrıca baruj' un Geç Neolitik ve kalkolitik eserlerini, Transkafkasya'nın şulaveri-şomu kültürü ile tamamen karşılaştırılabilir olduğu düşünülmüştür. Ayrıca Geç Kalkolitik

³⁰⁴ Alizadeh ve Azarnoosh, "Systemic survey of Tepe Baruj, dual cultural relation ship of Aras River", 3-22.

döneme ait eserlerin, bir taraftan Pisdeli, diğer taraftan Nahçıvan bölgesinin Geç Kalkolitik eserleri ile bağlantılı olduğunu düşünülmektedir.³⁰⁵

Yukarıda belirtilen eserlerinin yanı sıra, Baruj tepesi Merend ovasında Kura-Aras dönemine ait güçlü bir tabaklanmaya sahiptir. Oluşan doğal kesiklerden de tahmin edildiği gibi, bu yerleşimde 10 m'den daha kalın bir tabaka bu döneme aittir. Baruj' un Kura-Aras dönemi eserleri, güney Kafkasya bölgesinin birçok alanıyla kıyaslanabilir fakat en çok Geoy ve Yanık Tepe buluntularıyla benzerlik göstermektedir (Resim 80-81).

Baruj Tepedeki sistematik incelemelerden elde edilen buluntulara dayanarak, Geç Kalkolitikten Erken Tunç'a geçiş sürecinde sürekliliğin var olduğu düşünülmektedir³⁰⁶. Alizadeh, buluntular arasında, içi gri, kırmızı renkli hamura sahip ve yeterli derecede pişmemiş seramiklerin kronoloji açısından Geç Kalkolitik döneme tarihlenmeleri gerektiğini belirtmiştir. Bitkisel katkıya sahip bu çömleklerin yüzeyleri perdahlıdır. Tipolojik açıdan bu tür çömlekleri, Geç Kalkolitik ve Erken Tunç çağı arasına yerleştirmek daha uygundur. Geç Kalkolitik dönemde yapılan örnekler, Erken Tunç dönemi buluntularının arasına girip ve geliştirilmişler. Bunların yanı sıra, Saman ve kum karışımı katkılı ve tarak süslemelere sahip seramik türlerini, Kura-Aras' in oluşum ve Kura-Aras I dönemine tarihlendirmek gerekir. Çünkü tam olarak Nahçıvan Ovçular tepesi alanı geçiş aşamasında ki seramik örneklerine benzemektedir.³⁰⁷ Ayrıca seramiklerde kullanılan kulplar da, tam olarak Ovçular tepesinde ki örneklerle benzemektedir.³⁰⁸ Ayrıca delik süslemeleri ve belirsiz şekilleri olan kaplar, Sioni buluntularıyla benzerlik göstermektedir.³⁰⁹

Baruj ve genel olarak Merend ovası, Kura-Aras kültürü için köken olabilecek alanlardan biri olarak kabul edilebilir. Bu alanın incelemelerinden elde edilen Kalkolitik ve Erken Tunç çağı eserlerinin gösterdiğine göre, bu alanın, Ahizade'nin önerdiği gibi Kura-Aras'ın oluşum ve Kura-Aras I aşamasını göstermektedir. İran'ın kuzeybatısının

³⁰⁵ Alizadeh ve Azarnoosh, "Systemic survey of Tepe Baruj, dual cultural relation ship of Aras River", 3-22.

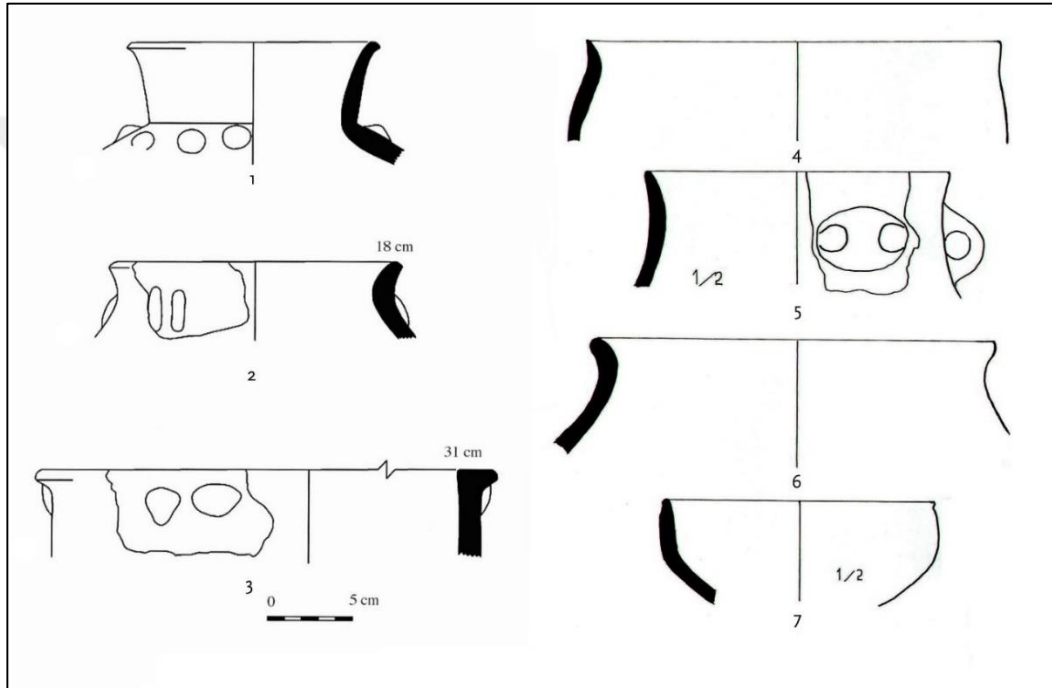
³⁰⁶ Alizadeh, K. (2008). The Chalcolithic to Early Bronze Age Transition at Baruj Tepe (Barı Qalası), North-western Iran. A. Sagona, K. S. Robinson (Ed.). *Ceramics in Transitions: Chalcolithic through Iron Age in the Highlands of Southern Caucasus and Anatolia* Peeters, LeuvenParisDudley, MA. (s. 264-258).

³⁰⁷ Bakhshaliyev, V.; Marro, C. (2009). *The Archaeology of Nakhichevan, Ten Years of New Discoveries*. İstanbul: Ege Yayınları.

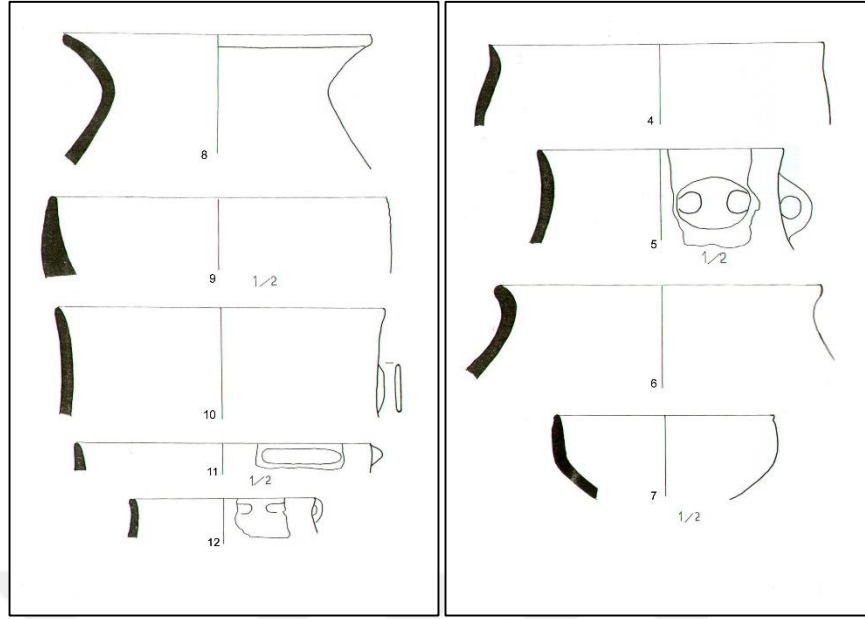
³⁰⁸ Seyidov, 39.

³⁰⁹ Kiguradze and Sagona, 38-94.

bu kısmı, tarih öncesinde Kura-Aras kültürünün merkezi ve kaynağı olan alanlardan biri olabilir. Kesin olan şey, bu ki; bu bölgede Geç Kalkolitikten Erken Tunç'a geçiş sürecinin yaşanmasıdır. Ovada Geç Kalkolitik döneminin sonunda saman yüzeyli seramikleri olan yerleşimler, yaklaşık M.Ö. 3700 lerde görülür. Yukarıda sözü edilen formlar ve özel seramikler de dâhil olmak üzere bir dizi eserin varlığı burada yaklaşık M. Ö. Dördüncü binyılın yarısında, yeni bir kültürel aşamaya, yani Kura-Aras kültürüne geçildiğini göstermektedir. Bu geçiş süreci keskin bir şekilde olmamış yüzyıllar boyunca sürmüştür.

Resim 80. Tepe Baruj Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Alizadeh ve Azernush, 2003)

Resim 81. Tepe Baruj Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Alizadeh ve Azernush, 2003)

5.2.7. Değirmen Tepe

Değirmen Tepesi, Bostanabad şehrinin batısında yer almaktadır. Tepenin Tebriz-Tahran yoluna olan mesafesi yaklaşık 200 m'dir. Bu tepenin batısında Hac Ağa Çay nehri akmaktadır. Bu nehir tepenin güney tarafında bulunan Bone Kohel Nehri ile birleşip ve doğuya doğru yön değiştirmektedir. 300×170 boyutlarındaki Tepe ovandan 13-14 m, deniz seviyesinden ise yaklaşık 1725 m yüksektedir. Bu alan 2003 yılında 9703 numarayla İran'ın ulusal eserler listesinde tescil edilmiştir. Değirmen Tepe, Tebriz-Miyane ve Tebriz-Serab bağlantılı yolların üzerinde olan, geniş bir ovanın içinde yer almaktadır.³¹⁰

Alandaki ilk arkeolojik incelemelerden elde edilen net bir bilgi mevcut değildir. Ama öyle görünüyor ki, ilk olarak Doğu Azerbaycan eyaletinin kültürel miras uzmanları bu tepeyi ziyaret edip, yüzeyde olan eserlerini inceledikten sonra bu eserleri 2003 yılında İran'ın ulusal eserler listesinde tescil etmişler. 2005 yılında Doktor Telayi bu eyaletin uzmanlarının daveti üzerine, bu alanı ziyaret etmiş ve aynı yıl içine Rehim Velayeti önderliğinde Bostanabad ilinin eserlerini incelemek ve tanımlamak projesi adı altında, Tahran üniversitesinin Arkeoloji Enstitüsünden gelen bir grup, bu alanı incelemişler. Aynı zamanda Urmiye Gölünün doğusundaki obsidyen alanlarını inceleme

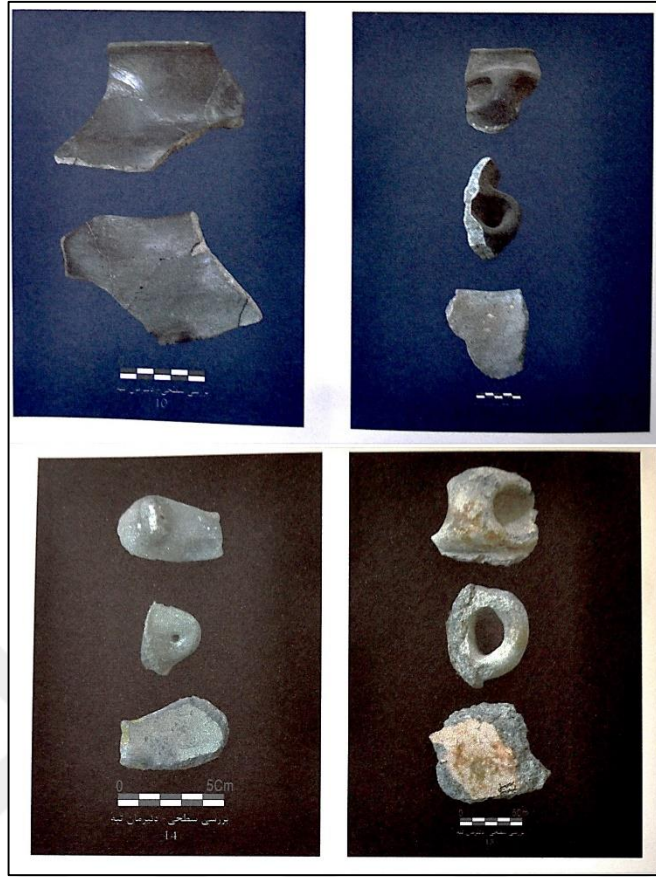
³¹⁰ Chaychi ve Omrani, 24.

projesi adı altında, bu alan Niknami ve Çayçi tarafından incelenmiş ve son olarak Bölgedeki ilk kazılar 2007 yılında Çayçi ve Omrani tarafından bir sezon boyunca gerçekleştirilmiştir.

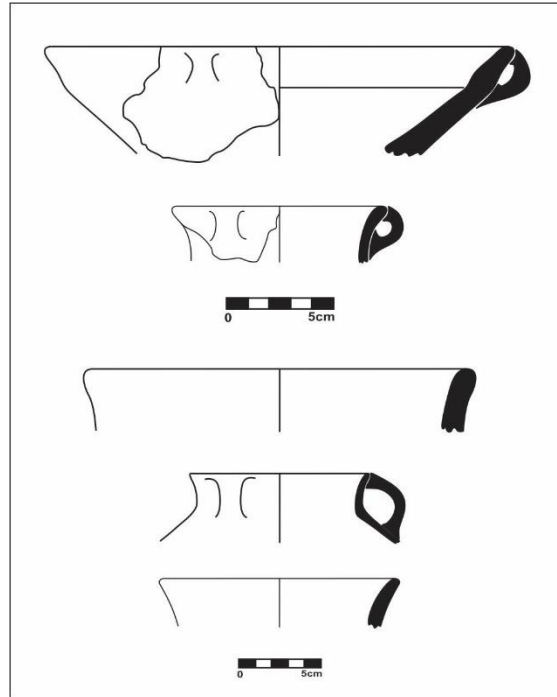
Alandaki ilk incelemelerde, iki renkli çömlek ve fazla miktarda Nahcivan kulplu olan Kura- Aras türünün iyi pişmiş gri-siyah çömlek eserlerinden ele geçmiştir (Resim 82-83). Yapılan kazılarda alanın Geç Neolitik, kalkolitik, Erken, Orta ve Geç Tunç Çağları, Demir çağı I-II ve son olarak İslami dönemlere ait buluntuların olduğu belirtilmiştir.³¹¹

Bu alandaki elde edilen eserler ve malzemelerin yayınlanmaması nedeniyle kullanılabilecek tek kaynak, bu alanın, pek fazla bilgi vermeyen başlangıç ve ön raporudur. Tüm bu verilerden sonra bu alanın eserlerinden şu sonuçlar çıkarılabilir; İran'ın kuzey batısının bu bölgesi Geç Neolitik dönemden itibaren yerleşim görmüştür. Dalma dönemi ve daha sonra Kalkolitik Çağının Pisdeli evresinde de iskan edilmiş olan bu alanda Tahran üniversitesinin Arkeoloji Enstitüsü tarafından yapılan son araştırmalara göre, Geç Kalkolitik II ve III döneminden değerli eserlerin bulunduğu ortaya konmuştur. Urmiye Gölü doğusunun arkeolojik literatüründe, Yanık türü Geç Kalkolitik dönem çömllekleri, bu alan da açık bir şekilde tanınabilir. Buda alanın tarih öncesi toplumlarının bu alanda, Geç Kalkolitik döneminin son dönemlerine kadar göçebe şekilde de olsa, yerleşim yerlerine sahip olduklarını göstermektedir. Toplumların Geç Kalkolitik dönemden, Erken Tunç Çağına geçiş sürecinin takip edilememesi nedeniyle bu alandaki geçişin nasıl olduğuna dair bir bilgi yoktur. Ama Değirmen Tepe buluntularından anlaşıyor ki Kura-Aras türü çömlleklerin birçoğu, Kura-Aras kültürünün II veya daha geç bir aşamasına aitti. Bu geçiş sürecini anlamak için, Değirmen Tepe gibi alanlarda daha detaylı araştırmalara ihtiyaç vardır. Bu alanda yapılacak C14 analizleriyle bu alanla ilgili kesin sonuçlara varılabilir.

³¹¹ Chaychi ve Omrani, 27.

Resim 82. Değirmen Tepe Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Omranı 2006)

Resim 83. Değirmen Tepe Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Omranı 2006)

5.2.2. Yüzey Araştırmaları ile Saptanan Merkezler

Yukarıda belirtildiği gibi Kuzeybatı İran'da Kura-Aras Kültürüne ait özel bir yüzey arkeoloji araştırma bulunmamaktadır. Aşağıda sınılan yerleşimlerin bir çoğu yapılan genel arkeoloji yüzey araştırmalar ile birlikte saptanmıştır. Ayrıca yerleşimlerin bir kısmı baraj yapım nedeni ile yapılan kurtarma araştırmalar sırasında gerçekleşmiştir. Bu açıdan bu yerleşimler Doğu Azerbaycan Eyaletini tüm bölgelerini kapsamamaktadır. Diğer yandan bu araştırmalarının raporlarına ulaşılma imkanı son derece zordur ve suılan bilgiler de çok yetersidir. Bununla birlikte elde edilen bilgilere göre yüzey araştırmalar sonu saptanan önemli yerleşimler aşağıda sıralanmıştır. Batı Azerbaycan Eyaletinde anlatıldığı gibi bu yerleşimlerin büyük bir kısmı Omrani (2006) doktora tezinde toplanmıştır.

İğdir Aslanduz Tepesi: İğdir Tepe Erdebil Eyaletine bağlı Aslanduz kasabasının 16 km güneyinde yer alan İğdir köyünün kuzey doğusunda, çay vadisine bakan bir kışlanın üzerinde yer alır. Deniz seviyesinden 220 m yükseklikte yer alan tepenin güney kısmı, tarım arazisi olması sebebiyle büyük oranda tahrip edilmiştir.

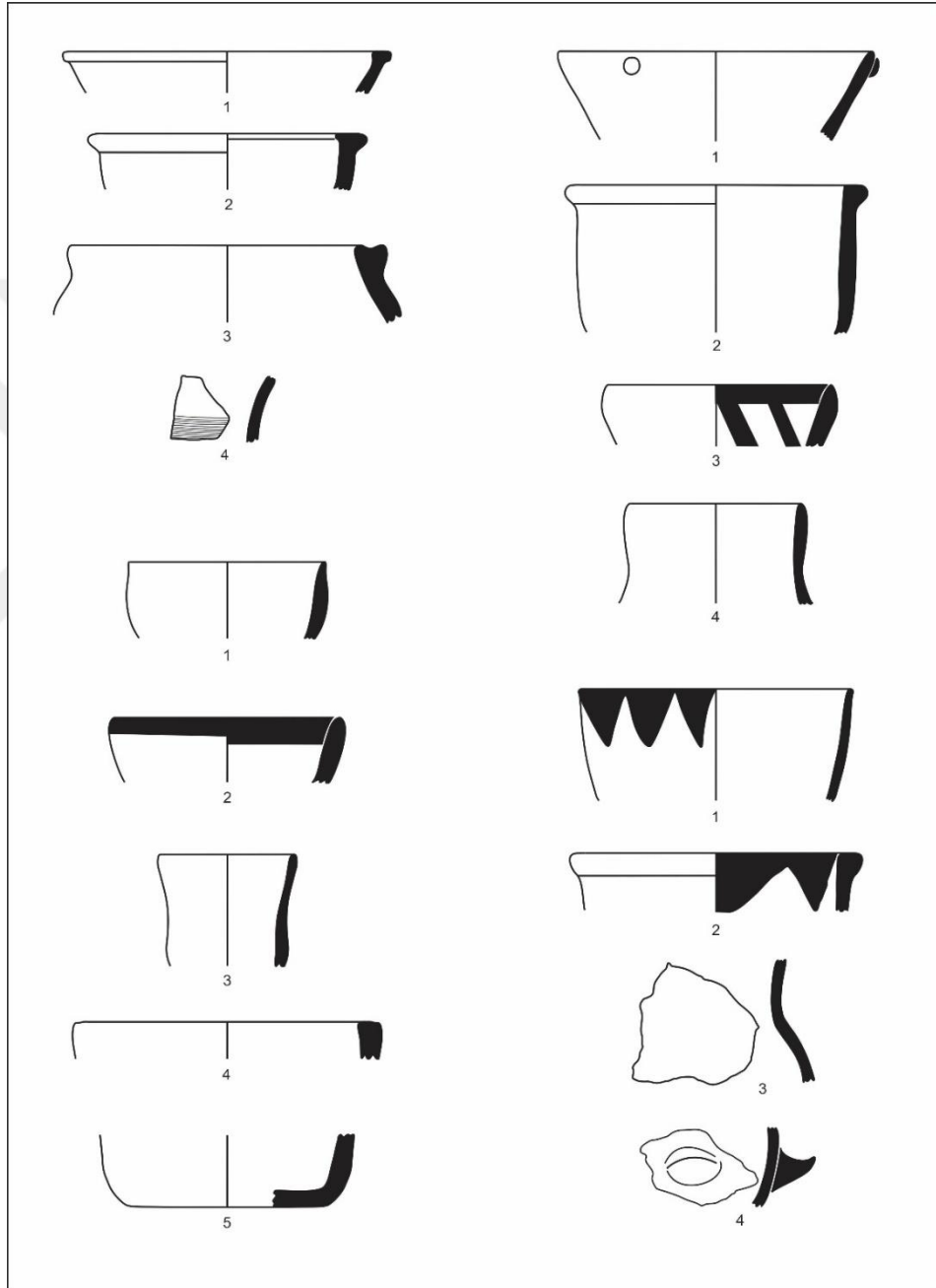
Yüzey araştırmaları sırasında bu tepede Hesari tarafından kısıtlı boyutta bazı sondajlar yapılmıştır³¹² Tepede elde edilen seramikler Neolitik, Kalkolitik ve Erken Tunç Çağına ait olduğu düşünülmektedir. Bu verilerin Moğan ovasının kronoloji tablosunu tamamlamak için yardımcı olabileceği düşünülmektedir. Moğan bölgesinde ve Ardebil bölgesinde ilk kez bu bulgulara ulaşılmıştır.

Bu tepeden elde edilen bilgiler, Moğan ovasının Aslandüz ve Nadir Tepe araştırmalar ile birlikte kalkolitik döneme ait veriler³¹³, bölgenin söz konusu Kalkolitik dönemde, (M.Ö. dördüncü binyıl) iskan edildiğini göstermektedir. Muhtemelen bir dizi mevsimlik göçebe topluluklar, M. Ö. dördüncü binyıl boyunca, ovanın farklı alanlarını yıl boyunca kullanmışlar ve bu yerli topluluklar, M.Ö. dördüncü binyılın ikinci yarısında, Kura-Aras kültürünün yeni gelen topluluklarıyla birlikte, ovanın yeni alanlarını kullanıp yerleşmişlerdir. Moğan ovasında ve İran'ın kuzeybatı'sının, kuzey

³¹² M. Hesari, H. Akbari, *The report of İğdir Aslandouz Tepe Sound, Archeological Reports 4*, Cultural Heritage and Tourism Organization, Tehran 2005, 29-31.

³¹³ K. Alizadeh, "The Chalcolithic to Early Bronze Age Transition at Baruj Tepe (Barı Qalası), North-western Iran". A. Sagona, K. S. Robinson (Ed.). *Ceramics in Transitions: Chalcolithic through Iron Age in the Highlands of Southern Caucasus and Anatolia* Peeters, LeuvenParisDudley, MA 2008, 264-258.

doğu tarafında da Kura-Aras topluluklarının birkaç yüz yıllık bir arayla Geç Kalkolitik dönemden Erken Tunç Çağı'na geçtikleri görülmektedir. Çünkü bu ovada İğdir Tepe ve Nadir Tepe gibi bir kaç alanda yapılan araştırmalar, Kura-Aras II döneminden buluntular elde edilmiştir. bu alanların hiç birinde bu kültürün başlangıç aşamasına dair veri bulunamamıştır³¹⁴ (Resim 84).

Resim 84. İğdir Aslanduz Tepesi Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Omrani 2006)

³¹⁴ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*, 134

Parsabad Şahtepesi: Bu tepe, Parsabad şehrinin Aslanduz İlçesine bağlı Maqsudlu köyünün kuzeybatı tarafına 4 km uzaklıktadır. Tepe yaklaşık 150× 80 metre genişlikte ve batı taraftaki tarım arazilerinden 8 metre yükseklikte olup Aras nehrinin kenarında yer almaktadır. Yüzey araştırmasında, Kura- Aras Kültürüne ait bol sayıda dışbükey gövdeli ve parlatılmış siyah seramikler bulunmuştur. seramikler Bazen dış gövdesi parlatılmış siyah ve iç gövdesi mor rengine benzer kahverengidir. Tepenin etrafında Aras nehrinin suyu kullanılarak tahıl ürünleri ve sebze yetiştirilmektedir. Tepenin Erken Tunç döneminde yerleşim için kullanıldığı görülüyor. Bir hiastan sonra M.Ö. 1.binyılın ikinci yarısında tekrar yerleşim için kullanılmıştır.³¹⁵

Haştrudun Kül Tepesi: Kül Tepe köyü Haştrud ilinde, Sahand baraj duvarının batısına 5 km uzaklıktadır. Köyün doğu tarafında Almalouçay ve Qarlanqu nehirleri birbirlerine bağlanmaktadır. Bölge yerleşime uygun doğa koşullarına sahip olduğu için çeşitli dönemlerde iskân edilmiştir. Günümüz Kültepe köyünün aynı tepe üzerinde kurulmuş olması alandaki kullanımın devamlılığını göstermektedir. Tepe nerdeyse dairesel şekilli 170×170 metre genişlikte olup ve 3,9 hektarlık bir alanı kapsar. Sahand barajının dolması durumunda bu tepe su altında kalacaktır. Tepenin yerleşim stratigrafisini belirlemek için köyün en yüksek noktasında 5×5 metre genişlikte bir sondaj açılmıştır. Ancak tepe üzerinde yapılan bazı faaliyetler tepenin tahribine neden olmuştur. 250 ile 310 cm arası derinlikte bir kültürel boşluk görülmektedir. Partlar dönemine ait eserler 310 ile 360 cm arası derinlikte olup ve 3.6 metre derinlikten sonra tunç dönemi başlar ve 8 metreye kadar devam eder.³¹⁶ Kül Tepede bulunan Erken Tunç Çağına ait çanak çömlekler genellikle el yapımıdır. Çarkta yapılan örnekler azdır. kâseler düztabanlı, alkali, bezelye ve bazen siyah renkli olup, basit ve cilalı bir yüzeye sahiptir (Resim 85). Form açısından No: 1 tasarımı Hasanlu'nun No: 4 tasarımı VIIC ile, No: 20 güveç No: 8 tasarım ile ve No: 21 güveç Hasanlunun No: 9 tasarımı VIIC ile benzerdir. Sonuç olarak Haştrudun Kültepesi Hasanlunun VIIC dönemi ile karşılaştırıldığında, Kültepe Haştrudun eski ve merkezi tunç döneminin bir önemli alanı olduğu söylenebilir.

³¹⁵ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*.

³¹⁶ Feizkhah, M. (2006). Archaeological Sahand Dam City Hashtrud, Archive Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of East Azerbaijan, Unpublished.

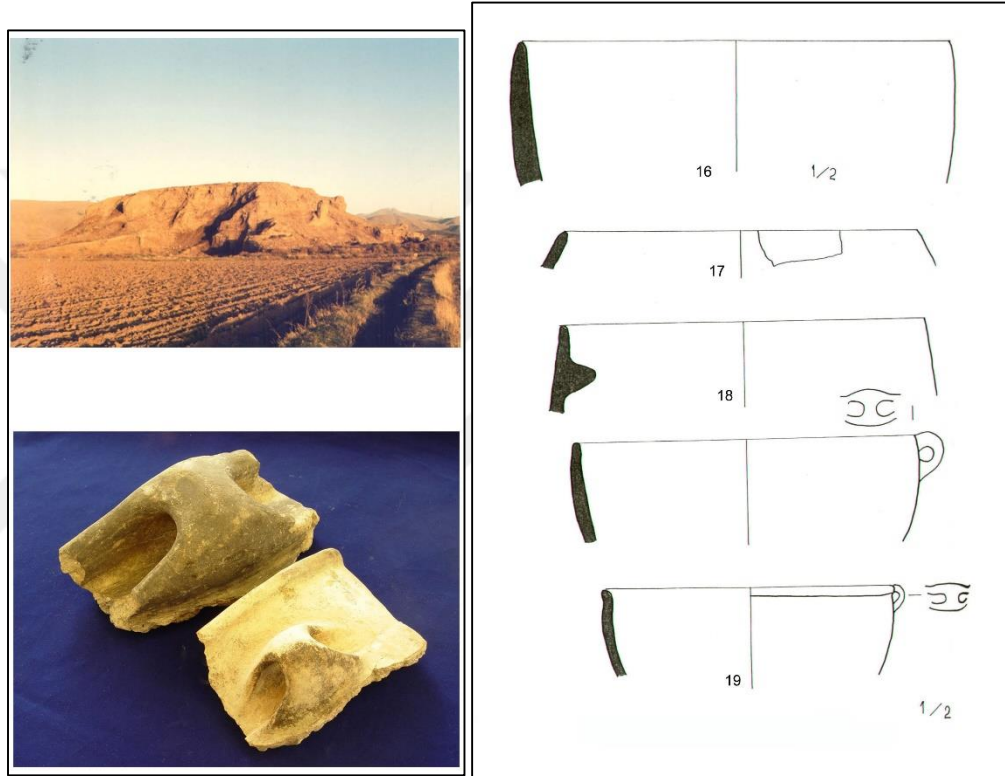

Resim 85. Haştrudun Kül Tepesi Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Feizkhah, 2006).

Shiramin Tepesi: Shiramin Tepesi Tebriz – Meraga yolu üzerinde Acebşire 15 km uzaklıktadır. Tepe nerdeyse dairesel bir şekle sahip 150×150 metre boyutlarında olup çevresindeki ovoidan 15 metre yüksekliktedir. Malesef son birkaç yıl içinde kuzey, batı ve güney bölümleri büyük miktarda tahrip edilmiştir. Tepeden ilk kez Kambakhsh Fard boyalı ve turuncu hamurlu çömlek parçalarının keşfedmiştir.³¹⁷1967 yılında, Doğu Azerbaycan arkeoloji merkezi kurulu tarafından Kambakhsh Fard'in başkanlığında Shiramin Tepesi incelenmiş ve yerleşimin kültürel tabakasının durumunu belirlenmiştir. Kırmızı hamurlu seramikler: katkı maddesi olarak saman ve kum kullanılmıştır, el yapımıdır, gövdesi kırmızımsı-kahverengi veya açık devetüyü renkli olup bazen kapların sadece Üst kısmı perdahlanmıştır. Form açısından açık ağızlı büyük kaseler baskındır. Gri hamurlu seramikler: katkı olarak kum kullanılan bu seramiklerin, iç ve dış kısımları perdahlanmış astarlıdır. Çok az örnek Nahçıvan tip kulpludur. Bu tür seramikler Kura-Aras II. Evresine aittir ve bölgede yaygın olarak görülmektedir (Resim 86). Bazen sadece kapların üst kısımları perdahlanmış ve alt kısımları perdahsızdır. Kapların yaygın biçimleri güveç ve kaselerden oluşmaktadır. Kırmızı hamurlu siyah bezekli seramikler: Urmia Ware olarak da adlandırılır ve bu seramiklerde katkı maddesi

³⁰⁷ S. Kambakhsh Fard, *Studies and Research Reports*, Documentation Center of Cultural Heritage, Tehran Unpublished 1967.

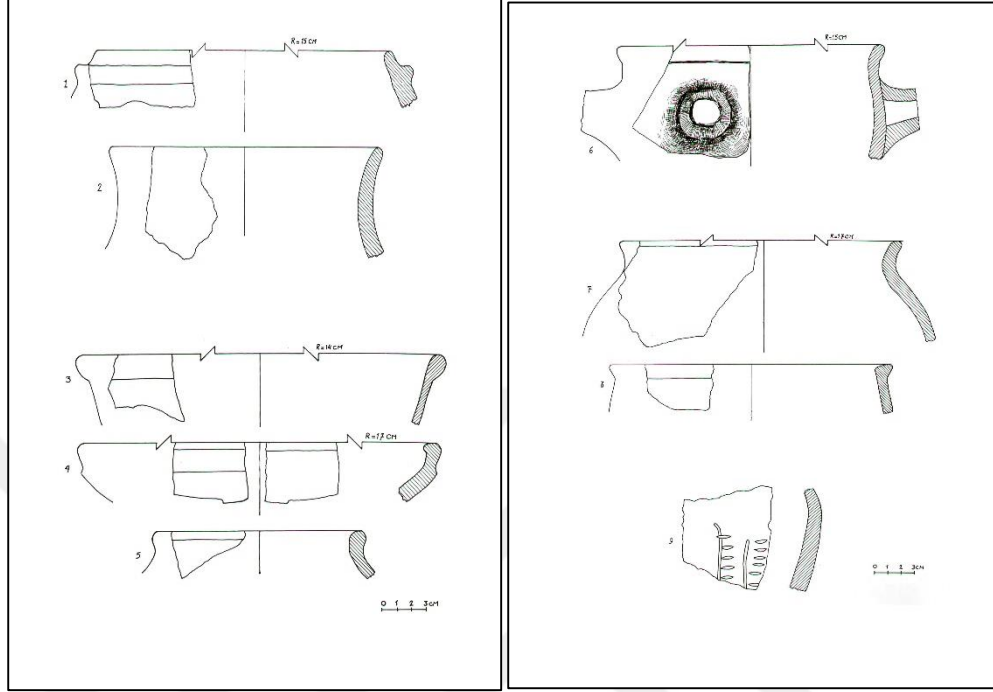
olarak kum kullanılmıştır. Genellikle perdahsız olup, dış gövdesi siyah geometrik yatay bantlar veya yatay ve dalgalı bantlar ile bazen de dairesel bantlar ile dekore edilmiştir. Bu motifler tasarım bakımından Kültepe ile benzerlik göstermektedir. Ayrıca iki alan arasındaki nispeten küçük bir mesafe söz konusu muhtemel bağlantıyı doğrulamaktadır. Shiramin tepesinden elde edilen seramik parçalarına göre söz konusu tepede M.Ö. 4. binyılının sonlarından itibaren Geoy Tepe ve Gijlar ile aynı zamanda yerleşim için kullanıldığı muhtemeldir ve Tunç Çağının sonuna kadar sürekli iskan edilmiştir.

Resim 86. Tepe Shiramin Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Omrani 2006)

Darvish Baqqal Tepesi: Tepe nerdeyse dairesel şeklinde 200×200 metre genişlikte ve civarındaki ekilen arazilerden 4 metre yükseklikte olup ve Şebister'de bulunan Darvish Baqqal köyünün doğu tarafına 100 metre uzaklıktadır. Yüzey araştırmalarında, turuncu ve devetüyü renkli seramikler bulunmuştur (Resim 87). Söz konusu seramiklerde katkı maddesi olarak ince ve kaba kum kullanılmıştır ve kısa boyunlu güveç, kenarında boru bulunan kaplar ve gövdesinde siyah ve gri renkli çizimler olan kaplar biçimlerinde oldukları görülmüştür. Görünüşe göre, alan tunç döneminin sonlarından itibaren yerleşim için kullanılmaya başlanmış ve M.Ö. 1. Binyılına kadar devam etmiştir. Alanın siyah ve gri seramikleri Erken Tunç Çağı'nın II.

evresi mallarındandır ve teknik bakımından onlarla karşılaştırılabilir.³¹⁸ Ayrıca, M.Ö. 1. Binyılında bulunan seramikler biçim ve teknik bakımından Azerbaycan bölgesinde bulunan Part seramiklerine benzerdir.³¹⁹

Resim 87. Tepe Darvish Baqqal Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Omrani 2006)

Sareban Qoli Tepesi: Bu Tepe yaklaşık 100×100 metre boyutlarında ve civarındaki ekilen arazilerden 3 metre yükseklikte olup ve Şebisterde bulunan Darvish Baqqal tepesinin doğu tarafına 500 m uzaklıktadır. Yüzey araştırmasında el yapımı parlatılmış kırmızı ve siyah seramikler bulunmuştur. Söz konusu seramiklerin bazen kenarları ve dış gövdesi geometrik paralel yatay bantlar ile dekore edilmiştir. Bu seramikler dışbükey gövde ile kenarları dışa doğru eğilimli kâseler ve kenarları içine doğru eğilimli kâseler biçimindedir. Ayrıca bulunan kaplar arasında kahverengi bantlar ile bezenmiş devetüyü renkli zarif seramikler bulunmuştur. Görünüşe göre söz konusu alan kalkolitik dönem yerleşiminden sonra tekrar Tunç Çağları sonlarında yerleşim alanı olarak kullanılmaya başlanmıştır.³²⁰

³¹⁸ Burney, "Circular Buildings Found at Yanik Tepe in North-west Iran", 239-240.

³¹⁹ Henrickson, E. (1983). Ceramic Styles and Cultural Interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, İran. Ph.D. diss .University of Toronto. Toronto.s.153.

³²⁰ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*,

Acebşir Gültepe: Bu tepe özel bir konuma sahiptir. Gültepe, Gültepe köyünün civarında olup yaklaşık 100×100 metre genişlikte ve civarındaki arazilerden 24 metre yüksekliktedir. Acebşire 3 km uzaklıkta olan bu alan ilk kez 1977 yılında Dr. Talai tarafından incelenmiştir. Gültepe'de elde edilen sramikler dört gruba ayrılmıştır (Resim 88).

Kırmızı hamurlu seramikler: katkı maddesi olarak saman ve kum kullanılmıştır, bazı örnekler pişirme şartlarından dolayı gri bir renk almıştır, tüm kapların gövdesi parlatılmış kırmızı sıra sahiptir ve hepsi el yapımıdır.

Perdahlı siyah-gri seramikler: Bu seramikler Yanık (Kura-Aras) ve Geoy Tepe K evresine ait seramikler benzerlik göstermektedir. Bazı örnekler oyma tekniği ile dekore edilmiştir. Form açısından kase ve büyük küpler baskındır. Seramiklerin hepsi el yapımıdır.

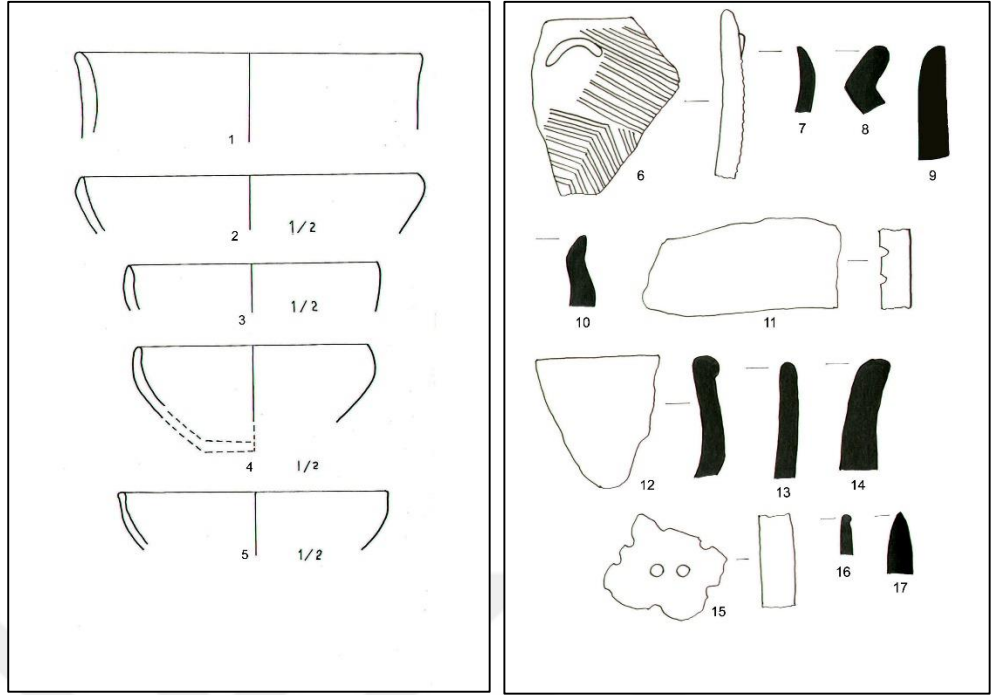
Urmia kırmızı motifli seramikler: katkı maddesi olarak toz kum kullanılmıştır ve gövdesinde sulandırılmış sır vardır. Ancak astarsız seramikler da bulunabilir. Dış gövdesi geometrik şekilde stilize edilmiş siyah renkli hayvan figürleriyle bezenmiştir. Ayrıca bu grupta konsantrik çemberler tasarımı da görülebilir, ancak bu tür tasarımın benzeri Yahya Tepesinin IV. evresinde daha yoğun olarak ele geçmiştir. Ayrıca Swiny'nin araştırmasına göre gövdesinde paralel bantlar bulunan parlatılmış krema renkli seramikler bu türe eklenebilir.³²¹ Bu fayanslar tasarım bakımından Geoy Tepe seramiklerine benzerdir.

Devetüyü ve pembe renkli olan seramikler: katkı maddesi olarak kum kullanılmıştır. Çark yapımıdır. Seramikler geometrik konsantrik dayreler ve hayvan figürleri ile dekore edilmiştir. Bezemeler dikkatli bir şekilde tek veya çok renkli olarak turuncu veya kahverengi ile pembe renk üzerinde ve sadece üst kısımlarda yapılmıştır³²².

Yüzey verilerine göre bu tepenin M.Ö. 4. binyılında iskan edildiği görülmektedir. Tunç Çağı sonu ila Demir Çağ başlarına kadar sürekli olarak yerleşim görmüştür.

³²¹ Swiny, 77-96.

³²² Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*, 191

Resim 88. Acebşirin Gültepe Tepesi Kura-Aras Çanak Çömlek Örnekleri (Omranı 2006)

Gildir Tepesi: Bu tepe 300 ×150 metre genişlikte ve ovoidan 10 metre yükseklikte olup, Serab şehrinde bulunan Molla Yaqoub köyünün güneybatı tarafına 100 km uzaklıktadır. Tepe Toprak barajının güney tarafındadır ve Bozgoush dağlarından kaynaklanan Dağsuy nehri tepenin kuzey tarafındadır. Araştırmalara göre tepede sınırlı sayıda gövdesi parlatılmış siyah seramikler ve Part dönemine ait bezemeli kaplar ile M.S 5. ve 6. yüzyıllarına ait sırlı kaplar ele geçmiştir.

Serab Gültepesi: Tepe 300×300 metre genişlikte olup ovoidan 15 metre yükseklikte ve Dağsuy Nehrinin kuzey tarafında, Serab şehrinde bulunan Asb Froushan köyünün kuzeybatı tarafına 2 km uzaklıktadır. Yüzey araştırmasında, kırmızı hamur ile kırmızımsı devetüyü renkli bitki katkılı ve ayrıca Nahçıvan kulplu Kura-Aras Kültürüne ait parlatılmış siyah kaseler bulunmuş. Bu seramikler düz tabanlıdır. Tepenin doğu tarafındaki yamaçlarda gri renkli ayakta granit taşlar bulunmuş ve bu da alanın mezar için kullanıldığını düşündürmüştür.

Serab Qaletepesi: Tepe 300×200 metre genişlikte, 15 metre yükseklikte olup, Serab şehrinde bulunan Abarghan köyünün kuzeybatı tarafına 500 m uzaklıktadır. Halk tarafından Qaletepesi olarak adlandırılan bu tepe Dağsuy Nehrinin kuzey tarafına 500 m uzaklıktadır. Tepenin doğu kısmı çevredeki arazilerin tarım toprağını güçlendirmek için

kullanılmıştır. Bu nedenle, dikey kesime bakıldığında tepenin alt kısımlarının 2 metresi işlenmemiş kil toprağından oluştuğı görülmektedir. Tepedeki yüzey araştırmalarında boyunlu güveç şeklinde, açılanmış siyah seramikler bulunmuştur. Bu seramikler tabanı düz ve gövdesi dışbükeydir. Araştırmalara göre bu tepenin ilk kez ETÇ'ında yerleşim yeri olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Daha sonra MS 5. ve 6.yüzyılda yerleşim görmüştür.³²³

Bostanabadın Kültepesi: Tepe 200×200 metre genişlikte, ovadan 15 metre yükseklikte olup ve Bostanabad şehrinde bulunan Kordkandi köyünün güney tarafına 200 m uzaklıktadır. Gharaçay Nehri tepenin batı tarafına 4 km uzaklıktadır. Tepede kırmızı hamurlu ve bitki katkılı seramikler ele geçmiştir. Bu seramikler Geç kalkolitik döneme ait ve Kültepesinde ve Parsabadın bölgesinde bulunan seramiklere benzemektedir. Ayrıca Kura-Aras kültürüne ait düz tabanlı ve Nahçıvan kulplu açılanmış siyah seramikler (kaseler ve boyunlu çömlekler) de ele geçmiştir. Tepenin kuzey tarafında kaçak kazı (hafriyat) yapılmıştır.³²⁴

Serabın Qaleh Juq'u: Qaleh Juq, Doğu Azerbaycan Eyaletinin Razliq köyüne bağlıdır. Köyün doğu tarafında 200×150 metre genişlikte ve civardaki arazilerden 25 metre yükseklikte olan bir tepe bulunmaktadır. Söz konusu tepenin doğu tarafında kaçak kazı yapılmış ve etrafındaki arazilerin tamamında evler yapılmıştır. Tepenin üzerinde İslam dönemine ait kale kalıntıları görülmektedir.³²⁵ Yüzey araştırmasında Kalkolitik Çağ'a ait seramikler bulunmuş. Söz konusu seramiklerde katkı maddesi olarak saman kullanılmıştır ve seramikler kırmızı astarlıdır. Ayrıca bulunan açılanmış siyah seramikler Nahçıvan kulplu, güveç ve kâse şeklinde olup bazen oyuk bezemelidir. Ayrıca Part dönemine ait bazı eserler de bulunmuştur.

Daşgöl: Daşgöl Doğu Azerbaycan eyaletinin Haştrud şehrinin Kuhsar köyüne bağlı bir alandır ve Gelledehkuh Köyün kuzey tarafına 500 m uzaklıktadır. Yerleşimin kuzey-güney boyutu 130 m ve doğu-batı yönündeki uzunluğu ise 81 metredir. Alan 10530 metrekare olup ovadan 12 metre yüksekliktedir. Alanın kuzey tarafında tarım arazileri bulunmaktadır. Batı semti ormanlık ve güney tarafı meradır. Vadinin yukarisından kaynağını alan nehir alanı besleyen en önemli su kaynağıdır. Bu alanda en

³²³ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*.

³²⁴ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*,

³²⁵ Kambakhsh, *Ceramics and pottery in Iran, Since the beginning of the Neolithic until modern times*, 331.

önemli yerleşim kalkolitik dönemine aittir. Daşgöl yerleşimi Tunç, Demir III ve Part dönemlerinde iskan edildiği düşünülmektedir. Kura-Aras Kültürüne ait Nahçıvan kulplu seramikler de ele geçmiştir.

Herisin Kültepesi: Herisin Kültepesi Qızqapan köyünün güney tarafına 500 m uzaklıkta, Heris Şehrinin Piriblaqi çeşmesinin batı tarafında olup 130 m uzunluğunda ve 110 metre genişliğindedir. Ovadan 8 metre yükseklikte olan tepenin farklı yerlerinde kül ve yanık eserleri ve kalıntıları bulunmaktadır. Tepenin isimlendirilmesinin bu kalıntılara bağlı olduğu düşünülmektedir. Bu alan da bölgenin diğer yerleşimleri gibi defalarca kaçak kazılarla tahrip edilmiştir, ayrıca yerel tarımsal faaliyetler de tepenin yüzey kısmında tahribe neden olmuştur. Elde edilen seramikler genellikle el yapımı ve bazen çark yapımıdır ve katkı olarak bitki ve mineraller kullanılmıştır. kırmızı, gri ve kahverengi hamurlu seramikler ele geçmiştir. Genellikle kapların iç ve dış kısımları parlatılmış ve cilalıdır ve kapların bu çoğu kâsedir. Bulunan seramikler Tunç Çağ'a aittir ve kronoloji bakımından Yanık seramikleri ile karşılaştırılabilir.³²⁶

Yukarıda belirtildiği gibi Kura-Aras Kültürünün Kuzeybatı İran'da yayılması ile birlikte yerleşim düzeni ve dağılımlarında ciddi değişimler yaşanmıştır. Doğu Azerbaycan Eyaletinin bazı Bölgelerinde gerçekleştirilen araştırmalar sonucu 0/8 ile 1/2 hektara ulaşan Kalkolitik dönem yerleşimleri Tunç Çağ ile birlikte daha büyümüşlerdir. Yerleşimlerin boyutları iklim, su kaynakları ve coğrafi konumlarına bağlı değişik göstermektedir. Doğu Azerbaycan Eyaletinde yer alan Şabester bölgesinde Kalkolitik döneme ait 7 yerleşim bulunurken Erken Tunç Çağında 3 yerleşim tespit edilmiştir ancak 1 hektardan 3 ile 4 hektara yükselmişlerdir. Bu bölgede sadece bir yerleşim (darviş Baghal) Erken Tunç Çağında ilk kez iskan edilmiştir³²⁷. Yine Doğu Azerbaycan Eyaletinde yer alan Marend bölgesinde Geoy Tepe M ile çağdaş Kalkolitik döneme ait 5 yerleşimden sadece iki yerleşim 1/2 hektardan 4 hektara yükselerek Tunç Çağında devam etmiştir.

Erken Tunç Çağında Kuzeybatı İran'da değişik ve farklı yerleşim düzenin var olduğu düşünülmektedir. En yaygın düzen Yakın Doğu'da sık görülen bir olgu olarak ovalarda ve bazen dağ eteklerinde kümelen düzendir. Bir diğer düzen olarak daha dağlık ve yüksek bölgelerde kalın duvarlar ile desteklenen yerleşimlerdir. Bu düzen daha çok

³²⁶ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*.

³²⁷ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*.

Ermenistan ve Doğu Anadolu'da görülen düzen ile ilgili olduğu düşünülmektedir (Biscione, 2003). Mezopotamya'ya karşı yüksek dağlık Kuzeybatı İran bütünleşik ekonomik bir sistemin bir kısmı olmamış ve her ovada oldukça büyük ve birkaç küçük yerleşim olduğu düşünülmektedir. Bu düzen Sarab, Bostan Abad, Tebriz, Marend ve Jolfa ovalarında tespit edilmiştir³²⁸. Kuzeybatı İran'da yerleşimler ovalarda akarsular boyunca kümelenmiş ve sulu tarımın daha önemli olmuştur. Yerleşimler Kalkolitik dönem ile kıyasla daha genişlemiştir³²⁹. Ayrıca yerleşimlerde yapıların bitişilmesi bu dönemde nüfusunda artmasını göstermektedir. Kuzeybatı İran'da Urmiye Ovası dışında yukarıda belirtildiği gibi yerleşimler daha çok akarsular boyunca kurulmuş ve merkezi konuma sahip büyük yerleşimlerin oluşunda ovanın elverişli olduğuna bağlı olduğu düşünülmektedir. Yanık Tepe, Haftavan Tepe, Gijlar ve Kale Juk-e Sarab merkezi yerleşimler olarak sayılabilir. Bazı araştırmacılara (Kroll, 2004, 45) karşı bu dönemde sadece büyük yerleşimler savunma amaçlı duvarlara sahiplermiş ki bu da söz konusu yerleşimlerin sosyo politik karmaşıklıklarını göstermektedir.

³²⁸ Omrani, *Early Bronze Age in NW Iran*.

³²⁹ Kushnareva, 75.

ALTINCI BÖLÜM

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Yukarıda belirtildiği gibi Kura-Aras kültürüne ait topluluklar M.Ö. 3200 civarında ana toprakları kabul edilen Güney Kafkasya'da gerçekleşen doğal ve sosyo politik nedenlerden dolayı daha çok sızmalar şeklinde Kuzeybatı İran topraklarına göç etmişlerdir. Bu toplulukların Kuzeybatı İran'a yayılmasıyla birlikte yaklaşık Hasanlu VII dönemi ile aynı diliminde bölgenin Erken Tunç Çağ'ında başlanmıştır³³⁰.

Mimarî açısından Erken Tunç Çağ (Kura-Aras) ile birlikte Kalkolitik Çağ boyunca Geoy Tepe M ve Yanık Tepe gibi yerleşimlerde varlıklarını sürdüren dikdörtgen planlı yapılar yuvarlak planlı yapılar ile yer değiştirmiştir. Yuvarlak planlı yapılar Yanık Tepe yanı sıra Geoy Tepe, Haftavan Tepe, Tepe Gijlar, Köhneh Pasgah ve bazı diğer yerleşimlerde tespit edilmiştir. Kuzeybatı İran'a yakın Nahçıvan'da yer alan Kul Tepe kazılarında Kalkolitik döneme ait tabakalarda yuvarlak yapıların var olduğuna³³¹ rağmen yuvarlak planlı yapılar Kuzeybatı İran'da Kura-Aras kültürü ile beraber ortaya çıkmıştır. Genel olarak kamu iş gücü, kamu niteliğinde olan yapılar (Haftavan Tepe, Yanık Tepe ve Kul Tepe'de tespit edilen örnekler) ve tahıl ambarları gibi kamusal alanlar, kalın savunma duvarları, birimlerin ve yerleşim iç hiyerarşinin düzenlemesi, kale ve çevresinde kurulan yerleşim modeli (Ravaz örneği) söz konusu ETÇ topluluklarının büyük toplumsal değişimlerinin göstergesi olabilir. Aslında bu değişimler ETÇ döneminde kuzeybatı İran'ın ilk kentleşme sürecini ve karmaşık toplumlarının ortaya çıkışını yansıtmaktadır³³².

Kuzeybatı İran'da Erken Tunç Çağ ikinci evresi (Kura-Aras II) ile birlikte bazı değişimler kendini his ettirir. Yuvarlak planlı evler dikdörtgen plana değişir ve muhtemelen iki katta yapılmışlardır. Seramik açısından kazı bezeme tekniği ortadan kalkmasına rağmen formlar değişmeden devam etmiştir. Genel olarak bölge barış içinde olsada Haftavan Tepe gibi yerleşimler savunma duvarına sahip ve kültürün yavaş yavaş bölgesel karakterlerin yoğunlaşması düşünülmektedir. III. Binyılın sonu ve II. Binyılın

³³⁰ Voigt ve Dyson, 122-178.

³³¹ V. Bahşaliyev, *Nahçıvan Arkeolojisi*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 1997, 9.

³³² Omrani, vd., "Early Bronze Age, New Migrants and the Beginning of Township in Azerbaijan, NW Iran", 1-27

başlarında Haftavan VIC ve Godin III. Dönemi ile birlikte kültüre ait çanak çömlek ve diğer buluntular artık çok siliktir³³³. Ayrıca III. Binyıl sonu ve II. Binyılın başı bir kuraklık yaşandığı da düşünülmektedir. Artık hayvancılık tarıma göre daha önem kazanır ve küçük baş hayvanların çoğalması ile birlikte yarı göçebe bir hayat tarzı daha da yaygınlaşır. Aynı zaman diliminde yerleşimlerin sayısı yaklaşık yaraya kadar azalır³³⁴.

Bilindiği gibi Kura-Aras Kültürünün belirgin özelliklerinden birisi kültüre has siyah-kırmızı açkılı çanak çömlektir. Genel olarak Kura-Aras seramiği el yapımı, iyi fırınlanmış, farklı formlarda, gri-siyah, kırmızı-Kahverengi kı bunlar Kura-Arasya'da kırmızı üzerine siyah (Black on Rose Base), Levant bölgesinde kırmızı-siyah ve Khibret-Kerak olarak tanımlanmaktadır. Burney Kura-Aras ve Anadolu Erken Tunç çanak çömleğinin (The Transcaucasian-Anatolian Ceramics of the Early Bronze Age) aynı olduğunu vurgulamaktadır. Erken Kura-Aras seramiği Geç Kalkolitik seramiğinden farklı ancak bazı benzerliklerde göz ardı edilmemelidir. Sagona Kura-Aras oluşum aşamasında bölgede varlık gösteren seramikleri Sioni, Drab Ware, Saman Yüzlü, Tilki Tepe, Siyah açkılı ve Proto Kura-Aras olarak ayırmaktadır^{335 336}.

Kuzeybatı İran'da Kura-Aras I. döneme ait çanak çömlekler Geoy Tepe K1, Kul Tepe, Tepe Baruj ve muhtemelen Köhneh Pasgah gibi yerleşimlerden elde edilmiştir. Bu döneme ait en belirgin özellik Kul Tepe ve Geoy tepe gibi yerleşimlerde görülen insan gözüne benzer çift spiral (Double-Spiral Design) kabartma motiflerdir. Ayrıca kültürün daha çok II. Aşamasında yaygınlaşan kazı/oyuk ve baskı şeklinde uygulanan bezemeler ve ikinci aşamaya göre daha küçük yapılmış Nahçıvan kulplarda kısıtlı bir şekilde görünmektedir.

Kültürün ikinci aşaması ile birlikte kültüre ait yerleşimler Kuzeybatı İran'ın büyük bir kısmında yayılmıştır. Bu dönem çanak çömlek konusunda en belirgin özellik kazı ve oluk-baskı bezemelerin yaygınlaşmasıdır. Özellikle Yanık Tepe ve Godin Tepe örnekleri dikkat çekicidir. Ayrıca Nahçıvan tip kuplar tüm yerleşimlerde sık sık görünmektedir. Teknik açısından oldukça zor olduğu düşünülen bu kuplar ve ayrıca

³³³ Edwards, "Excavations in Azerbaijan (North-Western Iran)", 13.

³³⁴ Edwards, "Excavations in Azerbaijan (North-Western Iran)", 73

³³⁵ Kiguradze and Sagona, 38-94.

³³⁶ C. Marro, "Upper-Mesopotamia and Transcaucasia in the Late Chalcolithic Period (4000-3500 BC)" B. Lyonnet (Ed.). *Les Cultures du Caucase (VIème- IIIème Millénaires av. n. è.). Leurs relations avec le Proche-Orient*, CNRS Editions. ERC, Paris 2007, 77-94

kültürün yayıldığı tüm bölgelerde ele geçtiğini dikkate alarak kültüre ait bir toplumsal birlik ve hatta dini bir birliğin var olduğu düşünülmeye başlanmıştır. Kültürün III. Aşamasına gelince önemli değişiklikler yaşanmıştır. Yanık Tepe gibi önemli yerleşimlerde yuvarlak planlı binalar tamamen ortadan kalkmış ve dikdörtgen yapılar yaygınlaşmıştır. Çanak çömlek açısından kazı bezeme tekniği de artık kullanılmamaktadır. Bu dönemde metal kapları anımsatan kurşun siyah kullanılmıştır. Nahçıvan kulplar standart formları ortadan kalkmış daha da küçülmüştür. Bazı yerleşimlerde hiçbir saldırı veya has bir kültürel dinamizm yaşanmaması ile birlikte Haftavan Tepe, Geoy Tepe ve Godin Tepe gibi önemli yerleşimlerde Orta Tunç Çağına ait boya bezemeli çanak çömlekler kendini his edilmeye başlamıştır.

6.1.1. Doğu Anadolu Bölgesi ile İlişkiler

Erken Tunç Çağı Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'da Kura-Aras Kültürü ile karakterize edilmektedir. Bilindiği gibi bu kültür Kafkasya toprakları dışında Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran bölgelerini de kapsamaktadır. Kültür ile ilgili çeşitli ve bazen derin farklılıklar gösteren kronolojiler önerilmiştir.³³⁷ Genel olarak Güney Kafkasya'da Kura-Aras Kültürü M.Ö. 3500-2500 yılları arasına yerleştirilmektedir. Bu bölgede söz konusu kültürün ortaya çıkış aşaması (Proto-Kura Aras) Geç Kalkolitik dönemini kapsamaktadır. Yoğun olarak Güney Kafkasya topraklarından ele geçen arkeolojik verilerine özellikle çanak çömlek buluntularına dayanarak Kura-Aras Kültürü KAI, KAIİ ve KAIİİ olmak üzere üç evreye ayrılmaktadır. KA I M.Ö. 3700/3500 başlamış ve M.Ö. 3300 yıllarına kadar devam etmiştir. Yuvarlak planlı yapılar kalabalık ve düzensiz yerleşimler, ocaklar ve kabartma spiryal bezmeler bu dönemin en belirgin özelliğini oluşturmaktadır³³⁸. KA II. Dönemi ise M.Ö. 3300 yıllarında başlamış ve M.Ö. 2700/2600 yıllarına kadar devam etmiştir. kültürün en yaygın hale geldiği dönemdir. Nahçıvan tıp kulplar çanak çömlek açısından belirgin bir özelliiktir³³⁹. KA III. Dönem M.Ö. 2700'de başlayarak yaklaşık M.Ö. 2000 yıllarına kadar devam etmiştir.

³³⁷ Burney ve Lang.

³³⁸ P. Glumac, & D. Anthony, "Culture and Environment in the Prehistoric Caucasus: The Neolithic Through the Bronze Age", In R. W. Ehrich, *Chronologies in Old World Archaeology* (pp. 196-206). University of Chicago Press, Chicago and London 1992, 203.

³³⁹ A. Seyidov, *Nakhchivanın ilk dövrü abideleri ve onların dövrleşdirilmesi*, Çaşıoğlu, Sherazadishvili, Zviad. Bakı 2000, 17-18.

Kuzeybatı İran'da kültürün son aşaması Yanık Tepe, Godin Tepe ve Haftavan Tepe gibi yerleşimlerin verilerine dayanarak Burney'in terminolojisi ile Kura-Aras III dönemi M.Ö. 1800/1750'lere kadar devam etmiştir.³⁴⁰ Bu tarih Yanık Tepe ve Godin Tepe'den elde edilen C14 tarihleri ile desteklenmektedir. Kura-Aras Kültürünü temsil eden Godin IV. tabakasından elde edilen C14 analizleri M.Ö. 2415-2130 ve Yanık Tepe Kura-Aras III (ETÇII) dönemine ait iki C14 analizi M.Ö. 2086 ve M.Ö. 1816 yıllarını göstermektedir. Ayrıca bu tarihler Hasanlu VII. tabakasından elde edilen iki C14 örneği ile desteklenmektedir. Hasanlu VII. kattan elde edilen C14 tarihleri M.Ö. 2280 ve M.Ö. 2121 yıllarına aittir.

Aynı şekilde Doğu Anadolu'da Van-Muş Bölgesinde Kura-Aras kültürüne ait olan yerleşimler Urmiye Gölü Havzasında olduğu gibi daha geç dönemlere tarihlenmektedir. Bölgenin anahtar yerleşim niteliğine sahip olan Dilkaya ve Karagündüz Höyükleri kültürün son aşamalarını temsil etmektedir. Kültürün II. ve III. evresini temsil eden Dilkaya M.Ö. 2650-1800 yıllarına tarihlenmektedir.³⁴¹ Bununla birlikte Urmiye Gölü ve Van Gölü Havzası için, yıllar önce Burney tarafından önerilen kronoloji daha uygun görünmektedir.³⁴²

Doğu Anadolu bölgesi kabaca taban kısmını ülkenin doğu sınırına dayamış, kuzey ve güney sınırlarını sıra dağların çevrelediği, uç kısmını ise İç Anadolu Bölgesi'ne doğru uzatmış bir üçgen şekline sahiptir. Doğu Anadolu kuzeyden güneye doğru; Erzurum-Kars, Yukarı Fırat, Yukarı Murat Van ve en güneyde Hakkâri Bölümü olarak dört bölüme ayrılmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi konumuzu oluşturan ETÇ'inde (M.Ö. 3100-2100) tıpkı Kuzeybatı İran'da olduğu gibi tümüyle ilk kez Kuftin (1941) tarafından tanımlanan Kura-Aras kültürü ile karakterize olunur. Kura-Aras Kültürü Doğu Anadolu Bölgesi'nin neredeyse tamamında varlık göstermektedir. Bu bölge arkeolojik inceleme kolaylığı açısından üç alt bölgeye ayrılmaktadır. Bu bölgeler Malatya-Elazığ Bölgesi, Van-Muş Bölgesi ve Erzurum-Kars Bölgesi³⁴³.

Malatya-Elazığ Bölgesi veya daha çok kullanılan "Yukarı Fırat Bölgesi" Doğu Anadolu'nun en iyi araştırılan bölgesi Kura-Aras Kültürü ile ilgili önemli yerleşimlere

³⁴⁰ Burney ve Lang.

³⁴¹ A. Çilingiroğlu, "Van-Dilkaya Kazıları, 1989". *XII. Kazı Sonuçları toplantısı I*, Ankara: 1991, 271-276.

³⁴² Burney ve Lang.

³⁴³ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*.

sahiptir. Arslantepe (VIA, B,C,D), Norşuntepe (30-6), Tepecik, Korucutepe ve Pulur/Sakyol bölgede yer alan önemli yerleşimlerden sayılabilir. Doğu Anadolu'nun ikinci bölgesi olarak Erzurum-Kars bugünkü Erzurum, Bayburt, Gümüşhane, Kars ve Ardahan topraklarını kapsamaktadır. Bu bölge kültürün Doğu Anadolu genelinde ilk tespit edildiği alan olması nedeniyle de oldukça önemlidir. Karaz, Pulur, Güzelova, Sos Höyük ve Büyüktepe bölgede yer alan önemli yerleşimleri yansıtmaktadır. Doğu Anadolu'da Erken Kura-Aras kültürünü gösteren son bölge Van-Muş bölgesidir. Bu bölge, kabaca bugünkü Van, Muş, Ağrı, Iğdır, Bingöl ve Bitlis illerini kapsamaktadır. Bu bölgede kültüre ait iki anahtar yerleşim söz konusudur ki bunlar Dilkaya ve Karagündüz höyükleridir³⁴⁴.

Kuzeydoğu Anadolu'da Erken Kura-Aras kültürünün erken evrelerin yansıtan yerleşimler Erzurum ve Bayburt Bölgesinde bulunmaktadır. Sos Höyük'ün en erken dönemi olarak VA, C14 analizlerine dayanarak M.Ö. 4. binyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Kamp yerleşimi niteliğinde olan Büyüktepe ise M.Ö. 3300-2600 yıllarına tarihlenmiştir. Bu bölgede yer alan Karaz yerleşimi, stratigrafi problemleri neden ile güvenli tarihler elde edilememiştir. Yukarı Fırat havzasında Kura-Aras kültürüne ait özellikler M.Ö. 4. binyılında sadece Arslantepe VII. tabakada bulunmaktadır. Bu tabakada "Kırmızı-Siyah açkılı mallar" olarak adlandırılan seramikler ilk kez VII. tabakanın son evrelerinden (M.Ö. 3500-3400) ele geçmiştir. Bu dönemin seramik buluntularının çoğu Amik F evresi ile ilgili olan Saman Yüzlü Mal grubuna aittir. Yukarı Fırat Bölgesinde Kura-Aras kültürüne ait olan Arslantepe VIB1, Han İbrahim, Pulur-Sakyol ve Taşkun Mevkii gibi yerleşimler daha sonra M.Ö. 3. binyıllarında ortaya çıkmışlardır. Gerçi bu bölgede yer alan tüm yerleşimler ilk aşamada Kura-Aras kültürü ile iskân edilmemiştir. M.Ö. 3. binyılın başlarında (M.Ö. 2800) Norşuntepe önce Mezopotamya-Suriye kültürleri ile ilgili olarak iskân edilmiş ve daha sonra M.Ö. 2800-2600 yıllarında Kura-Aras kültürüne ait olan toplumlar tarafından iskân edilmiştir. Bununla birlikte Kura-Aras grupları doğudan batıya ve kademeli olarak bölgeye yayılmışlardır. Aslında Yukarı Fırat bölgesinin, M.Ö. 4. binyılın sonunda (Geç Kalkolitik) Kura-Aras ve Mezopotamya kökenli toplumlar ile etkileşim halinde olduğu tespit edilmiştir. Bu etkileşim, M.Ö. 3. binyılın başlarında bölgede bir kültürel ikiliğin (cultural duality) olduğunu göstermektedir. Bu konu Arslantepe'de M.Ö. 3300-2800

³⁴⁴ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*.

yıllarına ait olan tabakalarda Mezopotamya- Kura-Aras toplumlarının 500 yılı aşkın bir süre etkileşim halinde olduğunu göstermektedir.

Kura-Aras ve dolayısıyla bölgenin ETÇ seramiği, siyah-kırmızı açkılı mal grupları ile karakterize olunur. Doğu Anadolu'da tıpkı kültürün diğer yayılım (Kafkasya-kuzeybatı İran) bölgelerinde olduğu gibi bu tür seramikler ele geçmiştir. Yukarı Fırat Bölgesi'nde ETÇ döneme ait olan diğer yerleşimler ile birlikte bölgede anahtar yerleşim niteliğine sahip olan Arslantepe'de kültüre ait seramikler (Kırmızı-Siyah Açkılı mal) ilk olarak kısıtlı bir şekilde VII. tabakanın sonlarında ve yoğun olarak diğer seramik mal grupları ile birlikte VIA tabakasından ele geçmiştir. Bu seramikler bilinen Kura-Aras kültürü çanak çömlek formlarından farklı olarak bölgesel özellikler taşımaktadır. Buna rağmen Kırmızı-Siyah açkılı mal grubunun kökeninin Kafkasya bölgesi ve özellikle Nahçıvan bölgesi olduğu ileri sürülmüştür³⁴⁵. Frangipane'ye göre bu seramik grubu, Khirbet-Kerak ve Karaz Seramiğinden belli başlı farklılıklar taşımaktadır³⁴⁶. Kura-Aras kültürünün tam özelliğini taşıyan seramikler VIB1 tabakasından itibaren kendini gösterir. Bununla birlikte çark yapımı açık renkli çanak çömleğin yerini el yapımı kırmızı siyah açkılı bir mal grubu alır. Bitkisel ve mineral katkısı yoğun olan bu seramik mal grubunun en dikkat çeken özelliği açkısıdır. İki kulplu çömlekler, maşrapalar ve kâseler bu seramik grubun önemli formlarını oluşturmaktadır. Sos Höyük kazılarında Kura-Aras kültürü ile ilgili ilk seramik buluntular, Sagona tarafından "Proto Kura-Aras Seramiği" olarak adlandırılmış Geç Kalkolitik döneme ait olan örnekler ile tanımlanmaktadır (M.Ö. 3500/3300-3000). Bu mal koyu renkli bir hamura sahiptir ve kolay ufalanabilir. Yüzeyi son derece iyi açkılı ve astarlı siyah ve koyu gri renkte olabilmektedir³⁴⁷.

ETÇ'ında Kura-Aras kültürü etkisi altında olan bölgelerde kırmızı-siyah açkılı seramiğin yanı sıra yuvarlak/dairesel yapıların ortaya çıkması dikkat çeker. Bu tür yapılar özellikle kültürün ana bölgesi niteliğinde olan Kafkasya ve kısmende olsa kuzeybatı İran'da yaygın olduğu tespit edilmiştir. Doğu Anadolu Kura-Aras kültürü

³⁴⁵ C. Marro, "Eastern Anatolia in the Early Bronze Age". In S. R. Steadman, & G. McMahon, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 BCE)* (pp. 290- 312). Oxford University Press, Oxford 2011.

³⁴⁶ M. Frangipane, "The Late Chalcolithic/Eb I Sequence at Arslantepe: Chronological and Cultural Remarks From a Frontier Site", In C. Marro, & H. Hauptmann, *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IV-III Millenaires*, Paris 2000, 439-472.

³⁴⁷ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*.

mimarisine bakıldığında durum biraz farklıdır. Arslantepe'de, Kura-Aras mimarisi önceki evrenin anıtsal ölçekli kamusal yapılarından oluşan merkezi niteliğin aksine basit teknikte yapılmış kulübelere oluşan köy tipi bir yerleşim özelliği ile dikkati çeker. VIB1 yerleşiminde ahşap destekli çamur-dal-örgü tekniğinde yapılmış kulübe tipi mekânlar Arslantepe VIB1 tabakası için karakteristiktir. Cılız olarak tanımlanan bu evre mimarisinde iki veya üç odalı taş temelli, bazılarının köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen planlı yapılar görünmektedir. Bu mimaride farklı amaçlar için kullanıldığı düşünülen çukurlar söz konusudur. Ayrıca kültürün mimarisinde yaygın olan sekilere ve ocaklara rastlanılmaktadır. Kültürün mimarisi ile ilgili önemli bir unsur, VID1 ve VID2 arasında yer alan ve hafiri tarafından "yuvarlak evler" olarak tanımlanan yapılardır. Toplam 15 âdeti gün ışığına çıkarılan ve ortalama çapları 3.5 m civarında olan bu mekânların işlevi net olarak anlaşılmamıştır³⁴⁸. Yarıyı toprağı gömülü olan oval ve yuvarlak yapıların tabanları beyaz sıvalıdır. Bu yuvarlak yapıların sadece ikisinde ocak tespit edilmesi ve ölçülerinin küçük olması, Frangipane'ye bunların ev dışında kullanımları olabileceğini düşündürmüştür.

Doğı Anadolu'da kültürün anahtar yerleşimi niteliğinde olan Sos Höyük kazılarında ETÇ döneminde yeterince iyi mimari kanıtlar ortaya çıkmamıştır. Bu döneme ait bağımsız tek odadan oluşan dikdörtgen planlı, taş temelli olan oda, dairesel bir ocak ve közü içerdiği düşünülen, tabana gömülü merkezi bir geniş kâse tespit edilmiştir³⁴⁹. Sos Höyük ETÇ II. evresine ait en önemli yapı tek odalı sağlam ve yüksekçe bir taş temel üzerine oturmuş büyükçe bir yapıdır. Bu yapının planı, köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen şeklindedir³⁵⁰. Bu mekânda arka duvar boyunca uzanan bir kil platform ve onun önünde dairesel bir ocak yer almaktadır. Sos Höyük ETÇ III dönem mimarisi son derece cılız ve siliktir. Bu dönemde bir ilk olarak köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen planlı, tabanı sıvalı bir oda tespit edilmiştir. Bu evrenin dikkati çeken unsuru, çok sayıdaki "çan biçimli içi sıvalı" çukurlardır. Bu çukurlar yerleşimdeki "hareketlilik" (göçebelilik ?) ile ilgili olarak düşünülmüştür³⁵¹.

³⁴⁸ Frangipane, "The 1990 Excavation At Arslantepe", 1991, 177-196.

³⁴⁹ A. Sagona, C. Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1998-2000: Fifth Preliminary Report", *Ancient Near Eastern Studies* 37, 2000, 56-127. fig 1, 39, s. 63.

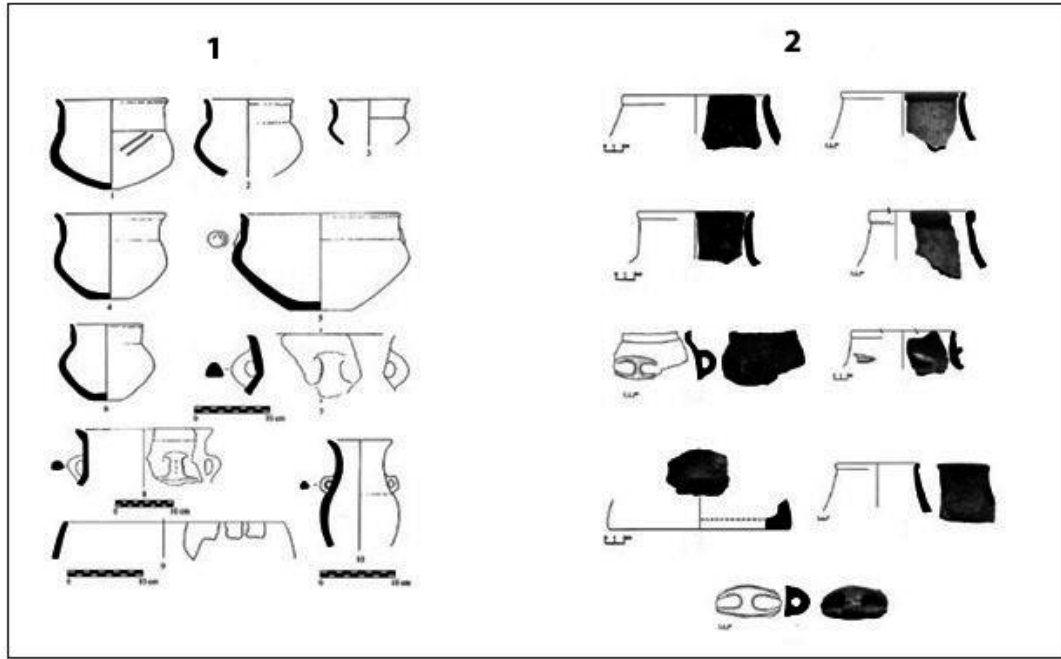
³⁵⁰ Sagona ve Sagona, Fig 2,47, s. 56-127.

³⁵¹ Işıklı, *Doğı Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*.

Yukarıda belirtildiği gibi KAI. Evresi kronolojik olarak Geç Kalkolitik dönemini kapsamaktadır. Bu evre Kuzeydoğu Anadolu'da sadece Sos Höyük kazılarında bilinmektedir. Geç Kalkolitik (Sos VA) döneme tarihlenen bu evre M.Ö. 3500/3300-3000 yıllarını kapsamaktadır. Sos VA dönemine ait olan buluntular, mimariden seramiğe değin KAI. Evresinin özelliklerini taşımaktadır. Bununla birlikte Doğu Anadolu'nun kuzey kısmı, güney Kafkasya topraklarının yanı sıra söz konusu kültürün oluşum bölgelerine girmektedir. Sagona, kültürün oluşumunda Kura-Aras ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgelerinin tek bir kültür bölgesi olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder. Kuzeybatı İran'da kültürün erken evresini temsil eden yerleşim yeri yıllar boyu sadece Geoy Tepe kazılarında bilinmekteydi. Geoy Tepe'de kültürü temsil eden evre K1, K2 ve K3 olmak üzere üç evreye ayrılmaktadır. En erken evre olarak K1 evresi Burney'nin Kura-Aras I (M.Ö. 3250) ve Sagona tarafından yapılan kronolojinin KA II. (M.Ö. 3300/3200) evresinde yer almaktadır. Ancak bu yerleşimde Geç Kalkolitikten Kura-Aras kültürüne geçiş süreci tam olarak bilinmemektedir. Son yıllarda kuzeybatı İran'ın kuzeyinde Aras Nehri yakınında yer alan Kul Tepe yerleşiminde gerçekleştirilen kazılar sonucunda kültürün en erken evrelerine ait buluntular gün ışığına çıkarılmıştır. Bu yerleşimde C14 ve seramik verilerine dayanarak KAI dönemi M.Ö. 3600-3200 yıllarına tarihlenmektedir.³⁵² Ayrıca bu yerleşimde Saman Yüzlü Mallar ile karakterize edilen Geç Kalkolitik dönem ile Kura-Aras kültürü arasında bir devamlılık söz konusudur. Bu açıdan bu yerleşim Kuzeybatı İran'da Kuzeydoğu Anadolu'da yer alan Sos VA dönemi ile kıyaslanabilen tek merkezdir. (Resim 89).³⁵³

³⁵² Abedi, vd., "Excavation at Kul Tepe (Hadishahr), North-Western Iran", 33-165.

³⁵³ Sagona ve Sagona, 56-127.

Resim 89. Proto Kura-Aras (M.Ö.3500-3100/300), 1: Sos Höyük VA, 2: Kul Tepe (Sagona ve Sagona, 2000; Abedi vd, 2014)

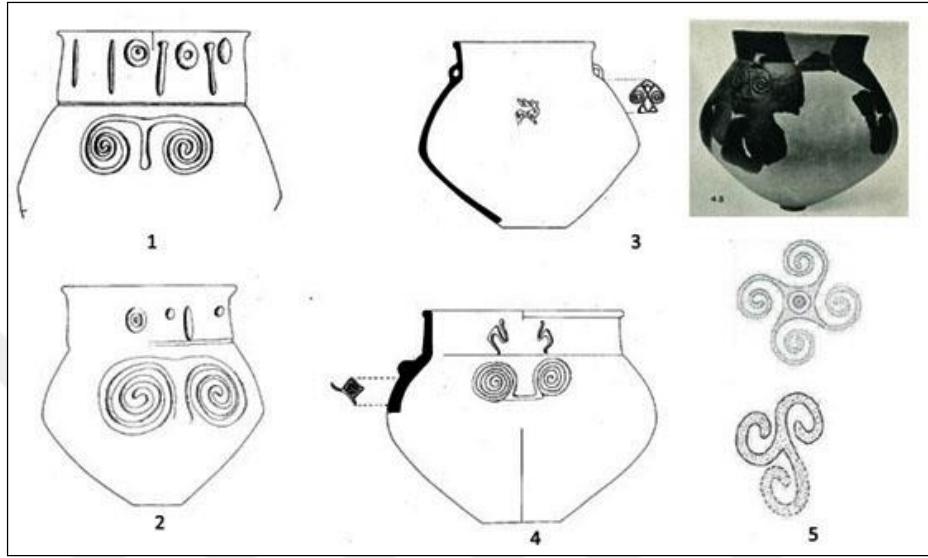
Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu Bölgelerinde Kura-Aras Kültürüne ait olan yerleşimler yoğun olarak kültürün II. ve III. evrelerine tarihlenmektedir. Kafkasya topraklarında yer alan yerleşimlerin yanı sıra bu iki bölgede Kura Aras kültürüne ait olan buluntular bölgesel farklılıkları ile birlikte özellikle seramik açısından yoğun benzerlikler göstermektedir. Genel olarak kültürün seramiği el yapımı, siyah/gri açkılı mallardan oluşmaktadır. Bazı istisnalar dışında katkı maddesi olarak kum ve taşçık en yoğun kullanılan katkı maddesidir. Bölgeler arasında görülen farklılık özellikle form çeşitliliğine dayanmaktadır. Kültürün yayılım bulduğu tüm coğrafyada ise görülen belli başlı formlar: çömlek, çanak, kâse, tabak, bardak ve küplerdir.³⁵⁴ Bunların yanı sıra pişmiş toprak eserleri olarak özellikle kapaklar ve kap altlıkları Kura-Aras kültürü seramik repertuarında önemli bir yere sahiptir.

Kura-Aras kültürü seramiğinde sevilerek kullanılan kap formu çömleklerdir. Çömlekler özellikle erken evrelere ait olanlar kabartma tekniğinde yapılan spiral motifler ile dikkat çeker (Resim 90). Bu bezeme tekniği kuzeybatı İran'da sadece Geoy Tepe'den bilinmektedir.³⁵⁵ Çömlek üzerinde yapılan kabartma spiral motifleri Doğu

³⁵⁴ Kushnareva, 75.

³⁵⁵ Burton-Brown.

Anadolu'da yoğun olarak Karaz'dan bilinmektedir.³⁵⁶ Spiral motifler, Yanık Tepe ve Karagündüz Höyükte kapların omuz ve karınları üzerinde kazıma tekniğinde yapılmıştır.³⁵⁷ Kabartma spiral örnekler Sos Höyük VA (Geç Kalkolitik) döneme ait tabakalardan da ele geçmiştir.³⁵⁸ Kafkasya topraklarında da sık sık görülen bu motif Kura-Aras kültüründe bir sembol olarak yorumlanabilir.

Resim 90. Kura-Aras seramiği (Çömlekler), 1-2: Karaz Tepe, 3: Geoy Tepe, 4: Ozni, 5: Tepe Pisa (Koşay, 1943; 3: Burton Brown, 1951; Sagona, 1984; Mohammadi Far vd, 2010)

Kuzeybatı İran'da çömlekler Yanık Tepe yanı sıra kazısı yapılan tüm Kura Aras Kültürüne ait olan yerleşimlerden ele geçmiştir. Ancak en çeşitli formlar ve özellikle kazıma tekniğinde süslenmiş örnekler Yanık Tepe'den bilinmektedir.³⁵⁹ Söz konusu çömlekler, orta boy kulplu veya kulpsuz özellikle kazıma tekniğinde dekore edilmiş çömlekler, kısa boyunlu çömlekler, yüksek açık çömlekler, dışa dönük açık çömlekler, derin çömlekler, silindirik depo amaçlı çömlekler, varil şeklinde çömlekler, mutfak amaçlı çömlekler ve depo amaçlı (Küp) çömlekler olarak ayrılabilirler. Doğu Anadolu'da Yanık Tepe çömleklerine benzeşen örnekler Ernis Bölgesinden gelmektedir (Resim 91). Bu örnekler.³⁶⁰ Genellikle Nahçıvan tip kulplu, ancak kazıma tekniğine bu örneklerde rastlanmamaktadır. Tipik çömlek örnekleri Van-Muş Bölgesi'nde Dilkaya'da

³⁵⁶ H. Koşay, "Karaz Sondajı", *Ankara: III. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler*, 1943, 167-168.

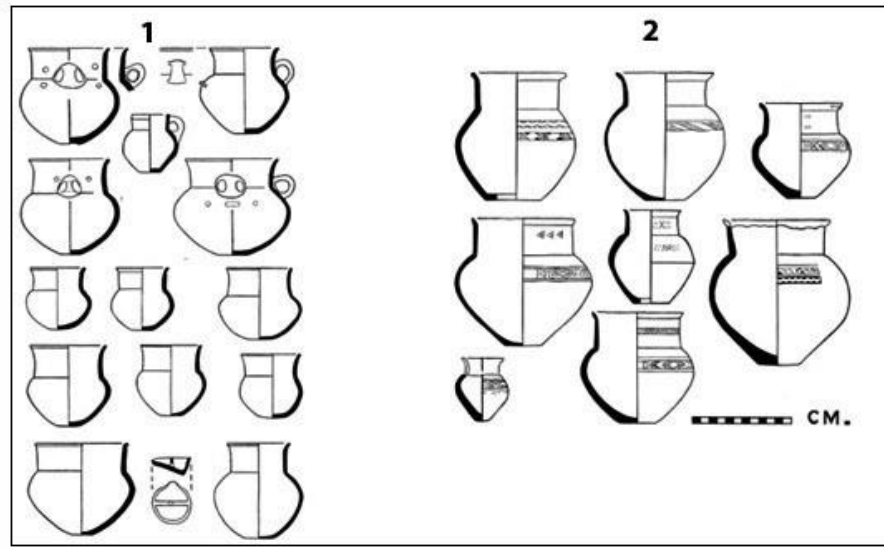
³⁵⁷ Sevin, vd., 847-881.

³⁵⁸ Sagona ve Sagona, 56-127.

³⁵⁹ Burney, "Circular Buildings Found at Yanık Tepe in North-west Iran", 239-240.

³⁶⁰ Burney, 183-185.

ele geçmiştir.³⁶¹ Kazıma tekniğinde spiral motifler ile dekore edilen örnekler ise Karagündüz Kura-Aras II. ve III. evresine ait olan tabakalarda görünmektedir.³⁶² Bu spiral motiflere net bir şekilde Kuzeybatı İran'da rastlanmamaktadır. Buna karşı Yanık Tepe'de görülen zengin geometrik motiflerin paralelleri Doğu Anadolu ve Van Gölü havzasında görünmez. Çömlekler sadece Kura-Aras dönemi değil, daha önce belirtildiği gibi Kuzeydoğu Anadolu'da tipik Kura-Aras çömlekleri Geç Kalkolitik döneme tarihlenen Sos VA evresinden bilinmektedir.³⁶³ Sos Höyükte ETÇ I dönemine ait çömlekler Sos Vb'den ele geçmiştir. Ayrıca bu kap formunun örnekleri Malatya-Elâzığ Bölgesi'nde Arslantepe VIBI³⁶⁴ ve Norşuntepe³⁶⁵ yerleşimlerinde de görünmektedir.

Resim 91. Kura-Aras Seramiği (Çömlekler), 1: Doğu Anadolu Ernis Bölgesi, 2: Yanık Tepe (Burney, 1958; Burney, 1961)

Küçük ve orta boy çömleklerin yanı sıra depo amaçlı büyük boy çömlekler (küp) de Kura-Aras seramik repertuarında yer alır. Küp olarak tanımlanan bu kaplar form açısından çömleklere benzemekte, ancak daha büyük ölçekte yapılmışlardır. Kuzeybatı İran'da küplerin tipik örnekleri Yanık Tepe ve Haftavan Tepe'den ele geçmiştir. Yanık Tepe'den ele geçen küplerin ağız çapları 28cm ve üzeridir. Boyunlar dikey ve bazen

³⁶¹ G. Kozbe, "Van-Dilkaya Höyüğü Erken Transkafkasya Keramiği", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1990, 533-554.

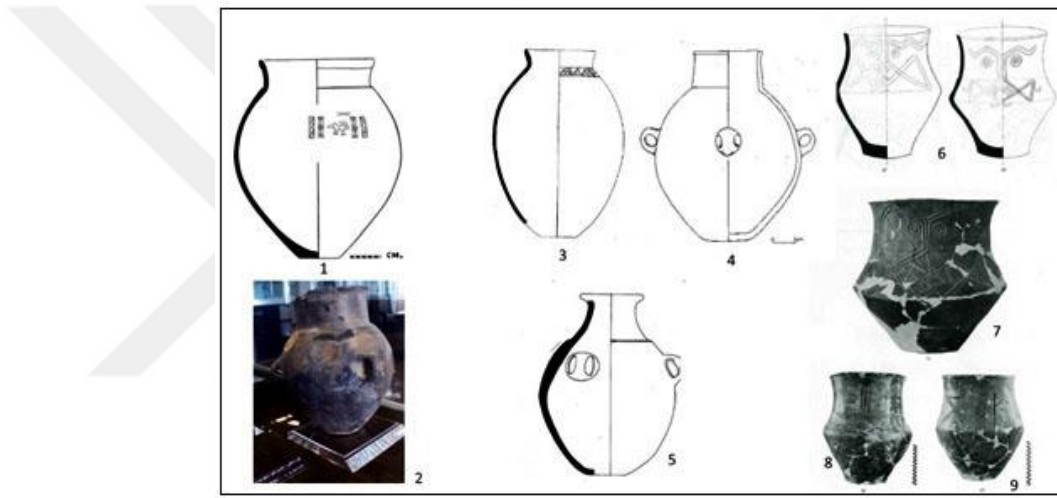
³⁶² Sevin, vd., 847-881.

³⁶³ Sagona ve Sagona, 56-127.

³⁶⁴ Frangipane, "The Late Chalcolithic/Eb I Sequence at Arslantepe: Chronological and Cultural Remarks From a Frontier Site", 439-472.

³⁶⁵ H. Hauptmann, "Die Grabungen auf dem Norşuntepe, 1974". S. Pekman (Ed.). *Keban Project 1974-75 Activities*, 1982, 41-70. Ankara: Keban Project Publications, Series 1, no.7. Middle East Technical University. s. 45

dışa dönük, ağız kenarları kalınlaştırılmış dışa dönük ve çoğu zaman pervaz ağız (Rail Rim) kenarlıdırlar. Dörtgen pervaz ağız kenarlıların daha geç döneme ait olduğu düşünülmektedir.³⁶⁶ Yanık Tepe küpleri kulpsuz ve bazen kazıma tekniğinde stilize hayvan motifleri ile süslenmektedir.³⁶⁷ Küpler büyük bir bölgesellik göstermektedir. Doğu Anadolu'da küp örnekleri Pulur Sakyol³⁶⁸ Tepecik ve Kafkasya topraklarında yoğun olarak Shenagivt'den ele geçmiştir. Pulur Sakyol küp örnekleri zengin kabartma bezemelere (Hafirinin deyiimiyle kuş motifi) sahiptir. Yanık Tepe küplerinde kabartma bezeme kullanılmamıştır. Aslında kuzeybatı İran'da kabartma bezeme tekniği kültürün diğer bölgelerinde (Güney Kafkasya, Doğu Anadolu) olduğu kadar yaygın değildir (Resim 92) .

Resim 92. Kura-Aras seramiği (Küpler), 1-2: Yanık Tepe, 3: Tepecik, 4: Dilkaya, 5: Norşuntepe, 6-9: Pulur/Sakyol (Burney, 1961; Kozbe, 1990; Hauptmenn, 1982; Koşay, 1976)

Çömlekler grubunda yer alan diğer bir kap formu ise dipleri oval veya sivri yapılmış çömleklerdir. Bu açıdan bu kaplar büyük ihtimalle kap altlıkları üstünde kullanılmıştır. Bu tür çömleklerin örnekleri Kuzeybatı İran'da Yanık Tepe³⁶⁹ ve Doğu Anadolu'da Cinis Höyük³⁷⁰ Korucutepe³⁷¹ ve Tepecik³⁷² ten ele geçmiştir (Resim 93).

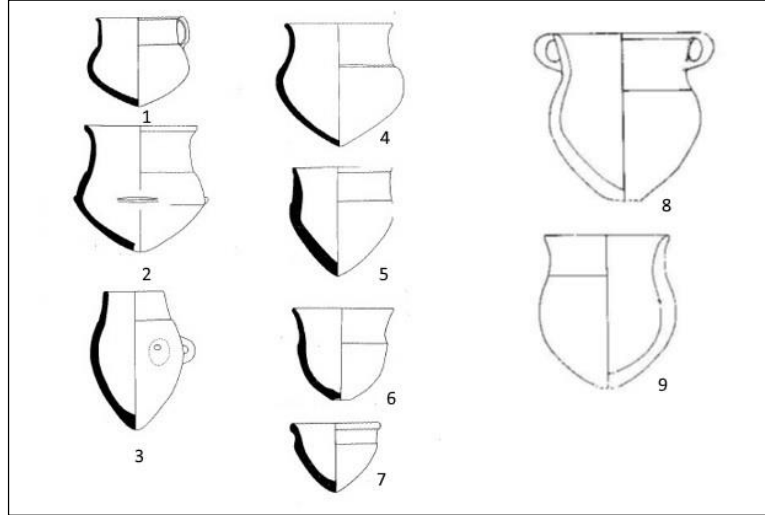
³⁶⁶ Summers, *A study of the Architecture. Pottery and other material from Yanık Tepe, Haftvan Tepe VIII.*

³⁶⁷ Burney, "Circular Buildings Found at Yanık Tepe in North-west Iran", 239-240.

³⁶⁸ H. Koşay, *Keban Projesi, Pulur Kazısı 1968-1970*, O.D.T.Ü. Keban Projesi Yayınları Seri III, No: 1, Ankara 1976.

³⁶⁹ C. A. Burney, "The Excavations at Yanık Tepe, Azerbaijan, 1961 Second Preliminary Report", *Iraq*, 24(2), 1962, 134-152.

³⁷⁰ A Sagona, "The Caucasian Region in the Early Bronze Age", 3 vols. *BAR International Series 214*, John and Erica Hedges/Archaeopress, Oxford 1984.

Resim 93. Kura-Aras seramiği (Çömlekler), 1-3: Yanık Tepe, 4: Cinishöyük, 5-6: Korucutepe, 7: Tepecik, 8-9: Dilkaya (Burney, 1961; Sagona, 1984; Kelly Buccellati, 1978; Sagona, 1984; Kozbe, 1990)

Çömlekler grubunda yer alan diğer bir kap formu düz dipli düz duvarlı ve geniş ağızlı (varil şeklinde) kaplardan oluşmaktadır. Bu kaplar çoğu kez kazı tekniğinde yatay bantlar arasına yerleştirilen üçgen veya zikzak motifleri ile dekore edilmiş ve bazen beyaz bir dolgu malzemesi ile kaplanmıştır.³⁷³ Doğu Anadolu'da bu formun en yakın benzeri Güzelova'dan gelmektedir (Resim 94). Bu örneğin dip kısmı zikzak ve noktalar ile dekore edilmiştir.³⁷⁴ Bu formun diğer bir versiyonu olarak mutfak kapları Kulplu ve kapaklıdır. Bu kapların tipik örnekleri Kuzeybatı İran'da Yanık Tepe'den bilinmektedir.³⁷⁵ Yanık Tepe'de bulunanların en yakın örnekleri Mokhra Blur'dan ele geçmiştir. Bu formun kulpsuz örnekleri de görünmektedir (Resim 95).

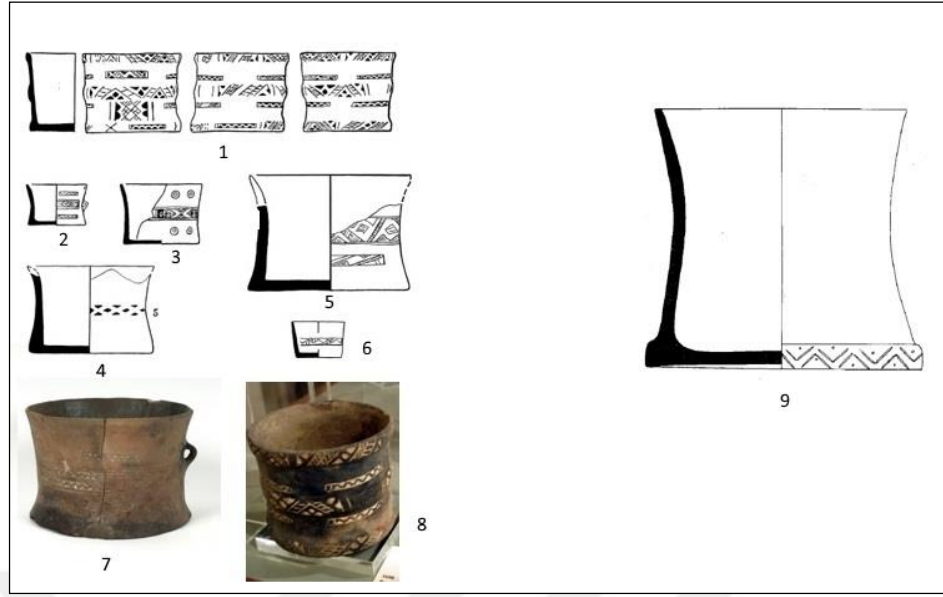
³⁷¹ M. Kelly-Buccellati, *The Early Bronze Age Pottery*, M. V. Loon (Ed.). Korucutepe (s. 67-88). North Holland Publishing Company, Amsterdam 1978.

³⁷² A. Sagona, "The Caucasian Region in the Early Bronze Age", 3 vols. BAR International Series 214, John and Erica Hedges/Archaeopress. Oxford 1984.

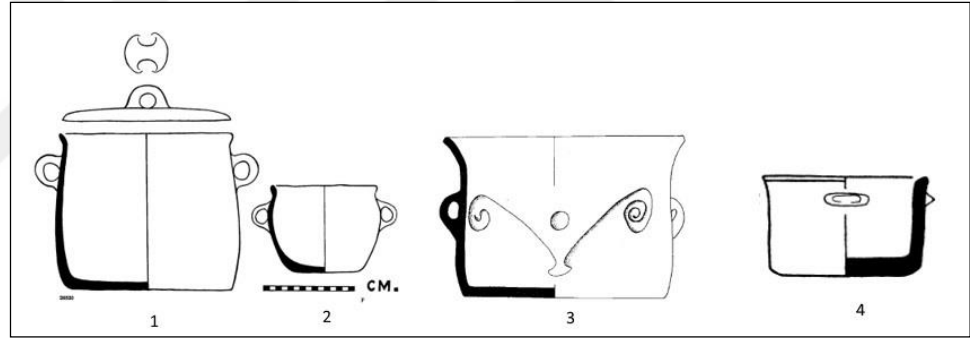
³⁷³ Burney, "Circular Buildings Found at Yanık Tepe in North-west Iran", 239-240.

³⁷⁴ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*.

³⁷⁵ Burney, "Circular Buildings Found at Yanık Tepe in North-west Iran", 239-240.

Resim 94. Kura-Aras Seramiği (Çömlekler), 1-8: Yanık Tepe, 9: Güzelova (Burney, 1961; Sagona, 1984)

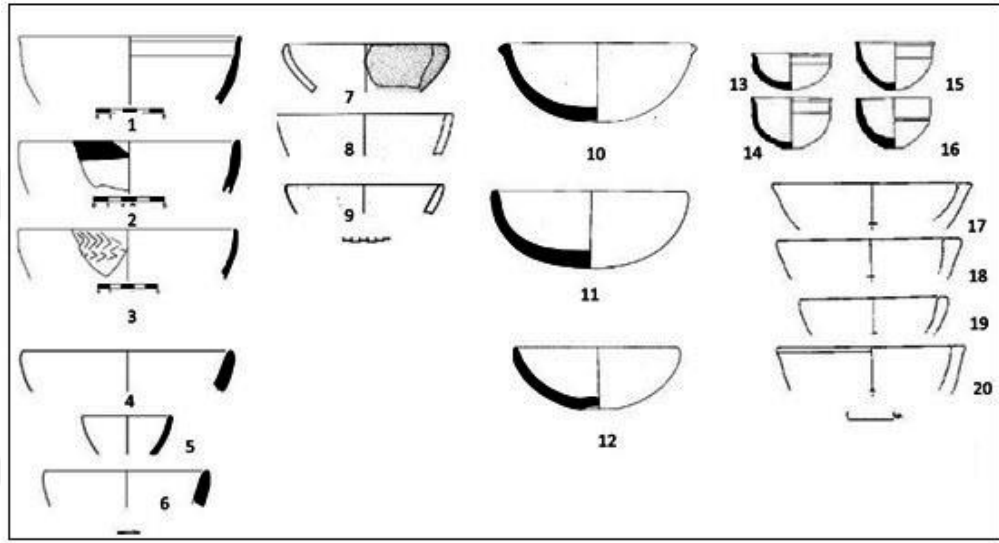

Resim 95. Kura-Aras Seramiği (Çömlekler) 1-2: Yanık Tepe, 3- Mokhra blur, 4: Ernis (Burney, 1961; Sagona, 1984; Burney, 1958)

Kura-Aras Kültürünün standart seramik repertuarında sık görülen diğer önemli bir form ise kâselerdir (Resim 96). Yanık Tepe'den ele geçen kâseler Summers (1982) tarafından 22 alt gruba ayrılmaktadır. Bu alt gruplardan önemlileri; yarı küresel kâseler, konik kâseler, derin konik kâseler, açık kâseler, ağız kenarı kalınlaştırılmış kâseler, dışa dönük kalınlaştırılmış kâseler, dışa dönük yayvan açık kâseler, dışa dönük küçük kâseler ve dışa dönük kalınlaştırılmış derin kâselerden oluşmaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi Kura-Aras kültüründe kâseler yaygın ve standartlaşan kap formlarıdır. Bu kaplar kuzeybatı İran'da söz konusu kültüre ait olan kazısı yapılan tüm yerleşimlerden ele geçmiştir. Ancak en yaygın ve çeşitli alt formlar Yanık Tepe'den gelmektedir. Bu formlara benzer örnekler Doğu Anadolu'da Van-Muş ve Malatya

Bölgesinden ele geçmiştir. Bu kâseler yarı küresel, konik ve derin formlardan oluşur. Ernis Bölgesinden ele geçen örnekler bazen Nahçıvan tip kulpludur.³⁷⁶ Bulanık Bölgesi ,Muş bölgesi ,Elâzığ Bölgesi , Malatya Bölgesi³⁷⁷. Yarım küresel kâselerin tipik örnekleri Dilkaya kazılarında ele geçmiştir. Yanık Tepe derin kâselerine benzeyen örnekler Karaz kazılarında bilinmektedir.³⁷⁸ Bu kâselere en yakın örnekler Kafkasya Bölgesinden Gaitmazi'dan ele geçmiştir.³⁷⁹ Bu yerleşimlerin dışında özellikle yarım küresel kâselerin tipik örnekleri Pulur Sakyol³⁸⁰, Korucutepe³⁸¹, Taşkın Mevki³⁸² ve Arslantepe'den³⁸³ ele geçmiştir.

Resim 96. Kura-Aras Seramiği (Kâseler), 1-3: Yanık Tepe, 4-6: Köhne Pasgah, 7-9: Köhne Tepesi, 10: Pulu/Sakyol, 11: Arslantepe, 12: Değirmen-tepe, 13-16: Korucutepe, 17-20: Dilkaya (Burney, 1961; Köhne Pasgah ve Köhne Tepesi kazı arşivi; Koşay, 1976b; Kelly Buccellati, 1978; Sagona, 1984; Kozbe, 1999)

³⁷⁶ Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", 181

³⁷⁷ Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", 181

³⁷⁸ H. Z. Koşay, K. Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", *Belleten*, 23, 1959, 349–413.

³⁷⁹ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*.

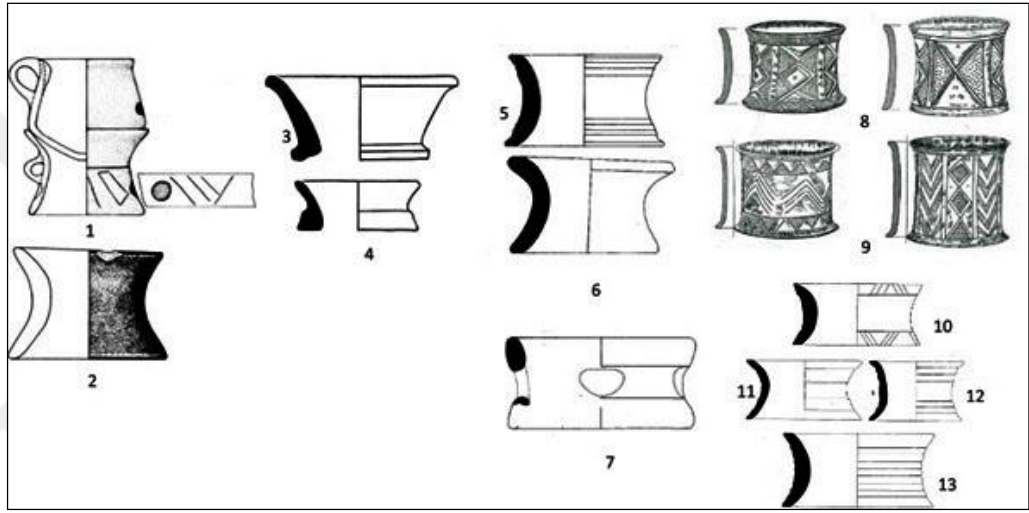
³⁸⁰ H. Koşay, *Keban Projesi, Pulur Kazısı 1968-1970*, O.D.T.Ü. Keban Projesi Yayınları Seri III, No: 1, Ankara 1976.

³⁸¹ Kelly-Buccellati, 67-88.

³⁸² G. Palumbi, "The Red and Black: Social and Cultural Interaction between the Upper Euphrates and Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium B.C. Studi di preistoria orientale (SPO)", Vol 2, *Sapienza Università di Roma, Dipartimento di Scienze Storiche, Archeologiche e Antropologiche dell'Antichità Sapienza Università*, Roma 2008.

³⁸³ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*.

Kura-Aras kültürüne özgü diğer bir kap formu ise kap altlıklarıdır (Resim 97). Silindirik şekilde olan bu kaplar diğer kap formları gibi bölgesellik göstermektedir.³⁸⁴ Kuzeybatı İran'da bu kap formunun tipik örneği kazısı son yıllarda yapılan Köhneh Tepesinden ele geçmiştir. Bu kap mezar hediyesi olarak bir mezarda üstünde bir çömlek yerleştirilmiş şekilde bulunmuştur. Az sayıda diğer örnekler Yanık Tepe'den ele geçmiştir.³⁸⁵ Kültürün tüm yayılım coğrafyasında karışımıza çıkan bu altlıkların Doğu Anadolu'da en zengin örnekleri Elazığ-Malatya Bölgesinden bilinmektedir. Pulur Sakyol'dan ele geçen örnekler zengin kazıma bezemeli ve bazen beyaz bir dolgu malzemesi ile kaplanmıştır.³⁸⁶

Resim 97. Kura-Aras Seramiği (kap altlıkları), 1-2; Köhne Tepesi, 3-4: Yanık Tepe, 5-6: Norşuntepe, 7: Tepecik, 8-9: Pulur/Sakyol, 10-13: Korucutepe (Köhne Tepe kazı Arşivi, Burney, 1961; Koşay, 1976; Kelly Buccellati, 1978)

Kap altlıklarının diğer bir formu iki veya üç boynuzlu formlardan oluşmaktadır. Taşınabilir kutsal ocak olarak da tanımlanan bu objeler Kuzeybatı İran'da pek yaygın değildir. Bu objelerin tipik örnekleri Doğu Anadolu'dan ele geçmiştir.³⁸⁷ Bu küçük ocak veya kap altlıklarının yanı sıra sabit ve taşınabilir olmak üzere iki tipe ayrılan ocaklar Kura-Aras Kültürü için tanımlanan bir unsurdur. Genelde iki, çok az sayıda üç boynuzlu olanları dikkati çeker. Boynuzların uç kısımlarının stilize hayvan başı şeklinde bitirilmeleri söz konusudur. Zengin bezemeli olan bu örneklerin kült ve seramoni

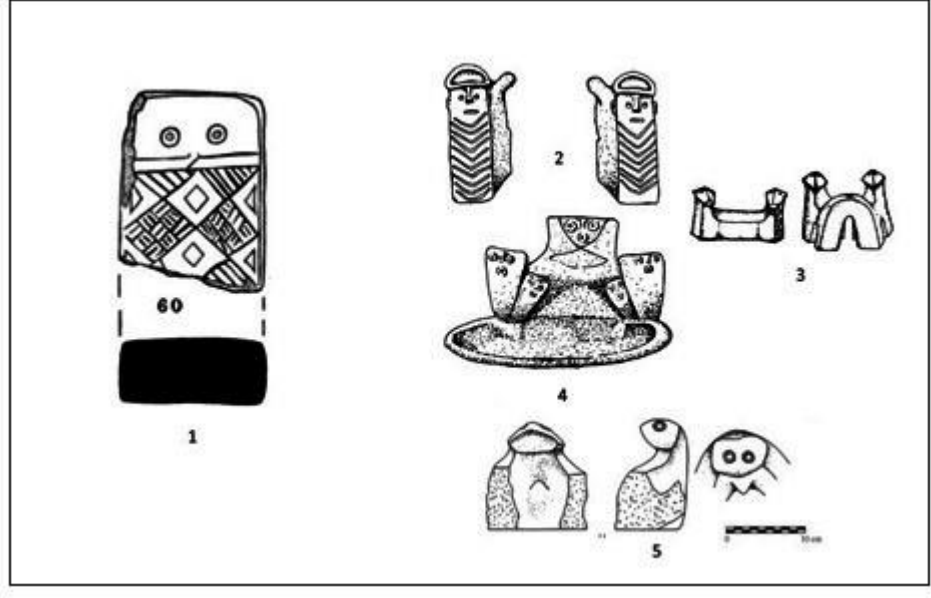
³⁸⁴ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*.

³⁸⁵ Burney, "Circular Buildings Found at Yanık Tepe in North-west Iran", 239-240.

³⁸⁶ H. Koşay, *Keban Projesi, Pulur Kazısı 1968-1970*, O.D.T.Ü. Keban Projesi Yayınları Seri III, No: 1, Ankara 1976.

³⁸⁷ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*, 77

amaçlı oldukları düşünülmektedir.³⁸⁸ Bunların en güzel örnekleri Pulur Sakyol ve Erzurum Bölgesinde yer alan Cinis Höyük'ten ele geçmiştir. Bu ocakların benzerlerine Kuzeybatı İran'da rastlanmamıştır (Resim 98).

Resim 98. Kura-Aras Seramiği (Ocaklar), 1: Yanık Tepe, 2: Cinis Höyük, 3: Güzelova, 4: Pulur/Sakyol, 5: Büyüktepe (Burney, 1961; Takaoğlu, 2000)

Çanak çömleğe bağlı işlev gören ve Erken Kura-Aras kültüründe yoğun bir şekilde kullanılan diğer bir obje kapaklardan oluşmaktadır (Resim 99). Kapakların formu genel olarak yuvarlaktır ve ortasında, tutamak şeklinde bir kulp (Nahçıvan tip) yer alır. Düz ve ortası çukurlaştırılmış iki belirgin tip görülmektedir. Kapaklarda bezeme genelde yaygındır.³⁸⁹ Kuzey batı İran'da kapaklar Yanık Tepe'nin yanı sıra Geoy Tepe (geometrik kazıma bezekli), Tepe Gijlar ve Köhne Tepesi'nden (Dikdörtgen şeklinde) ele geçmiştir. Doğu Anadolu'da ise kapaklar kültürün diğer bölgelerinde olduğu gibi yaygındır. Yakın örnekler Karaz³⁹⁰ Norşuntepe, Korucutepe, Arslantepe³⁹¹ ve Dilkaya³⁹² dan gelmektedir. Kapaklar Sos Höyük'te Geç Kalkolitik (VA) dönemden itibaren kullanılmıştır.³⁹³

³⁸⁸ Takaoğlu, 11-16.

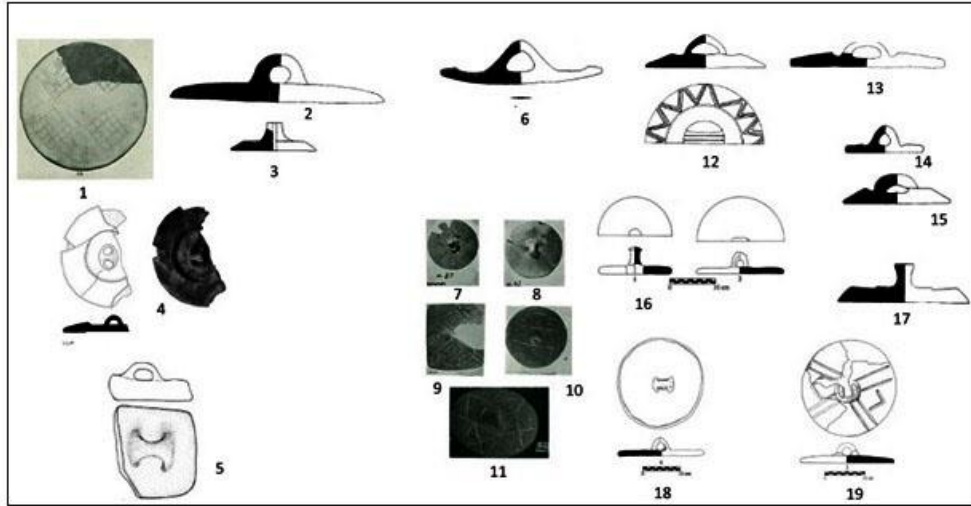
³⁸⁹ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*.

³⁹⁰ Koşay ve Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", 349-413.

³⁹¹ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*.

³⁹² Kozbe, 533-554.

³⁹³ Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*.

Resim 99. Kura-Aras seramiği (Kapaklar), 1: Geoy Tepe, 2-3: Yanık Tepe, 4: Kul Tepe, 5: Köhne Tepesi, 6: Arslantepe, 7-11: Karaz, 12-13: Norşuntepe, 14-15: Korucutepe, 16: Taşkun Mevki, 17: Güzelova, 18-19: Sos Höyük (Burton Brown, 1951; Burney, 1961; Abedi vd, Abedi vd, 2014; Köhne Tepe Kazı arşivi; Sagona 1984; Koşay ve Turfan, 1959; Sagona ve Sagona, 2000)

Kura-Aras Kültürü'nün çanak-çömlekten sonra en zengin verilerini mimari alanında görmekteyiz. Daha önce belirtildiği gibi söz konusu kültürün mimarisinde, iki ana plan tipi öne çıkar; yuvarlak planlı ve dikdörtgen-kare planlı yapılar. Yuvarlak planlı yapılar özellikle Kura-Aras topraklarından tanımlanmaktadır. Bu gelenek bilindiği gibi Kura-Aras Eneolitik/Kalkolitik Çağ'dan beri sevilerek kullanılmaktaydı. Kültürün karakteristik mimarisi olarak yuvarlak planlı yapılar Kura-Aras toprakları dışında en güçlü şekilde Kuzeybatı İran'da Yanık Tepe kazılarında gün ışığına çıkarılmıştır. Yanık Tepe dışında Kuzeybatı İran'da yuvarlak planlı yapılar Haftavan Tepe³⁹⁴, Köhne Pasgah Tepesi³⁹⁵, Tepe Gijlar³⁹⁶, Kül Tepe³⁹⁷, Geoy Tepe³⁹⁸ ve Kale Ravaz³⁹⁹ gibi yerleşimlerden elde edilmiştir.

Kuzeybatı İran'da ETÇ (M.Ö. 3200) ile birlikte Mimari ve yerleşim düzeninde temel değişiklikler görünmektedir. Bununla birlikte Yanık Tepe ve Geoy Tepe gibi

³⁹⁴ C. Burney, A. Haftav, "Excavations an Tepe 1973: Fourth Preliminary Report", Iran, 13, 1975a, 149-164.

³⁹⁵ Aghalari, "New Finding of Circular Architecture in Northwestern İran". 187-196.

³⁹⁶ M. R. Belgiorno, R. Biscione, P. Pecorella, P., "II Saggio ei Materiali di Tappeh Gijlar". P. E. Pecorella, M. Salvini (Ed.). *Tra lo Zagros e l'Urmia: Ricerche Storiche ed Archeologiche Nell'Azerbaijani Iraniano* (s. 241-299). Edizioni dell'Ateneo, Rome 1984.

³⁹⁷ Abedi, vd., "Excavation at Kul Tepe (Hadishahr), North-Western İran", 51, (Farsça); Hoveyda, 10.

³⁹⁸ Burton-Brown,

³⁹⁹ W. Kleiss, S.Kroll, "Ravaz und Yakhvali, zwei befestigte Platze des 3. Jahrtausends". *Archäologische Mitteilungen aus İran*, 12, 1979, 27-47.

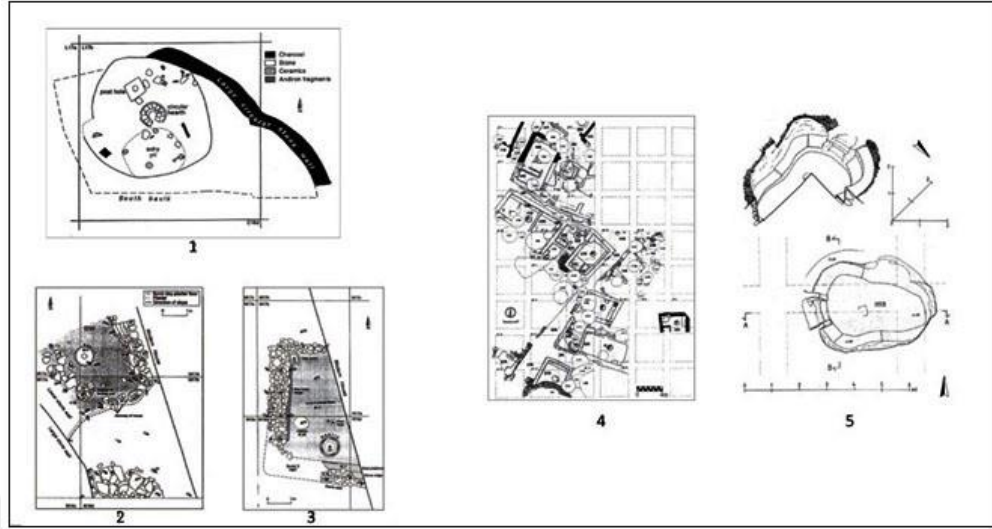
yerleşimlerde Geç Kalkolitik dönemde görülen dikdörtgen-kare planlı yapılar yuvarlak planlı yapılara dönüşmüştür. Aslında bu değişim sadece Yanık Tepe ve Geoy Tepe için değil tüm Geç Kalkolitikten ETÇ'a geçiş gösteren yerleşimler için geçerli olduğu görülmektedir. Kuzeybatı İran'ın hemen kuzeyinde yer alan Nahçıvan Bölgesinde (Kül Tepe, Baba Derviş1) Kalkolitik dönemde yuvarlak planlı yapılar görünse de bu tür yapılar Kuzeybatı İran'da Geç Kalkolitik Çağ'da tespit edilmemiştir. Yuvarlak planlı yapıların yanı sıra, Kura-Aras Kültürüne ait olan seramiklerin Kuzeybatı İran ETÇ yerleşimlerinde ortaya çıkışı ile birlikte bu yeni kültürün Kafkasya topraklarından Kuzeybatı İran Bölgesine sızdığı kabul gören görüş olmuştur.⁴⁰⁰ Yuvarlak planlı yapılar Kuzeybatı İran'da taş temelli veya taş temelsiz ve yoğun olarak kerpiçten yapılmıştır. Yuvarlak planlı yapılarda taş çok ender olarak kullanılmıştır. Yanık Tepe ve Haftavan Tepe yapılarında taşın kullanımı sadece savunma amaçlı duvarların temelinde veya geniş çapta olan yapılarda direklerin temelinde kullanılmıştır. Kura-Aras kültürüne ait yerleşimlerde Kuzeybatı İran'da yoğun olarak taşın kullanımı Kale Ravaz yapılarında görülmektedir. Kale Ravaz etrafı ovoid 52 m. yükseklikte ve bölgenin tipografisine uygun bir şekilde 2.5 ile 3m kalınlığında savunma duvarına sahiptir. Bu duvara 6 ile 10 m çapında kuleler eklenmiştir. Bu tür savunma amaçlı yapılar Yanık Tepe ve Haftavan Tepe kazılarında da gün ışığına çıkarılmıştır. Kuzeybatı İran'da görülen yuvarlak planlı yapılar Kura-Aras Kültürünün III. (ETÇ II) evresi ile birlikte dikdörtgen-kare planlı yapılara dönüşmüştür ve Burney'nin deyişi ile temel değişime uğramıştır.

Kura-Aras Kültürünün önemli dağılım bölgelerinden olan Doğu Anadolu'da da yuvarlak planlı yapılar ortaya çıkarılmıştır. Ancak bu yapılar Kuzeybatı İran'da özellikle Yanık Tepe ve Haftavan Tepe'de görüldüğü gibi yoğun ve karmaşık hale gelmemiştir. Daha önce belirtildiği gibi Doğu Anadolu'da anahtar yerleşim niteliğine sahip olan Arslantepe VIB ve Sos Höyük yerleşimleri yuvarlak planlı yapılar ile ilgili yeterince buluntu sunmamaktadır. Arslantepe'de yuvarlak evler olarak tanımlanan yapılar VID1 ve VID2 arasında bulunmuştur. Ancak bu yapıların Frangipane'ye göre ev dışında kullanım gördüğü düşünülmektedir.⁴⁰¹ Sos Höyük ETÇ I. evre mimarisi dikdörtgen

⁴⁰⁰ C. A. Burney, "Contact and Conflict in North Western Iran", *Iranica Antioqua*, XXIX, 1994, 47-62.

⁴⁰¹ Frangipane, "The 1990 Excavation At Arslantepe", 1991, 177-196.

planlı, taş temellidir. Bu dönemi takip eden ETÇ II. evre mimari planı köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen şeklindedir (Resim 100).⁴⁰²

Resim 100. Kura-Aras Mimarisi, Sos Höyük (1: VA, 2: VB, 3: VC), Arslantepe (4: VIB2, 5: VID2) (Kiguradze ve Sagona 2003; Frangipane 1993b)

Doğu Anadolu'da kültürün II. aşamasına tarihlenen ve Kuzeybatı İran'da özellikle Köhneh Pasgah yuvarlak planlı yapıları ile kıyaslanabilen ve benzerlik gösteren yapılar Norşuntepe⁴⁰³, Dilkaya⁴⁰⁴ ve Karagündüz'den⁴⁰⁵ gün ışığına çıkarılmıştır (Resim 101). Norşuntepe'de ortaya çıkarılan yuvarlak planlı yapı yaklaşık 6 m çapında, merkezi ahşap destek direkli ve kerpiçtendir. Bu yuvarlak planlı yapı Norşuntepe 24. kattan ele geçmiş ve ETÇ II (M.Ö. 2700-2500) dönemine tarihlenmektedir. Van Gölü Havzasında yer alan Dilkaya'da ise yuvarlak planlı yapılar kültürün II. evresine tarihlenen N5 açmasında gün ışığına çıkarılmıştır. Bu açmada toplam iki adet yuvarlak planlı yapı ortaya çıkarılmıştır. Diğer bir yapıda ise hem yuvarlak hem de dikdörtgen planın bir arada kullanıldığı düşünülmektedir ve olasılıkla geçiş dönemi mimarisini karakterize etmektedir.⁴⁰⁶ Dilkaya evlerinde tıpkı Kuzeybatı İran'da yer alan Köhne Pasgah yuvarlak planlı evleri gibi hiç bir şekilde çatıyı taşıdığı düşünülen ahşap desteklere ait çukurlara rastlanmamıştır. Van Havzasında yer alan ve Kuzeybatı İran yuvarlak planlı yapıları ile kıyaslanan diğer bir yerleşim Karagündüz Höyüktür. Karagündüz'de Kura-

⁴⁰² Sagona ve Sagona, 56-127.

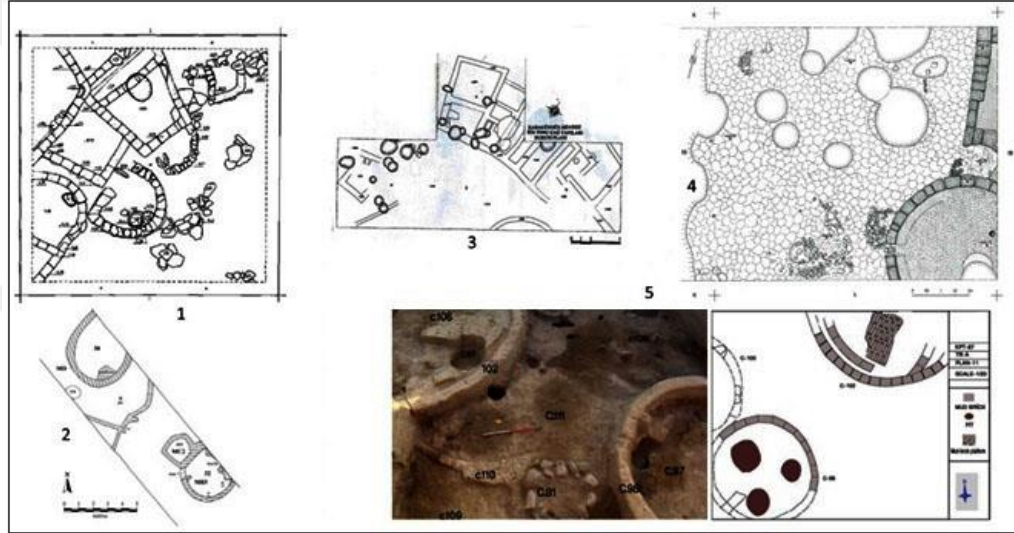
⁴⁰³ Hauptmann, 41-70.

⁴⁰⁴ A. Çilingiroğlu, A. Derin, "Van-Dilkaya Kazısı 1990", *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 1992, 403-422.

⁴⁰⁵ Sevin, vd., 847-881.

⁴⁰⁶ Çilingiroğlu ve Derin, "Van-Dilkaya Kazısı 1990", 471-472.

Aras Kültürüne ait olan mimari taş temelsiz, tümüyle kerpiçten yapılmış, dikdörtgen ve kare planlı evlerden oluşmaktadır. Bu yapıların yanı sıra çapı 7.5 m olan bir yuvarlak planlı ev ortaya çıkarılmıştır. Bu yapının hafiri tarafından bir kamusal yapı olabileceği düşünülmektedir.⁴⁰⁷ Karagündüz'de, Kuzeybatı İran'da yer alan Köhne Pasgah Tepesinde olduğu gibi merkezi konumda bulunan bir ocak ve ahşap destek kazıklarına ait çukurlar, taşınabilir ocaklar ve kap altlıkları görülmemektedir. Bununla birlikte Doğu Anadolu'da özellikle yuvarlak planlı yapılar açısından Kuzeybatı İran ile en yakın benzerlik gösteren bölge Van-Muş (Van Havzası) bölgesidir. Ancak bu homojenlik tüm yerleşimler için geçerli değil ve bazen yoğun bölgesellik görülmektedir. Özellikle anıtsal ve kamusal nitelikte olan Yanık Tepe ve Haftavan Tepe yuvarlak yapılara Doğu Anadolu'da rastlanmamıştır.

Resim 101. Kura-Aras Mimarisi, 1: Dilkaya, 2: Yanık Tepe, 3: Karagündüz, 4: Norşuntepe, 5: Köhne Pasgah Tepesi (Çilingiroğlu ve Derin, 1992; Summers, 2013; Sevin vd, 2000; Hauptmann, 1982; Köhne Pasgah kazı arşivi)

Kura-Aras Kültürü'nde az bilgi sahibi olduğumuz bir diğer alan, ölü gömü gelenekleri ve mezarlardır. Genel olarak kültürde iki ana mezar tipinin varlığı söz konusudur. Farklı form ve yapım teknikleri gösterse de, basit toprak mezarlar ve daha çok Kura-Aras topraklarında bulunan ve kronoloji açısından tartışmalı olan kurgan tipi gömüler bu iki ana mezar tipini oluşturmaktadır. Mezar eşyası olarak ele geçen malzemenin büyük bir kısmını seramikler oluştururken sınırlı sayıda da olsa metal ve

⁴⁰⁷ Sevin, vd., 847-881.

taş endüstrisine ait örnekler bulunmaktadır. Mezar tiplerine ve bulgularına dayalı bir farklılaşmadan söz edebilmek güçtür. Sayıları 4 ila 11 arasında değişebilen "toplu (kolektif) gömü" örnekleri Kura Aras toplumsal yapısında geniş aile veya sülale şeklinde bir örgütlenmenin söz konusu olabileceğini düşündürmüştür.⁴⁰⁸

Doğu Anadolu genelinde kültüre ait gömü sayısı yok denecek kadar azdır. Durum Kuzeybatı İran için de farklı değildir. Burada kazılan Yanık Tepe, Geoy Tepe, Haftavan Tepe ve Godin Tepe gibi önemli merkezlerde kültürün gömü ve gömü geleneklerine dair herhangi bir önemli bilgiye ulaşılmamıştır. Buna rağmen son yıllarda gerçekleştirilen kazılar farklı tablo sergilemektedir. Bu bağlamda Aras Nehri kıyılarında yer alan Köhne Tepesi kazıları sonucunda kuzeybatı İran ve Kura-Aras kültüründe çok ender olan dikdörtgen şeklinde kerpiçten yapılan iki zengin mezar gün ışığına çıkarılmıştır.⁴⁰⁹ Birinci mezar 210×210 cm boyutlarında ve 120 cm yüksekliğe sahiptir. Elde edilen kanıtlara göre mezar iki çatılı olduğu düşünülmektedir. İlk çatı iskeletin 30 cm yüksekliğinde, ikinci çatı ise mezarın üst kısmını kapatmıştır. Hem alt hem üst çatıya ait dal delikleri izleri görülebilmektedir. Gömü hediyesi olarak kurban edildiği düşünülen 6 farklı hayvana ait buluntular ele geçmiştir. Ayrıca Erken Kura-Aras kültürüne ait üç adet seramik kap, ve Tunç'tan yapılan bir adet mızrak ucu, bir adet balta, bir adet bilezik, iki adet küpe ve üç adet boncuk gömü hediyesi olarak mezara bırakılmıştır.⁴¹⁰ Özenle yapılmış ve sıvanmış bu oda mezar ve ölü hediyesi olarak mezar buluntularını dikkate alarak, bu gömünün hiyerarşik açıdan önemli bir kişiye ait olduğu düşünülmektedir. Bu açıdan bu mezar Arslantepe VIA evresinde bulunan sandık mezar ile kıyaslanabilir. Gerçi Arslantepe mezarı özellikle yapım tekniği ve malzemesi ve hem de içinde bulunan zengin bulgular açısından önemli farklılıklar göstermektedir ancak kültür dağılım coğrafyasında nadir karşılaşılan bu tür mezarlar söz konusu kültürde kabile-aşiret boyutunda bir sosyo-politik bir yapılanmanın varlığını kanıtlamaktadır.

Sonuç itibarıyla ETÇ (M.Ö. 3200- 200/1800) dönemi ile birlikte genel olarak Doğu Anadolu, Kuzeybatı ve Batı İran, Kafkasya kökenli olağanüstü homojen bir kültüre sahne olmuştur. Göçebe veya yarı göçebe çoban-hayvan besicisi topluluklar

⁴⁰⁸ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*, 77.

⁴⁰⁹ A. Zallagi, B. Aghalari, *Excavation at Kohne Pasgah Tepesi*, Unpublished report prepared for ICHHTO (In Persian), 2007.

⁴¹⁰ Buluntular üzerinde bilimsel laboratuvar çalışmaları sürmektedir.

niteliğinde düşünölen bu költür, büyük ihtimalle nüfus artışı ve iklim değışikliklerden dolayı ana yurt olarak tanımlanan Güney Kafkasya'dan Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran topraklarına göç veya kademeli olarak zaman içerisinde költürel varlıkları ile birlikte söz konusu bölgelere sızmışlardır. Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu'da költürün gelişimi ile birlikte bölgenin költürel sürecinde büyük değışimler saptanmıştır. Kura-Aras Költürü olarak tanımlanan bu fenomen günümüz siyasi bölümlenmesine göre Azerbaycan, Nahçıvan, Gürcistan, Ermenistan, Suriye–Levant, Kuzeybatı/Batı İran ve Doğu Anadolu Bölgesi'ni kapsamaktadır. Görüldüğü gibi söz konusu költürün yayıldığı bu geniş alanın büyük bir kesimini Doğu Anadolu ve Kuzeybatı/Batı İran Bölgesi toprakları oluşturur. Pek çok araştırmacı bazı istisnalar dışında bölgenin özellikle költürün ikinci aşamasında iskân edildiğini düşünmektedir. Bu açıdan Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran ETÇ (M.Ö. 3200-2000/1800) sürecinde binyıldan fazla bir zaman içerisinde tek bir költürün etkisi altında kalmıştır. Bu uzun zaman içerisinde költürün yayıldığı coğrafyada olduğu gibi Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran ortak özellikler göstermekle birlikte özellikle bazı bölgesel çeşitlilikler söz konusudur. Konumuzu oluşturan Anadolu- İran ilişkileri açısından ETÇ sürecinde görölen benzerlikler, bilinçli ticari/ekonomi veya költürel ilişkiden ziyade tek bir költür (Kura-Aras) etkisi ve kapsamında yer almaktan kaynaklanmaktadır.

6.1.2. Sonuç

M.Ö. 4. Binyılın ikinci yarısı yılında Mezopotamya kökenli Uruk Költürünün yayıldığı zaman diliminde Mezopotamya'yla Anadolu arasında ve Güneybatı İran arasında yoğun ilişkilerin oluştuğı sürürken, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu topraklarında farklı bir yapıya sahip Kura-Aras Költürü yayılmıştır. Uruk karmaşıklığına karşın Kura-Aras Költürünü temsil eden toplumlar basit şeflik toplumları düzeyde oldukları düşünölmektedir. Siyah-kırmızı açkılı seramik, sabit veya taşınabilir ocaklar, yuvarlak mimari planları ve költüre has diğer buluntuları dikkate alarak oldukça homojen bir költür özelliklerini taşımaktadır. Her ne kadar son yıllarda költürün köken konusu ile ilgili yeni veriler ortaya konulmuş ve költürün tek menşeli olmadığını vurgulamışlardır buna rağmen uzmanların büyük bir kısmının görüşleri Kura-Aras Költürünün Transkafkasya bölgesinin yerel költürleri olan *Şulaveri –Şomu*

Tepe veya *Sioni* (M.Ö. 5. binyılın sonu ve 4. binyılın ortalarında) kültürlerinden geliştiği yönündedir.⁴¹¹

Kura-Aras Kültürü coğrafi açıdan Güneybatı Asya'nın ETÇ'nin en geniş maddi kültürel yayılımını oluşturmaktadır.⁴¹² Kura-Aras oluşum bölgesi çok geniş olmamakla birlikte, Aras Ovalarında oluşumundan hemen sonra çevre bölgelere yayılmıştır. Bununla birlikte, kültürün en geniş döneminde Kura-Aras büyük bir kısmını, tüm Doğu Anadolu ve Kuzeybatı ve Batı İran'ı kapsamıştır. Bundan hareketle, bu kültürü birim içinde bir kültürel birliği olarak tanımak mümkündür.

Kura-Aras Kültürünün Güney Kafkasya'da oluşub hızla Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'a yayılması bir suru görüşlere sebebiyet vermiştir. Munchaev (1975) kültürün genel özelliklerini, Doğu Anadolu'da yayılıp genişlemesini, Doğu Anadolu toplulukları tarafından kabul gördüğü sürecin sonucunda gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Kavtaradze ise söz konusu Kura-Aras Kültürünün Doğu Anadolu'da varlığını göç sonucu gerçekleştiğine inanmaktadır. Bu göç önce kuzeybatı Anadolu ve daha sonra batıya doğru yapılmıştır.⁴¹³ Bu görüşe benzer bir şekilde Kushnareva kültürün Kuzeybatı İran, Anadolu ve Levant bölgesine yayıldığını Kafkasya kökenli toplulukların söz konusu bölgelere daha çok sızmalar şeklinde yayıldıklarını açıklamaktadır⁴¹⁴. Kura-Aras Kültürünün göç sonucu yayıldığı aslında yaygın bir görüştür. Bununla birlikte yıllar önce Burney ve Lang'da Kura-Aras Kültürünün yayılma sürecini M.Ö. 3. Binyılda gerçekleşen bir göç ile açıklamışlardır.⁴¹⁵

Bu görüşlerin yanı sıra Todd tarafından ortaya konulan görüş daha makul görnmektedir. Todd Kırmızı-Açıklı seramiklerini özellikle teknoloji açısından dikate alarak, sadece göç sonucu yayılmadığını ve daha çok Kafkasya kültürel etkisi üzerinde durmuştur.⁴¹⁶ Kelly-Buccellati Kura-Aras kültürünün gelişimini bir kültürel nüfuz süreci sonucu gerçekleştiğini vurgulamıştır. Kendisi Kura-Aras Kültürü için "*Bereketli Hilal'in Dışındaki Kültür*" terimini kullanmıştır. Bununla birlikte Kura-Aras kültürünün

⁴¹¹ T. Kiguradze, "The Chalcolithic-Early Bronze Age Transition in the Eastern Caucasus". C. Marro, H. Hauptmann (Ed.). *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IV-III Millenaires* (s. 321-328). Paris 2000, 323.

⁴¹² Smith, "Prometheus Unbound: Southern Casasia in Prehistory". 231.

⁴¹³ G. Kavtaradze, *K Khronologii Epokhi Eneolita i Bronzy Gruzii*, Metsniereba, Tbilisi 1983, 80.

⁴¹⁴ Kushnareva, 44.

⁴¹⁵ Burney ve Lang, 53, 54.

⁴¹⁶ I. Todd, "Anatolia and the Khirbet Kerak Problem", H. Jr. Hoffner (Ed.). *Orient and Occident* (181-206). Verlag Butzon & Bercker, Kevelaer 1973, 180-182.

varlığını Kuzeybatı İran'da, Levant ve Doğu Anadolu'da nüfuz sonucu yayıldığı şeklinde incelemiştir.⁴¹⁷ Palmieri ise Kırmızı-Siyah Açıklı çanak çömleğin Yukarı Fıran bölgesinde yerli olmadığını ve daha çok bölgesel ticaret ve hammadde kontrolü için bölgeye akın ediklerini vurgulamaktadır.⁴¹⁸ Sagona ise söz konusu kültürü üç evreye ayırmış ve oluşum yerini Güney Kafkasya olduğunu düşünmektedir. Ona göre kültürün değişik versiyonları farklı yerel kültürler ile birleşim sonucu ortaya çıkmıştır.

M.Ö. 4. binyılın sonlarında bölge halkının tarımcılıktan daha çok göçebe veya yarı göçebe oldukları fauna kalıntılarından yola çıkılarak dillendirilmiştir.⁴¹⁹ Bu da bölgede daha çok sürü göçü olduğunu göstermektedir. Arkeolojik anlamda göçün iki önemli unsuru vardır; bunlar "itici" ve "çekici" faktörlerdir.⁴²⁰ Bu iki unsura dair çoklu bileşenler önerilmektedir. Nüfus patlaması gibi demografik nedenlerden doğal kaynakların tükenmesi gibi ekolojik nedenlere değin pek çok faktörün, bileşen olarak yer almış olabileceği kombinasyonlar da bu süreçleri başlatmış ve devam ettirmiş olmalıdır. Kura-Aras Kültürünün taşıyıcısı toplulukların "hedef" olarak seçtikleri bölgelerdeki "canlı ticaretin varlığı"- Uruk Dünya Sistemi ile entegre olmuş Elazığ-Malatya Bölgesi gibi- onlar için "çekici faktör" olarak ele alınabilir. Artan nüfus ve hayvan sayısı "itici faktör" olarak kabul edilirse, bu nedenlere yeni otlak arayışındaki çoban topluluklar için zengin otlak potansiyeline sahip yaylalar- Kura-Aras toprakları, Erzurum-Kars, Van-Muş ve Kuzeybatı İran Bölgeleri gibi- yine "çekici faktör" durumundadır. Bu bölgelere, örneğin Elazığ-Malatya Bölgesi'ne, Kuzeybatı İran'a ve daha sonraki aşamada Filistin-Levant bölgesine giden ilk gruplar bilgi akışını sağlayacak öncü gruplardı. Nitekim bu bilgi akışını izleyen süreçte, söz konusu bölgelerdeki Kura-Aras unsurların arttığı görülecektir. Göç teorisi ve Kura-Aras Kültürü yayılımı ve bu konuda etkisi olan itici ve çekici faktörlerin rolü önerisinde üç etken dikkate alınmaktadır, Orta Asya'da yeni etnik gruplarının ortaya çıkışı ve Kura-Aras

⁴¹⁷ Kelly-Buccellati, 413.

⁴¹⁸ A. Palmieri, "Eastern Anatolia and Early Mesopotamia Urbanization: Remarks on Changing Relations", Liverani M., Palmieri A., Peroni, R (Ed.). *Studi di Paletnologia in Onore di S. M. Puglisi*, (s. 191-213). Università "La Sapienza", Roma 1985, 208.

⁴¹⁹ S. Connor, A. Sagona, "Environment and society in the late prehistory of southern Georgia", Caucasus, Bertille Lyonnet (Ed.). *Les cultures du Caucase (VI-III millenaires avant notre ere)* (s. 21-36). Paris: CNRS Editions, 2007.

⁴²⁰ Batiuk, S. (2005). Migration Theory and the Distribution of the Early Transcaucasian Culture. Ph.D. dissertation. University of Toronto, Toronto.

halklarına yapılan baskı, Kura-Aras 'da nüfusun artışı ve ekolojik kaynak kıtlığı ve Kura-Aras da iklim ve ekolojik değişimler⁴²¹.

Kafkasya topraklarından Anadolu'ya gerçekleşen akış, kitlesel boyutta göçten çok, sızmalar şeklinde sürekli ve devam eden hareketlilik şeklinde olmalıydı. Göç dalgaları yaklaşımı bunu vurgulamaktadır ki, göç eden gruplarının sosyal organizasyonları küçük birimlere bölünerek daha büyük birimin kültürel özelliklerine sadık kalmışlardır.⁴²² Kura-Aras toplulukları ile ilgili dikkat çeken konu, hammadde kaynaklarına elverişli, mera için müsait bölgeler veya ticari yolları üzerinde stratejik konumunda yer alması etkenleridir. Yerleşimlerin seçiminden bu etkenlerden en az biri dikkate alınmış olmalıdır. Ayrıca göç sürecinde daha önceden iskân edilen yoğun nüfusa sahip büyük yerleşimler seçilmemiştir. Daha önce belirtildiği gibi, bir kazı alanında “çok özel” bir kültür materyalin ele geçmesi, o "çok özel" kültür materyalle özdeşleşen topluluğun mutlak hareketine bağlanamaz! Bu etnik grubun göç ettiğine bir kanıt olarak sunulması doğru olamayacaktır. Bu bağlamda Khirbet-Kerak olarak adlandırılan Kura-Aras seramiğinin Levant Bölgesinde bulunması kitlesel boyutta göçten veya uzun mesafe ticaretten çok kültürel ilişkileri yansıtabilir.

Rothman'a⁴²³ göre Kura-Aras seramiği göçebe veya yarı göçebe pastoral halk gruplarını yansıtmaktadır. Geç Kalkolitik dönem sonu Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'da ticaret ile uğraşıp ve bölgenin Erken Tunç öncesi grupları ile birleşerek bölgenin ETÇ halk gruplarını oluşturmuşlardır. Genel olarak kültürel yayılım ve göç, Kura-Aras yayılımı ve genişlemesi yorumlarının temelini oluşturur. "*arkeoloji dünyasında göçebeliğin*" ele alındığı eserde Cribb, Kura-Aras kültürü bünyesinde göçebeliğe dair bir dizi unsur barındıran, fakat özünde yerleşik bir kültür olduğunu ifade eder.⁴²⁴

Daha önce ifade edildiği gibi, coğrafi ve kronolojik açıdan böylesi bir büyüklüğe sahip bir kültürel yapının biçimlenme ve gelişim süreçlerini daha iyi anlayabilmek ve bunun dinamiklerini ortaya koyabilmek için birden çok faktörün olabileceğini düşünmek zorunluluğu vardır. Sonuç olarak organize olmayan, siyasi ve askeri niteliği

⁴²¹ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*,

⁴²² M. Rothman, “Ripple in the stream: Transcaucasia – Anatolian Interaction in the Murat / Euphrates Basin at the Beginning of the Third Millennium” B.C. T. Smith, K. Rubinson (Ed.). *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond*, (s.167-184). The Cotsen Institute of Archaeology at UCLA, 2003, 94.109.

⁴²³ Rothman, 95.

⁴²⁴ R. Cribb, *Nomads in Archaeology. New Studies in Archaeology*, University Press, Cambridge 1991.

de bulunmayan kültürel boyutu daha ön plana çıkmış görünen bir sosyal hareket şeklinde tanımlanabilecek bu halk gruplarının hareketini günümüz sistemlerindeki parametrelerle anlayabilmek ve açıklayabilmek kolay değildir. Doğal olarak bu süreçleri tanımlayabilecek tek bir modelden de söz etmek zordur. Göçün, karşılıklı etkileşimin, ticaretin ve organize olmayan sosyal anlamda hareketliliğin olduğu ve bunların eş zamanlı varlık gösterdiği bir bütünler topluluğu geçerli olmalıdır.⁴²⁵

Yeni buluntulara dayanarak Kuzeybatı İran'da Hajji Firuz Kültürü/Dönemi için M.Ö. 6000-5500/5400, Kalkolitik'e geçiş aşaması için M.Ö. 5400/5300-5000, Dalma Dönemi/Kültürü için M.Ö. 5000-4500, Geç Kalkolitik için M.Ö. 4500-3700, Kura-Aras I ve oluşum aşaması için M.Ö. 3600-3200/3100 ve Kura-Aras II. Evresi için 3100-2500 yılları önerilmektedir.

kuzeybatı İran'da gerçekleştirilen yeni kazılardan elde edilen bilgilere ve Kul Tepe, Dave Göz ve Kohneh Pasgah gibi yerleşimlerden elde edilen C14 tarihlerine ve Güney Kafkasya, Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya'yla karşılaştırarak Ubaid sonrası adlandırılan dönem için M.Ö. 4500-3700 yılları önerilmektedir. Bu dönem üç alt evre olarak Geç Kalkolitik 1 (Pisdeli- M.Ö. 4500-4200) Geç Kalkolitik 2 (Saman Yüzlü Seramik- M.Ö. 4200-3900) ve Geç Kalkolitik 3 (M.Ö. 4000/3900-3700) ayrılabilir. Bu açıdan bu dönem Kuzeybatı İran'da daha önceden düşünülen sadece Pisdeli Dönemi ile sınırlı kalmamış ve Hasanlı VIII ve VII arasına Geç Kalkolitik 2-3 ve Kura-Aras Kültürünün oluşum evresi yerleşmektedir.

Kuzeybatı İran Geç Kalkolitik Döneminde, Ubaid sonrası evresi olarak adlandırdığımız zaman diliminde daha geniş bir kültürel bölgesi ile sıkı bir ilişki ve iletişim halinde olmuştur. Özellikle Güney Kafkasya (Ovçular Tepesi, Mentiş Tepe, Arataşan ve soyuk bulağ), Yukarı Fırat (Norşuntepe, Korucutepe ve Tulintepe) Batı Fırat, Habur Bölgesi (Tell Berak, Hamukar-Feres) ve Balıh Bölgesi (Hammam El-Turkmen ve Tell Zeydan) ile Geç Kalkolitik 1 ve 2 evrelerinde ilişkiler görülebilmektedir. Kura-Aras I ile birlikte bu ilişkiler daha çok Güney Kafkasya'ya yönelmiştir. Bu döneme ait elde edilen Obsidiyen aletlerin kökeni hem Kafkasya kökenli (Ermenistan'da yer alan Sevan Gölü Havzası) ve hem Doğu Anadolu kökenli (Van Gölü Havzası) olduğu tespit edilmiştir.

⁴²⁵ Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*,

M.Ö. dördüncü binyılın ortalarından itibaren (M.Ö. 3600-3500) Kura-Aras I olarak adlandırdığımız yeni çanak çömlek geleneği ve kültürü, bölgenin Geç Kalkolitik 3. evresi ile yer değişmiş ve Kuzeybatı İran toplulukları bir kaç yüzyıl süren Kura-Aras oluşum süreci ile Erken Tunç Çağı veya Kura-Aras Dönemine girmişlerdir. Kura-Aras Kültürünün oluşum aşaması büyük ihtimalle yerel geç Kalkolitik toplumlarından oluşmuştur. Geç Kalkolitik'in son evreleri ile Kura-Aras Kültürünün ilk evreleri (Kura-Aras I) arasında büyük farklılıklar görünmemesi bu konuyu desteklemektedir. Mimari ve bazı çanak çömlek özellikleri Geç Kalkolitik 3'ten Kura-Aras dönemine ulaşmıştır. Dolayısıyla özellikle Urmiye Gölü'nün kuzey kısımları için önerilen göç konusu elıştırılmaktadır. Bu dönem için M.Ö. 3600/3500- 3200/3100 önerilmektedir.

Son yıllarda kazısı gerçekleştirilen Kul Tepe yerleşiminden elde edilen sonuçlara dayanarak Kura-Aras Kültürünün Kuzeybatı İran'da ortaya çıkış konusu yeniden gözden geçirilmelidir. Çünkü arştırmacıların bir çoğu Kura-Aras Kültürünün Kuzeybatı İran'da ortaya çıkışını söz konu kültürün özellikle II. Evresi ile gerçekleştiğini vurgulamaktadırlar. Ancak özellikle Kuzeybatı İran'ın Güney Kafkasya'la ilişkide bulunduğu Kuzey kısmında kültürün ilk evreleri tespit edilmektedir. Bu bölge Geç Kalkolitik ve Kura-Aras Kültürüne ait buluntuların stratıgrafı olarak ust uste bulunan ender bölgelerden birisi sayılabilmektedir.

Bu çalışmada bazı yeni buluntuların sunulmasına rağmen Kura-Aras Kültürünün Kuzeybatı İran'da oluşub yayılması konusuna ait tartışmalar devam etmektedir. Kuzeybatı İran yeni dönem tarih öncesi arkeoloji çalışmalar daha başlangıç aşamasındadır. Bu çalışmada iki önemli husus vurgulanmaktadır; Kura-Aras Kültürünün ilk oluşum aşamaları yerel Geç Kalkolitik 3 evresi (M.Ö. 3600/3500) toplumları içinden yükselmiş ve daha sonra kültürün II. Evresi ile birlikte tüm Kuzeybatı ve Batı İran'a yayılmıştır. Yeni buluntulara dayanarak Kura-Aras Kültürünün oluşum bölgesinin Urmiye Gölü'nün özellikle kuzey kısmını de kapsayacak şekilde vurgulanması gerekmektedir. Bu açıdan kültürün oluşum aşamasında Kuzeybatı İran'ı bir çevre bölge olarak algılanması geçerli olmadığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen özellikle Kuzeybatı İran'da Kura-Aras Kültürü ile ilgili onlarca soru işaretleri bulunmaktadır ki gelecekte gerçekleştirilen yeni araştırmalarla çözülmeyi beklemektedirler.

KAYNAKÇA

- Abdi, A., "Obsidian in Iran from the Epipalaeolithic Period to the Bronze Age", T. Stoellner, R. Slotta, ve A. Vatandoust (Ed.). *Persiens antike Pracht* (s. 148-153). Bochum Museum, Bochum 2004.
- Abdi, K., Nokan deh, G., Azadi, A., Biglari, F., Heydari, S., Farman i, D., Rezaii, A. & Mashkour, M., 2002. Tuwah Khoshkeh: A Middle Chalcolithic Mobile Pastoralist Camp-Site in the Islamabad Plain, West Central Zagros Mountains, Iran, *Iran* 40: 42-74.
- Abedi, A., Khatib Shahidi, H., Chatalgner, CH., Niknami, K., Eskandari, N., Kazempour, M., Pirmohammadi, A., Hoseinzadeh, J., Ebrahimi, GH. (). "Excavation at Kul Tepe (Hadishahr), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report", *Ancient Near Eastern Studies*, 51, 2014, 33-165.
- Abedi, A, Dava Goz Khoy Excavation: First Preliminary Report", *Unpublished report prepared for ICHHTO* (In Persian). 2012
- Abedi, A., Omrani, B. (). "Kura-Araxes Culture And North-Western Iran: New Prespectives From Kul Tepe Jolfa (Hadishahr)", *Paléorient*, 41(1), 2015, 55-68.
- Abibullaev, O. (). *Eneolit i Bronza na Territorii Nahıçhevanskoi*, ASSR, Bakü 1982
- Afshare sistani, A, *Doğu Azerbaijan*, Rayzan Publications, Tehran, 1990.
- Afshar Sistani, I, *Take the East Azerbaijan, A set of historical circumstances*, Geographical, Publishers, Rayzan. 1991
- Agha-Aligol, D., Lamehi-Rachti, M., Oliaiy, P., Shokouhi, F., Farmahini Farahani, M., Moradi, M., Farshi Jalali, F., "Characterization of Iranian Obsidian Artifacts by PIXE and Multivariate Statistical Analysis", *Geoarchaeology*, 30(3), 2015, 261-270.
- Aghalari, B. *Excavation at Kohne Pasgah Tepesi. Unpublished report prepared for ICHHTO 2007* (In Persian).
- Aghalari, B., New Finding of Circular Architecture in Northwestern İran. M. H. Azizi, M. Khanipour, R. Naseri (Ed.). *Proceedings of The International Congress of Young Archaeologists* (s. 187-196). University of Tehran Press, Tehran 2014.

- Ajorloo, B., "The neolithization process in Azerbaijan: An introduction to review", J. M. Córdoba, M. Molist, M. Carmen Pérez, I. Rubio, S. Martínez (Ed.). *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East* (s.107-125). Autonomous University of Madrid, Madrid 2006
- Ajorloo, B., *Neolithic process in Azerbaijan*, (PhD Thesis), Tehran University, Unpublished 2007
- Albright, W. F. () "The Jordan Valley in the Bronze Age", *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, 6, 1924, 13-74.
- Alizadeh, K.; Azarnoosh, M., "Systemic survey of Tepe Baruj, Dual Cultural Relation Ship of Aras River", *Archaeological and historical*, 17-2(34), 2002, 3-21.
- Alizadehand, K., Ur, J. A, "Formation and destruction of pastoral and irrigation landscapes on the Mughan Steppe", "*North-Western Iran, Antiquity*", 81, 2007, 148–160.
- Alizadeh, K., "Digging in Nader Tepesi, Aslandouz Moghan desert, collection of Iran's 9nth archeological article's, Tehran, Institute of Archaeology", *Cultural Heritage and Tourism Organization institution*, 2007, 265-275.
- Alizadeh, K., "The Chalcolithic to Early Bronze Age Transition at Baruj Tepe (Bari Qalasi), North-western Iran", In A. Sagona, & K. S. Robinson, *Ceramics in Transitions: Chalcolithic through Iron Age in the Highlands of Southern Caucasus and Anatolia* (pp. 59-70). Peeters, Leuven- Paris- Dudley, MA. 2008
- Algaze, G., "Kurban Höyük and The Late Chalcolithic Period in the Northwest Mesopotamian Periphery: A Preliminary Assesment", U. Finkbeiner, W. Röllig (Ed.). *Jamdet Nasr Period or Regional Style?* (s. 274-315). Wiesbaden (TAVO-Beiheft 862). 1986.
- Algaze, G., "A New Frontier: First Results of the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project", *Journal of Near Eastern Studies*, 48(4), 1989, 241-81.
- Algaze, G., *Town and Country in Southeastern Anatolia, Volume II: The Stratigraphic Sequence at Kurban Höyük*. University of Chicago, Oriental Institute Publications, Chicago 1990.

Algaze, G., *The Uruk World System. The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*. University of Chicago, Oriental Institute Publications, Chicago 1993.

Algaze, G., Brueninger, R. L., "The Tigris Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: A Preliminary Report of the 1989-1990 Seasons", *Anatolica*, 17, 1991, 175-240.

Aliev, V., *Kultura Epokhi Sredneii Bronzi Azerbaidjana*. Akademiya Nauk Azerbaidjanskoi SSR, Bakü 1991

Alizadeh, A., *Excavation at the prehistoric Mound of Chogha Bonut, Khuzestan, Iran*,. Oriental Institute Publication, vol. 120., The University of Chicago, Chicago 2003

Alizadeh, A., *The Origins of State Organizations in Prehistoric Highland Fars, Southern Iran: Excavations at Tall-e Bakun*. Oriental Institute Publications, Vol. 128, Chicago 2006.

Alizadeh, A., *Chogha Mish, vol. 2, The development of a prehistoric regional center in Lowland Susiana, Southwestern Iran: Final report on the last six seasons of excavation, 1972-1978*. Oriental Institute Publications, Vol. 130. Chicago 2008.

Alizadeh, K., "The Chalcolithic to Early Bronze Age Transition at Baruj Tepe (Bari Qalasi), North-western Iran", A. Sagona, K. S. Robinson (Ed.). *Ceramics in Transitions: Chalcolithic through Iron Age in the Highlands of Southern Caucasus and Anatolia* (s. 59-70). Peeters, Leuven- Paris- Dudley, MA 2008.

Alizadeh, K., Azenoush, M., "Systematic Survey of Baruj Tepe: Sampling Method and Statistical Results", *Iranian Journal of Archaeology and History*, 17, 1 (33), 2003, 3-22.

Amiran, R., "Yanik Tepe, Shengavit, and the Khirbet Kerak Ware", *Anatolian Studies*, 15, 1965, 165-167.

Azarnosh, M., khatibshahidi, H., Rezaloo, R., "Reviewing the Chronology of Northwestern Iran in the Bronze Age, Case Study: Qalla Khosrow", *J. Humanities*, 13 (3), 2006, 1-15.

- Badii, R., *Geography of Iran*. Nashre Eghbal, Tehran 1988.
- Bakhshaliyev, V., Marro, C., *The Archaeology of Nakhichevan, Ten Years of New Discoveries*. İstanbul: Ege Yayınları. 2009
- Bahşaliyev, V., *Nahçıvan Arkeolojisi*. İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları. 1997
- Bakhşaliyev, V., Seidov, A., *Nahçıvan'ın Gedim Tarihi*. Bakü. 1995
- Batiuk, S., *Migration Theory and the Distribution of the Early Transcaucasian Culture*. Ph.D. dissertation. University of Toronto, Toronto. 2005
- Batiuk, S., “The fruits of migration: Understanding the ‘longue durée’ and the socio-economic relations of the Early Transcaucasian Culture”, *Journal of Anthropological Archaeology*, 32, 2013, 449–477.
- Belgiorno, M. R., Biscione, R., Pecorella, P., *Il Saggio ei Materiali di Tappeh Gijlar*. P. E. Pecorella, M. Salvini (Ed.). *Tra lo Zagros e l'Urmia: Ricerche Storiche ed Archeologiche Nell'Azerbaigian Iraniano* (s. 241-299). Rome: Edizioni dell'Ateneo. 1984
- Biglari, F., Ghaffari, R., *Preliminary report on the discovery of Paleolithic industries near Maragheh, Southeast Lake Urmia, The International Conference on archaeological northwest, Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism, Urmia* 2004
- Binandeh, A., *Study of prehistoric settlements in the catchment area Siminehrood, Archive West Azarbaijan Cultural Heritage and Tourism Organization*, Unpublished. 2009
- Blackman, M. J., BadaLlan, R., Kikodze, Z., Kohl., P., “Chemical Characterization of Caucasian Obsidian Geological Sources”, M. Cauvin, A. Gourgaud, B. Gratuze, N. Arnaud, G. Poupeau, J. Poidevin, ve C. Chataigner (Ed.). *L Obsidienne au Proche et Moyen Orient. Du volcan à l* (s. 205-231). Oxford, BAR International Series, vol. 738. Archaeopress. 1998
- Burney, C. A.,” Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age”, *Anatolian Studies*, 8, 1958, 157–209.

- Burney, C. A., "Circular Buildings Found at Yanik Tepe in North-west Iran", *Antiquity*, 35, 1961a, 239-240.
- Burney, C. A., "Excavations at Yanik Tepe, North-West Iran", *Iraq*, 23(2), 1961b, 138-153.
- Burney, C. A., "The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1961 Second Preliminary Report", *Iraq*, 24(2), 1962, 134-152.
- Burney, C. A., "The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1962 Third Preliminary Report", *Iraq*, 26 (1), 1964, 54-61.
- Burney, C. A., "Excavations at Haftavan Tepe 1968: First Preliminary Report", *Iran*, 8, 1970, 157-171.
- Burney, C. A. (1972). "Excavations at Haftavan Tepe 1969: Second Preliminary Report", *Iran*, 10, 127-142.
- Burney, C. A., "Excavations at Haftavan Tepe 1971: Third Preliminary Report", *Iran*, 11, 1973, 153-172.
- Burney, C. A. (1975a). "Excavations at Haftavan Tepe 1973: Fourth Preliminary Report", *Iran*, 13, 149-164.
- Burney, C. A., "The Fifth Season of Excavations at Haftavan Tappeh: Brief Summary of Principle Results", F. Bagherzadeh, (Ed.). *Proceedings of the 4th Annual Symposium on Archaeological Research in Iran* (s. 257-271). Tehran: Ministry of Culture and Arts, Iranian Center for Archaeological Research. 1975b
- Burney, C. A., "Contact and conflict in north western Iran", *Iranica Antioqua*. XXIX., 1994, 47-62.
- Burney, C. A., Lang, M., *The peoples of the Hills Ancient Ararat & Caucasus*. London: Weidenfeld & Nicholson. 1971
- Burton Brown, T., *Excavation in Azarbaijan, 1948*, John Murray, London 1951
- Caldwell, j., *Investigations at Tal-i-Iblis*. Springfield: Illinois State Museum Society. 1967
- Calendar preparation of West Azarbaijan, (2006), S. 1.

- Carter, R. A., Philip, G., “Deconstructing the Ubaid”, R. A. Carter, G. Philip (Ed.). *Beyond the Ubaid: Transformation and integration in the late prehistoric societies of the Middle East* (s. 1–22). The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 2010
- Chaychi Amirkhiz, A., *Layer Design for speculation and determination of age and range of Azar shahr's Shiramin Tepe*, Archive Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of East Azerbaijan, Unpublished. 1376
- Chaychi Amir Khiz, A., Omrani, B., *Report of speculation for layer designing Bostan Abad Deirman Tepesi (first chapter of winter)*, Archive Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of East Azerbaijan, Unpublished, (2010), 2008.
- Chaychi Amir Khiz, A., Omrani, B., *Report of speculation for layer designing Bostan Abad Deirman Tepesi (first chapter of winter 1387)*, Archive Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of East Azerbaijan, Unpublished 2010
- Çilingiroğlu, A. & Sagona, A., *Charles Burney in the Near Eastern Highlands*. In A. Sagona, *A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honor of Charles Burney* (pp. 3-11). Louvain: Ancient Near Eastern Studies, Supplement 12. Peeters Press. 2004
- Connor, S., Sagona, A., *Environment and society in the late prehistory of southern Georgia, Caucasus*, Bertille Lyonnet (Ed.). *Les cultures du Caucase (VI-III millénaires avant notre ère)* (s. 21-36). Paris: CNRS Editions. 2007
- Conti, A., Persiani, C., “When Worlds Collide: Cultural Developments in Eastern Anatolia in the Early Bronze Age”, M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink (Ed.). *Between the River and Over the Mountains: Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata* (s. 361-413). Roma: Università di Roma. La Sapienza. 1993
- Coon, C.S., *Cave Exploration in Iran*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1951.
- Coon, C. S., *The Seven Caves: Archaeological Explorations in the Middle East*, New York 1957

- Crawford, H, *Geoy-Tepe 1930. Material in the collection of Fitzwilliam Museum*, Cambridge, *Iranica Antiqua* 9: 1975, 49-59.
- Cribb, R., *Nomads in Archaeology. New Studies in Archaeology*, University Press. Cambridge 1991
- Cruells, W., Nieuwenhuyse, O.P, “The Proto-Halaf Period in Syria. New Sites”, New data, *Paléorient*, 30(1), 2004, 47-68.
- Çevik, Ö., “The emergence of different social systems in Early Bronze Age Anatolia: urbanization versus centralization”, *Anatolian Studies*, 57, 2007, 131-140.
- Çilingiroğlu, A., “The Second Millenium Painted Pottery Tradition of the Van Lake Basin”, *Anatolian Studies*, 34, 1984, 129-40.
- Çilingiroğlu, A., “Van-Dilkaya Höyüğü 1987 Kazısı”, *X. Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara 1989, 261-272.
- Çilingiroğlu, A., “Van ve Urmiye bölgeleri arasındaki Kültürel ilişkinin Van- Urmiye boyalıları ışığında değerlendirilmesi”, *X. Türk Tarih Kongresi*, 1990, 169-173.
- Çilingiroğlu, A., “Van-Dilkaya Kazıları, 1989”, *XII. Kazı Sonuçları toplantısı I*, Ankara 1991, 271-276.
- Çilingiroğlu, A., Sagona, A., “Charles Burney in the Near Eastern Highlands”, A. Sagona (Ed.). *A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honor of Charles Burney* (s. 3-11). Louvain: Ancient Near Eastern Studies, Supplement 12. Peeters Press. 2004
- Çilingiroğlu, A., Derin, Z., “Van-Dilkaya Kazısı 1990”, *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 1992, 403-422.
- Danti, M., “The Late Bronze And Early Iron Age In Northwestern Iran”, D. Potts (Ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Iran* (s. 327-376). Oxford: Oxford University Press. 2013
- Danti, M., Voigt, M. M., Dyson. R. H., “The search for the Late Chalcolitic /Early Bronze Age Transition in the Ushnu – Solduz valley”, Iran. A. Sagona (Ed.). *A view from the highland, archaeological studies in Honour of charley Burney* (s. 583-615). Leuven: Ancient Near Eastern Studies Supplement Series, 2004, 12.

- Deshayes, J., "Tureng Tepe and the Plain of Gurgan in the Bronz Age", *Archaeologia Viva*, 1, 1968, 34-41.
- Dittmann, R., "Eisenzeit I und II in West- und Nordwest-Iran zeitgleich zur Karum-Zeit Anatoliens?", *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 23, 1990, 105–138.
- Dixon, J. E., Cann, J. R., Renfrew, C., "Obsidian and the Origins of Trade", *Scientific American*, 218(3), 1968, 38-46.
- Dow, G. K., Reed, C. G., Olewiler, N., "Climate Reversals and the Transition to Agriculture", *Journal of Economic Growth*, 14, 2009, 27-53.
- Dyson, R. H., "Early Cultures of Solduz, Azerbaijan", A. U. Pope (Ed.). *Proceeding of the IVth International Congress Of Iranian Art and Archaeology, part A* (s. 2951-2970). Tehran: Asia Institute of Pahlavi University. 1967
- Dyson, R. H., "Hasanlu, in Survey of Excavations in Iran 1971-72", *Iran*, 11, 1973a 195-196.
- Dyson, R. H., "The Archaeological Evidence of The Second Millennium B.C. on the Persian Plateau", I. E. Edwards, C. J. Gadd, N. G. Hammond, E. Sollberger (Ed.). *The Cambridge Ancient History* (Vols. Vol. 2, part 1V, s. 686-715). Cambridge: Cambridge University Press. 1973b
- Dyson, R. H., Young, T.C., "The Sulduz Valley Iran: Pisdeli Tepe", *Antiquity*, 34, 1960, 19-28.
- Dyson, R., Howard, S. M., *Tappeh Hesar: reports of the restudy project*, 1976. Firenze : Casa editrice Le Letter. 1989
- Dyson, R., Muscarella, O., "Constructing the Chronology and historical implication of Hasanlu IV", *Iran* 27, 1989, 1-27.
- Dyson, R.H., Voight, M., "The chronology of Iran.ca 8000-2000B.c" *choronologies in Old World archaeology*, edited by R.W.Ehrich, Chicago 1992, 122-178.
- Ebtehaj, V., *Structure Of Artchitectural Megalitic Graves of Iron Age in Iran Survey, Study of Shahriry Range in Ardebil*, M.A Proposal, Tarbiyat Modarres University, Unpublished. 2004

- Edens, C., "Transcaucasia at the End of the Early Bronze Age", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 299/300, 1995, 53-64.
- Edwards, M., The Pottery of Haftavan VIB (Urmia Ware). *Iran*, 19, 1981, 101-140.
- Edwards, M., "Excavations in Azerbaijan (North-Western Iran)" Vol 1. *International Series*, 1983, 182.
- Edwards, M., "Urmia Ware" and its Contribution in North-Western Iran in the Second Millennium B.C., a Review of the Results of Excavations and Surveys", *Iran*, 24, 1986, 57-77.
- Esin, U., "Tülin Tepe Kazısı, 1971", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 20(2), 1973, 65-78.
- Esin, U., *Tepecik Kazısı, 1973. Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, Ankara, 1979, 79-94.
- Esin, U., Arsebük, G., "Tülintepe kazısı, 1974", *ODTÜ Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, Keban Projesi Yayınları, Seri:1, No:7, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982, 119-133.
- Esin, U., Harmankaya, S., 1985 "Değirmentepe (Malatya-İmamli Köyü) Kurtarma Kazısı", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1986, 95-137.
- Esin, U., Harmankaya, S., "Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1986", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara 1987, 79-125.
- Fayeghi, A, *Azerbaijan in the course of history*, Published four Tabriz, 1996, 29-32.
- Fazeli, H., Valipour, H., Azizi, H., "The Late Chalcolithic and Early Bronze Age in the Qazvin and Tehran Plains: a chronological perspective", C. A. Petrie (Ed.). *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-range Interactions in the 4th Millennium BC* (s. 104-126). Oxbow Books, Oxford 2013
- Feizkhah, M., *Review and identify archaeological city Hashtrood, Archive Cultural Heritage Handicrafts and Tourism Organization of East Azerbaijan*, Unpublished 2003.
- Feizkhah, M., *Archaeological Sahand Dam City Hashtrood, Archive Cultural Heritage*, "Handicrafts and Tourism Organization of East Azerbaijan", Unpublished 2006.

- Feizkhah, M., "Review and identify archaeological Dam Inundation range Khdaafryn and Qyz Castle", *Archive Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of East Azerbaijan*, Unpublished. 2007
- Frangipane, M., "Excavation at Arslantepe, Malatya, The 1989 Campaign", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara 1990, 209-224.
- Frangipane, M., The 1990 Excavation At Arslantepe, Malatya. *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara 1991, 177-196.
- Frangipane, M., "Local Components in the Development of Centralized Societies in Syro-Anatolian Regions", M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, ve M. Mellink (Ed.). *Between the River and Over the Mountains. archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata* (s. 133-161), Universita di Roma La Sapienza, Roma 1993.
- Frangipane, M., "The Late Chalcolithic/Eb I Sequence at Arslantepe: Chronological and Cultural Remarks From a Frontier Site", C. Marro, H. Hauptmann (Ed.). *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux Iv-III Millenaires* (s. 439-472). Paris 2000.
- Frangipane, M., Balossi, F., The 2002 Exploration Campaign at Arslantepe-Malatya. *XXV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara 2004, 397-404.
- Frangipane, M., Di Nocera, G., Hauptmann, A., Morbidelli, P., Palmieri, A., Sadori, L., Schmidt-Schultz, T., New Symbols of a New Power in a Royal TpmB from 3000 B.C. Arslantepe, Malatya (Turkey). *Paléorient*, 27(2), 2001, 105-139.
- Frangipane, M., Palmieri, A., Cultural Developments at Arslantepe at the Begining of Third Millennium B.C. *Origini*, XII(2), 1983, 423-574.
- Friedman, I., Trembour, F. W., Hughes, R. E., Obsidian Hydration Dating. R. Aitken, M. Taylor (Ed.). *Chronometric Dating in Archaeology* (s. 297-321). London: Advances in Archaeological and Museum Sciences, 2, New York 1997.
- Gadgar, J., "Archaeological Survey Dam Aydoghmosh city Miyaneh, Archive Cultural Heritage", *Handicrafts and Tourism Organization of East Azerbaijan*, Unpublished. 2005

- Gut, R., *Das Prahistorische Ninive. Zur relativen Chronologie der frühen Perioden Nordmesopotamiens*, Baghdader Forschungen 19, Mainz and Rhein: Philipp von Zabern 1995
- Glumac, P., & Anthony, D. (1992). Culture and Environment in the Prehistoric Caucasus: The Neolithic Through the Bronze Age. In R. W. Ehrich, *Chronologies in Old World Archaeology* (pp. 196-206). Chicago and London: University of Chicago Press.
- Hafezzadeh, M, *The bus Aras date*, Niya Publication, Tabriz, 1996.
- Hakemi, A., "Shahdad", *Iran*, 8, 1970, 187-88.
- Hakemi, A.; Rad, A. M, *And as a result of scientific exploration Hasanlu,(Sulduz)*, Archaeological reports, Volume I, Tehran. 1950
- Hamlin, C., "The Early Second Millennium Ceramic assemblage of Dinkha Tepe", *Iran*, 12, 1974, 125-153.
- Hamlin, C., "Dalma Tepe", *Iran*, 13, 1975, 111-127.
- Hauptmann, H., "Die Grabungen auf dem Norşuntepe, 1972", S. Pekman (Ed.). *Keban Project 1972 Activities* (s. 71-90). Ankara Keban Project Publications, Series 1, no.5. Middle East Technical University. 1976
- Hauptmann, H., "Die Grabungen auf dem Norşuntepe, 1974", S. Pekman (Ed.). *Keban Project 1974-75 Activities* (s. 41-70). Ankara Keban Project Publications, Series 1, no.7. Middle East Technical University. 1982
- Hauptmann, H., The Urfa Region. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Ed.). *The Neolithic in Turkey - The Euphrates Basin / Vol 2* (s. 85-138). İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları. 2011
- Hauptmann, H., Özdoğan, M., "Anadolu'da Neolitik Devrim", C. Lichter, S. Gün (Ed.). *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları* (s. 404-411). Karlsruhe: Badisches Landesmuseum 2007
- Hauptmann, S., Schmitt-Strecker, F., Begemann, A., ve Palmieri, A., "Chemical Composition and Lead Isotopy of Metal Objects From the Royal Tomb and

- Other Related Finds at Arslantepe, Eastern Anatolia”, *Paleorient*, 28(2), 2002, 43-70.
- Helwing, B., “Late Chalcolithic craft traditions at the North-Eastern periphery of Mesopotamia: potters vs. smiths in the Southern Caucasus”, *Origini*, XXXIV, 2012, 201–212.
- Helwing, B., “The Chalcolithic Of Northern Iran”, D. T. Potts (Ed.). *Oxford Handbook of Ancient Iran* (s. 79-92). Oxford University Press, Oxford 2013.
- Helwing, B., “East of Eden? A review of Turkey's Eastern neighbors in the Neolithic”, M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Ed.). *The Neolithic in Turkey*, 6, (s. 321-377). İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları. 2014
- Henrickson, E., *Ceramic Styles and Cultural Interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros*, İran. Ph.D. diss .University of Toronto. Toronto 1983
- Henrickson, E., “Stylistic Similarity and Cultural Interaction between the ‘Ubaid Tradition and the Central Zagros Highlands”, I. Thuesen, E. F. Henrickson (Ed.). *Upon this Foundation: The Ubaid Reconsidered. Proceedings from the Ubaid Symposium*. Copenhagen: Carsten Niebuhr Institute Publications. 1989
- Henrickson, E., *The Chalcolithic period in the Zagros highlands*. 1991 Retrieved from Encyclopaedia Iranica: <http://www.iranicaonline.org/articles/ceramics-iv>
- Henrickson, E., “The Outer Limits: Settlement and Economic Strategies in the Central Zagros During the Uruk Era”, G. Stein, M. Rothman, (Ed.). *Chieftdoms and Early States in the Near East. The Organizational Dynamics of Complexity* (s. 85-102). Madison, Wis.: Prehistory Press. 1994
- Henrickson, E., Vitali, V., “The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration Highland Western Iran”, *Paléorient*, 3(2), 1987, 37-45.
- Henrickson, R. C., “A Regional Perspective on Godin III: Cultural Development in Central Western Iran”, *Iran*, 24, 1986, 1-55.
- Henrickson, R. C., “The Godin III Chronology for Central Western Iran 2600-1400 B.C”, *Iranica Antiqua*, 22, 1987, 33-116.

- Hesari, M., Akbari, H., "The report of Eider Aslandouz Tepe sound, archeological reports 4", *Cultural Heritage and Tourism Organization*, Tehran 2005, S. 29-31.
- Herzfeld, E., *Archaeological History of Iran*. British Academy, London 1935
- Hezhabri Nobari, A.R, *Preliminary report second chapter of archaeology of Tabriz's Kaboud mosque*, Cultural Heritage of country and central archaeology research university of tarbiyat modarres. 2000
- Hezhabri Nobari, A.R., Pourfaraj, A, "Explain the chronology Chalcolithic period in Ardebil According to Qvsha Hill Ardebil", *Scientific journal*, Faculty of Tehran University 2006
- Hojebri Nobari, A.; Poorfaraj, A, "Explain the chronology of copper and stone in Ardebil According to the Gosha tepe Ardebil", *Journal - Research Faculty of Tehran University*, 2006.
- Hojebri Nobari, A.; Binandeh, A.; Nestani, J. & Vahdati Nasan, H., (). "Excavation at Lavin Tepe Northwest Iran", *Ancient Near Eastern Studies*, 40, 2012, 95-117.
- Hole, F., "The Spread of Agriculture to the Eastern Arc of the Fertile Crescent", A. B. Damania, J. Valkoun, G.Wilcox, ve C. Qualset (Ed.). *The Origins of Agriculture and Crop Domestication: The Harlan Symposium* (s. 83-92). Aleppo ICARDA, IPGRI, FAO and UC/GRCP. 1998
- Işıklı, M., "Erken Transkafkasya Kültürü'nde Din ve Dini Aktiviteler ile Kült Objelerine Yönelik Genel Bir Değerlendirme", H. Sağlamtimur, vd (Ed.). *Prof. Dr. Altın Çilingiroğlu'na Armağan Kitap* (s. 333-352). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009
- Işıklı, M., *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul 2011
- İran Milli Eğitim Kurulu, *İran coğrafyası*. Tahran 1987
- Jasem, S.A., "Excavation at Tell Abada, Iraq", *Paléorient*, 7(2), 1981, 101-104.
- Jabarloooy-e Shabestari, A., 2002. *Barresiy-e Navasanhay-e Sath-e Daryacheye Urumiye dar Quaterner*, First Symposium on Lake Urmia, Urmia University Press (in Persian).

- Kambakhsh Fard, S., *Surveys and research reports, Center for Documentation of Cultural Heritage*, Tehran 1975.
- Kambakhsh Fard, S, *Studies and Research Reports, Documentation Center of Cultural Heritage*, Tehran 1967.
- Kambakhsh Fard, S, *Ceramics and pottery in Iran, Since the beginning of the Neolithic until modern times*, Gognoos Publishing, Tehran 2001.
- Karghar, B, *Identify archaeological city Shahindezh- Archive Cultural Heritage and Tourism Organization of East Azerbaijan*, Unpublished 1991
- Kargar, B., *Study and speculation sites Ahrnjan and Qara tepe Salmas plain*, Thesis Faculty of Literature of Tehran University, Unpublished. 1991
- Kargar, B., Binandeh, A, A, "Preliminary Report of Excavations at Rabat Tepe", *Northwestern Iran, Iranica Antiqua* 44, 2009, 113–129.
- Kavtaradze, G., *K Khronologii Epokhi Eneolita i Bronzy Gruzii*, Metsniereba, Tbilisi 1983
- Kavtaradze, G., "The Importance of Metallurgical Data for the Formation of a Central Transcaucasian Chronology", A.Hauptmann, E.Pernicka, T. Rehren, Ü. Yalçin (Ed.). *The Beginnings of Metallurgy*, Der Anschnitt, Beiheft 9, Bochum 1999, 67-101.
- Kavtaradze, G., "The Chronology of The During the Early Metal Age", A. Sagona (Ed.). *A view From The Highlands Archaeological Studies in Honor of C. Burney* (s. 539-556). Ancient Near Eastern Studies Supplement 12. 2004a
- Kearson, R. R. B., "Survey in Azerbaijan, in Survey of excavations in Iran", 1967-8, *Iran* 7, 1969, 186–187.
- Kelly-Buccellati, M., "The Early Bronze Age Pottery", M. V. Loon (Ed.). *Korucutepe* (s. 67-88). North Holland Publishing Company, Amsterdam 1978.
- Kelly-Buccellati, M., "The Early Bronze Age Pottery", M. V. Loon (Ed.). *Korucutepe*, North Holland Publishing Company. s Amsterdam 1978, 413.
- Kenyon, K. M., Jericho. *Archaeology*, 20, 1967, 268-275.

- Khademi Nadooshan, F., Abedi, A., Glascock, M. D., Eskandari, N., Khazaei, M., "Provenance of prehistoric obsidian artefacts from Kul Tepe, northwestern Iran using X-ray Fluorescence (XRF) Analysis", *Journal of Archaeological Science*, 40(4), 2013, 1956-1965.
- Khademi Nadooshan, F., Ayvatvand, M., Dehghanifar, H., Glascock, M. D., Colby, P.S., "Report on the Chogabon site, a new Source of obsidian artifacts in west-central Iran", *IAOS Bulletin* 42, 2010, 9-12.
- Khademi Nadooshan, F., Colby Philips, S., and Safari, M., "WDXRF Spectroscopy of Obsidian Tools in the North-West of Iran", *IAOS Bulletin*, 37, 2007, 3-6.
- Khamachi, B., *The Geography of East Azerbaijan*, Soroush Publications, Tabriz 1991.
- Khamachy, B, *The geography of East Azerbaijan, Important Areas of Geography*, Soroush Publications, Tehran, 1991.
- Kambakhsh Fard, S, *Studies and Research Reports, Documentation Center of Cultural Heritage*, Tehran 1967.
- Kambakhsh Fard, S, *Ceramics and Pottery in Iran, Since the Beginning of the Neolithic Until Modern Times*, Gognoos Publishing, Tehran 2001.
- Kharrazi, E., *Speculation for Determination of Age and Miyandoab's Ghare Gozlou Range*, Archive Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of East Azerbaijan, 2009.
- Khatib Shahidi, H.; Biscione, R., "Iranian-Italian Archaeological Survey in Eastern Azerbaijan, in Proceedings of the 9th Annual Symposium on Iranian Archaeology", Vol. 2, (Archaeological Reports 7), Tehran, Research Center for ICHHTO, 2007, S. 25–34.
- Khazaei, M., Glascock, M., Masjedi, P. vd., "Sourcing the obsidian of prehistoric tools found in western Iran to southeastern Turkey: a case study for the sites of Eastern Chia Sabz and Chogha Ahovan", *Anatolian Studies*, 64, 23 - 31.
- Khiri, S.(2006). *Architectural and decorative wooden Azerbaijan*, Mahde Azadi Publications, Tabriz 2014, S.22-23.

- Khiri, S, *Architectural and decorative wooden Azerbaijan*, Mahde Azadi Publications, Tabriz 2006.
- Kiguradze, T., “The Chalcolithic-Early Bronze Age Transition in the Eastern Caucasus”, C. Marro, H. Hauptmann (Ed.). *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IV-III Millenaires* (s. 321-328). Paris. 2000
- Kiguradze, T., Sagona, A., “On the Origins of the Kura-Araks Cultural Complex”, A. Smith, K. Robinson (Ed.). *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond* (s. 38–94). Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology. 2003
- Kleiss, W., Kroll, S., “Ravaz und Yakhvali, zwei befestigte Platze des 3. Jahrtausends”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 12, 1979, 27-47.
- Kleiss, W. and Kroll, S., *Survey in Ost-Azarbaidjan 1991*,” AMI 25: 1992, 1-46.
- Kuftin, B. A., *Arkheologicheskie Raskopki v Trialeti /Archaeological Excavations at Trialeti*. Izdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoi SSR (In Russian with Georgian and English summaries). Tbilisi 1941.
- Kohl, P., *The Making Bronze Age of Eurasia*. Cambridge University Press. Cambridge 2007.
- Kohl, Philip L, *Force, History and the Evolutionist Paradigm. In Marxist Perspectives in Archaeology*. Matthew Spriggs, ed. Pp. 127-134. Cambridge and Cambridge.University Press. New York 1984
- Koşay, H., “Karaz Sondajı”, *III. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler*, Ankara 1943, 165-169.
- Koşay, H., *Keban Projesi, Pulur Kazısı 1968-1970*. O.D.T.Ü. Keban Projesi Yayınları Seri III, No: 1. Ankara 1976.
- Koşay, H., “Keban'ın Pulur (Sakyol) Höyüğü Kazısında Bulunan Kutsal Ocaklar”, *Türk Tarih Kongresi 8, Kongreye Sunulan bildiriler*, Ankara 1979: 77-80.
- Koşay, H. Z., Turfan, K., “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten*, 23, 1959, 349–413.

- Koşay, H. Z., Vary, H., *Die Ausgrabungen von Pulur. Bericht über die Kampagne von 1960*. Fen-Edebiyat Fakültesi-Arkeoloji Serisi, 9, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1964.
- Koşay, H. Z., Vary, H., *Ausgrabungen von Güzelova*. Fen-Edebiyat Fakültesi-Arkeoloji Serisi no. 20. Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1967.
- Kozbe, G., “Van-Dilkaya Höyüğü Erken Transkafkasya Keramiği”, *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara 1990, 533-554.
- Kozbe, G., “Mardin Müzesinde Bulunan Habur Çanak Çömleği”, *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara 1993, 103-119.
- Kushnareva, K., *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium B.C.* The University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia 1997
- Kushnareva, K., Chubinishvili, T. N., “Istoricheskoye mesto Yuzhnogo Kavkaza v III tys. Do n.e. (The historical position of the southern Caucasus in the third millennium B.C.)”, *SA* 3, 1970, 19-24.
- Lamb, W., “The Culture of North-East Anatolia and Its Neighbours”, *Anatolian Studies*, 4, 1954, 21-32.
- Lamberg-Karlovsky, C., *Excavation of Tepe Yahya, Iran 1967-1969*. Harvard University Press. 1970
- Laneri, N., “Schwartz, M., Southeastern and Eastern Anatolia in the Middle Bronze Age”, S. R. Steadman, G. McMahon (Ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 BCE)* (s. 337-360). Oxford University Press, Oxford 2011.
- Levine, L., “Archaeological investigation in the Mahidasht, Western İran”, *Paléorient*, 2, 1974, 487-490.
- Levine, L. D., *A Summary of the Ceramic Assemblages of the Central Western Zagros from the Middle Neolithic to the Late third Millennium B.C.*, Colloques Internationaux. In Huot. CNRS. Paris 1987
- Levine, L. D., “McDonald, M., The Neolithic and Chalcolithic Periods in the Mahidasht”, *Iran*, 15, 1977, 39-50.

- Lieberman, D. E., Bar-Yosef, O., "On Sedentism and Cereal Gathering in the Natufian", *Current Anthropology*, 35(4), 1994, 431-434.
- Lippert, A., "Vorbericht der Österreichischen Ausgraben am Kordlar Tepe in Persisch-Aserbaidshen: Kampagne 1974," *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 106: 1976, 83–122.
- Majidzadeh, Y., "An early prehistoric coppersmith workshop at Tepe Ghabristan", *Akten des VII. Internationalen Kongress für iranische Kunst und Archäologie* (s. 82-92). Berlin: AMI Ergänzungsband 6. 1979
- Management and Planning*, Tabriz, 2006, 80.
- Marro, C., "Upper-Mesopotamia and Transcaucasia in the Late Chalcolithic Period (4000-3500 BC)" B. Lyonnet (Ed.). *Les Cultures du Caucase (VIème- IIIème Millénaires av. n. è.). Leurs relations avec le Proche-Orient. (77-94)*. CNRS Editions. ERC. Paris. 2007
- Marro, C., "Late Chalcolithic Ceramic Cultures in the Anatolian Highlands", K. Robinson, A. Sagona (Ed.). *Ceramics in Transitions* (s. 9–38). Ancient Near Eastern Studies, Supplement 27. Leuven: Peeters. 2008
- Marro, C., "Where did Late Chalcolithic Chaff-Faced Ware originate? Cultural dynamics in Anatolia and Transcaucasia at the dawn of urban civilization (ca. 4500-3500 BC)", *Paléorient*, 36(2), 2010, 35-55.
- Marro, C., "Eastern Anatolia in the Early Bronze Age", S. R. Steadman, G. McMahon, (Ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 BCE)* (s. 290-312). Oxford: Oxford University Press. 2011
- Mason, R. B., Cooper, L., "Grog, Petrology, and Early Transcaucasians at Godin Tepe", *Iran*, 37, 1994, 25-31.
- Masson, V. M., "Urban Centers of Early Class Society", P. L. Kohle, (Ed.). *The Bronze Age Civilization of Central Asia*,. Cambridge Massa: Peabody Museum Press. 1981
- Maziar, S., "Excavations at Köhne Pasgah Tepesi, the Araxes Valley, Northwest Iran: First Preliminary Report", *Ancient Near Eastern Studies*, 47, 2010, 165-193.

- Melek Shahmirzadi, S., *Perihistoric Iran from the beginning to the dawn of civilization*, Mahya Publications, Tehran, 1994.
- Mellink, M. J., "Anatolian Chronology", R.W.Ehrich (Ed.). *Chronologies in Old World Archaeology, I-II* (s. 207-220). Chicago: University of Chicago Press. 1992
- Mirzaee, F., *Study and Excavation at Tepe Gapan*, Unpublished. 2009
- Mirzaei, S., *M. Ö. II. Binyıl'da Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürü ve Çevre Bölgelerle İlişkileri*. (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2014
- Mocheshi, A.S., "Relative and absolute chronology Klnan hill Bijar, Sites belonging to the Chalcolithic period in West Central Iran", *Archaeology Magazine*, No 1, Winter 2011
- Moghaddam, A., "The Later Village (Chalcolithic) Period in Khuzestan", D. T. Potts (Ed.). *Oxford Handbook of ancient Iran* (s. 105-119). Oxford: Oxford University Press. 2013
- Moghaddamnia, H, *Province of Ardabil*, Print company's books in Iran Publications, Tehran 2014.
- Mshkur, M, *Historical Geography of Ancient Persia*, Donyaye ketab Publications, Tehran 1992.
- Munchaev, R., *Kavkaz na Zare Bronzogo Beka*, Nauka, Moskva. 1975
- Muscarella, O., "Excavation at Dinkha Tepe, 1966", *Bulletin of The Metropolitan Museum*, 1968, 187-196.
- Muscarella, "Excavation at agrab Tepe Iran", *MMA Journal* 8, 1973, 47-76.
- Mutin, B., "Cultural Dynamics in Southern Middle-Asia in the Fifth and Fourth Millennia BC: A Reconstruction Based on Ceramic Traditions", *Paléorient*, 38(1-2), 2012, 159-184.
- Naderi, R.; Alizadeh, M., "Several studies rock shelters and caves around the city of Mahabad, International Conference on Iran's archaeological area in North West", *Cultural Heritage and Tourism Organization, Institute of Archaeology*, 2004, 191-192.

- Naderi, R., "The report found possible evidence of ancient Paleolithic on the terrace of the river Siminehrood", *Payame Bastanshenasi Publications*, No. 5, 2005, 5-12.
- Oates, J., "Prehistoric Investigations near Mandali, Iraq", *Iraq*, 30(1), 1968, 1-20.
- Oates, J., "Ubaid Mesopotamia reconsidered", T. Young, P. Smith, P. Mortensen (Ed.). *The hilly flanks and beyond: Essays in the prehistory of southwestern Asia presented to Robert J. Braidwood* (s. 251-281). Chicago: Chicago: SAOC36. 1983
- Omrani, B., *Early Bronze Age in NW Iran*. (Doktora Tezi), University of Tarbiat Modares, unpublished, Tehran 2006.
- Omrani, B.; Zhaleh Aghdam, J., *Delimitation and layer design report and range determination of Hashtroud's Zolbien Tepe*, Archive Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of East Azerbaijan, Unpublished. 2008
- Omrani, B., Khatib Shahidi, H., Abedi, A., "Early Bronze Age, New Migrants and the Beginning of Township in Azerbaijan, NW Iran", *Iranica Antiqua*, 47, 2012, 1-27
- Özfirat, A., *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul: 2001
- Özfirat, A., "The Highland Plateau of Eastern Anatolia in The second Millennium BCE: Middle/Late Bronze Ages", A. Sagona, K. S. Robinson (Ed.). *Ceramics in Transitions: Chalcolithic through Iron Age in the Highlands of Southern Caucasus and Anatolia* (s. 59-70). Peeters, Leuven- Paris- Dudley, MA. 2008
- Palmieri, A. (), "Eastern Anatolia and Early Mesopotamia Urbanization: Remarks on Changing Relations", Liverani M., Palmieri A., Peroni, R (Ed.). *Studi di Paletnologia in Onore di S. M. Puglisi*, (s. 191-213). Università "La Sapienza", Roma 1985.
- Palumbi, G., *The Red and Black: Social and Cultural Interaction between the Upper Euphrates and Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium B.C.* Studi di preistoria orientale (SPO), Vol 2. Roma: Sapienza Università di Roma, Dipartimento di Scienze Storiche, Archeologiche e Antropologiche dell'Antichità Sapienza Università. 2008

- Palumbi, G., "The Chalcolithic of Eastern Anatolia", S. R. McMahon (Ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 BCE)* (s. 205-226). Oxford university Press, Oxford 2011.
- Pecorella, P. E., Salvini, M., *Tra Zagros eL Urmia*, Rome 1984.
- Pourfaraj, A., *The Process of Changes in Grey Potterian North West Iran*. Yüksek Lisans Tezi, Tarbiyat Modarres Universitesi. Tehran 2002.
- Pullar, J., *Tepe Abdul Hosein, A Neolithic Site in Western Iran, Excavations 1978*, BAR International Series 563, Oxford 1990.
- Rahmatpour, M, *According to investigate and identify the Bostanabad city, Archive Cultural Heritage and Tourism Organization of East Azerbaijan*, Unpublished. 2001
- Reilly, E. B., "Test Excavations at Tilki Tepe", *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, 4, 1937, 156–65.
- Reisniya, R, *Azerbaijani history in Iran*, Nima Publications, Tabriz 1989.
- Rezalu, R, *Preliminary report of the first season of excavations in the cemetery Khorramabad Meshginshahr, Iranian Cultural Heritage Organization*, Institute of Archaeology, Unpublished. 2011
- Rezalu, R., Ayramloo, Y., "The Late Bronze Age and Iron Age I Cultures in Ardabil Plain: Qalla Khosrow and Peripheral Castles", *Archaeological research in Iran*, 4(6), 2014, 65-84.
- Richter, T., Garrard, A.N., Allcock, S., Maher, L.A., "Interaction Before Agriculture: Exchanging Material and Sharing Knowledge in the Final Pleistocene Levant", *Cambridge Archaeological Journal*, 21(1), 2011, 95-114.
- Riehl, S., "Resilience at the Transition to Agriculture: The Long-Term Landscape and Resource Development at the Aceramic Neolithic Tell Site of Chogha Golan (Iran)", *BioMed Research International*, 2015, 1-22.
- Rollefson, G., "The Late Aceramic Neolithic of the Levant", *Paléorient*, 15(1), 1989, 168-173.

- Rothman, M., "The Tigris Piedmont, Eastern Jazira, and Highland Western Iran in the Fourth Millennium B.C", M. Rothman (Ed.). *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors: Cross-cultural Interaction in the Era of State formation* (s. 349-401). Santa fe: School of American Research Press. 2001
- Rothman, M., *Tepe Gawra: The Evolution of a Small Prehistoric Center in Northern Iraq*. University Museum Monographs 112, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology. 2002
- Rothman, M., "Ripple in the stream: Transcaucasia – Anatolian Interaction in the Murat / Euphrates Basin at the Beginning of the Third Millennium B.C. T.", Smith, K. Robinson (Ed.). *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond*, (s.167-184). The Cotsen Institute of Archaeology at UCLA: 200, 394.109.
- Sadek-Kooros, H., "Early Hominid Traces in East Azarbaijan, Proceeding of the IVth Annual Symposium on Archaeological Research in Iran", Edited by F. Bagherzadeh, *Iranian Center for Archaeological Research*. Tehran, 1976, 1-10.
- Sadraee, A., *Bonab the archaeological survey*, Ganjineye Honar Publishers, First Edition. 2005
- Salmanpour, R., *Report and identify archaeological city of Ahar and Horand*, *Archive Cultural Heritage*, Handicrafts and Tourism Organization of East Azerbaijan, Unpublished 2013
- Sagona, A., *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*, 3 vols. Oxford: BAR International Series 214, John and Erica Hedges/Archaeopress. 1984
- Sagona, A. & Sagona, C., "Excavations at Sos Höyük, 1998-2000: Fifth Preliminary Report", *Ancient Near Eastern Studies* 37, 2000, 56-127.
- Sagona, A., "Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory: A provisional Chronology for Northeastern Anatolia", C. Marro, H. Hauptmann (Ed.). *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IV-III Millenaires* (s. 329-373). İstanbul: Institut Francais d'Etudes Anatoliennes Georges Dumezil. 2000

- Sagona, A., "Social Boundaries and Ritual Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia", A. Sagona (Ed.). *A View from Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney* (s. 475-538). Louvain: Ancient Near Eastern Studies, Supplement 12. Peeters Press. 2004
- Sagona, A., Sagona, C., "Excavations at Sos Höyük, 1998-2000: Fifth Preliminary Report", *Ancient Near Eastern Studies*, 37, 2000, 56-127.
- Sagona, A., Zimansky, P., *Ancient Turkey*, Routledge, London 2009.
- Sagona, A., Erkmen, M., Sagona, C., "Excavation at Sos Höyük, 1997", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*. Ankara 1999, 205-206.
- Sagona, A., Pemberton, G., ve McPhee, I., "Excavation at Büyüktepe 1991: Second Preliminary Report", *Anatolian Studies*, 42, 1992, 29-46.
- Sarfaraz, A.A, *Archaeological reports of West Azerbaijan region*, Cultural Heritage. 1965
- Seidov, A., Bakhşaliev, V., Novruzlu, E. İ., Babaev, V., *Nahçıvan'ın ve Babek Bölgesinin Arkeoloji Abideleri*. Bakü. 1995
- Sevin, V., Özfirat, A., ve Kavaklı, E., "Van-Karagündüz Höyüğü kazıları (1997 Yılı Çalışmaları)", *Belleten*, LXIII(238), 2000, 847-881.
- Seyidov, A., *Nakhchivanın ilk dövrü abideleri ve onların dövrleşdirilmesi*. Çaşıoğlu. Sherazadishvili, Zviad. Bakı 2000.
- Singer, R. Wymer, J., *A hand-ax from northwet Iran: the questions of human movement between Africa and Asia in the Lower Paleolithic Periods*. In *Views of the past*, ed. L. G. Freeman, The Hague: Mouton, 1978, 13-27.
- Siyahposh, M, *The rise of civilization in Azerbaijan*, Ghomes Publications, Tehran 1991.
- Steadman, S. R., "The Early Bronze Age on The Plateau", S. Steadman, G. McMahon (Ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 BCE)* (s. 229-259). Oxford: Oxford University Press. 2011

- Stein, G., "The Development of Indigenous Social Complexity in Late Chalcolithic Upper Mesopotamia in the 5th-4th Millennia BC – An Initial Assessment", *Orini*, XXXIV, 2012, 125-151.
- Stein, G. J., Özbal, R., "A Tale of Two Oikumenai: Variation in the Expansionary Dynamics of 'Ubaid and Uruk Mesopotamia", E. C. Stone (Ed.). *Settlement and Society: Essays Dedicated to Robert McCormick Adams* (s. 329-342). Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology. 2007
- Stein, G., Edens, C., Edens, J., Boden, K., vd., "Southeastern Anatolia before the Uruk Expansion: Preliminary Report on the 1997 Excavation at Hacinebi, Turkey", *Anatolica*, 24, 1998, 143-193.
- Stein, M. A., *Old Routes of Western Iran*, London. 1940
- Stevenson, M., Mazer, J. J., "Scheetz, B. E., Laboratory Obsidian Hydration Rates: Theory, Method, and Application", M. Shackley (Ed.). *Archaeological Obsidian Studies: Method and Theory* (s. 181-204). London: Advances in Archaeological and Museum Sciences Vol. 3, New York. 1998
- Stiner, M.C. Munro, N.D., "Approaches to Prehistoric Diet Breadth, Demography, and Prey Ranking Systems in Time and Space", *Journal of Archaeological Method and Theory*, 9(2), 2002, 181-214.
- Shahrabi, M., 1995. *Sea and Lake in Iran*, Geology Organization of Iran: Tehran(In Persian).
- Summers, G., *A study of the Architecture. Pottery and other material from Yanik Tepe, Haftavan Tepe VIII*. Ph.D Diss, University of Manchester, Manchester 1982
- Summers, G., "Yanik Tepe and the Early Trans-Caucasian Culture Problems and Perspectives", A. Sagona (Ed.). *A View from Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, (s. 617- 643). Louvain: Ancient Near Eastern Studies, supplement 12. Peeters Press. 2004
- Summers, G., *Yanik Tepe, Northwestern Iran: The Early Trans-Caucasian Period, Stratigraphy and Architecture*. Louvain: Peeters Publishers. 2013
- Swiny, S., "Survey in Northwest Iran" 1971 East and west vol. 25. 1975, S. 77-69.

- Swiny, S., "Survey in North-West Iran", *East and West*, 25(1-2), 1975, 77-96.
- Şerifoğlu, T. E., "The Malatya-Elaziğ Region during the Middle Bronze Age: A Re-Evaluation of the Archaeological Evidence", *Anatolian Studies*, 57, 2007, 101-14.
- Takaoğlu, T., "Hearth Structures in the Religious Pattern of Early Bronze Age, Northeast Anatolia", *Anatolian Studies*, 50, 2000, 11-16.
- Talai, H., "Late Bronz Age and Iron Age Architecture in Sagzabad-Qazvin Plain- The Central Plateau of Iran", *Iranica Antiqua*, 34, 1983a, 9-15.
- Talai, H., "Pottery evidence from Ahrendjan Tepe, a Neolithic site in Salmas plain Azerbaijan", *Iran. AMI, Bnad*, 16, 1983b, 7-17.
- Talai, H., "Shorter Notices: Notes on New Pottery Evidence from The Eastern Urmia Basin: Gol Tepe", *Iran*, 22, 1984, 151-156.
- Talai, H., *The Bronze Age of Iran*. SAMT Press, Tehran 2006.
- Talai, H., *Iranian Art and Archaeology in The First Millennium B.C.*, 5th edition. Tehran: SAMT Press, 2007.
- Talaei, H.; Ajorloo, B., "Brief review Neolithic era in Azerbaijan", *Tehran University Faculty of Literature and Human Sciences*, No 185, 2008, 77-100.
- Thissen, L.C., "Türkiye'de Sramik Üretimnin Başlangıcı: Genel Bir Bakış", C. Lichter, S. Gün (Ed.). *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanın En Eski Anıtları* (s. 523-530). Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2007
- The geography of the Armed Forces, Culture, geography, Rivers State, The drainage basin of Lake Urmia, Armed forces Publications, (2002), S. 3.
- Todd, I., "Anatolia and the Khirbet Kerak Problem", H. Jr. Hoffner (Ed.). *Orient and Occident* (181-206). Verlag Butzon & Bercker, Kevelaer 1973.
- Van Driel, G., "Jebel Aruda, the 1982 Season of Excavation", İnterim Report. *Akkadica*, 33, 1983, 1-26.
- Van Lonn, M. (1973). "The Excavation at Korucutepe, 1968-70: Preliminary Report Part I: Architecture and General Fins", *Journal of Near Eastern Studies*, 32(4), 357-423.

- Van Zeist, W.T. & Bottema, S., 1977. Palynological investigations in western Iran, *Palaeohistoria* 19: 19-85
- Velayaty, R, *Review and identify archaeological city Bostanabad, Archive Cultural Heritage and Tourism Organization of East Azerbaijan*, First Chapter, Unpublished. 2006
- Verhoeven, M., “Transformations of Society: The Changing Role of Ritual and Symbolism in the PPNB and the PN in the Levant, Syria and South-East Anatolia”, *Paléorient*, 28(1), 2002, 5-13.
- Voigt, M., *Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement*, The University Museum, Pennsylvania 1983
- Voigt, M, *Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement*. The University Museum, Pennsylvania 1983.
- Voigt, M., “Excavations at Neolithic Gritille”, *Anatolica*, XV, 1989, 217-232.
- Voigt, M., Dyson, R. H., “The Chronology of Iran Ca. 8000 –2000 B.C. W.”, Ehrich Robert (Ed.). *Chronologies in Old World History*, 3rd edition (s. 122-178). Chicago. 1992
- Voigt, M. M., Dyson, R., “The chronology of Iran, Jr. ca. 8000-2000B.C”, in R. W. Ehrich (ed.), *Choronologies in Old World Archaeology*, Vol. I, Chicago, 2nd ed: 1992, 122-178.
- Wilkinson, T. J., 1990. *Town and Country in Southeastern Anatolia, Volume 1: Settlement and Land Use at Kurban Hoyuk and Other Sites in the LowerKarababa Basin*. University of Chicago Press, Chicago.
- Young, T. C., *Excavations at Godin Tepe: First Progress Report*. Royal Ontario Museum, Toronto 1969.
- Young, T. C., “An archaeological survey of the Kangavar valley”, F. Bagherzadeh (Ed.). *Proceeding of the IIIrd Annual Symposium on Archaeological Research in Iran* (s. 23-30). Iranian Centre for Archaeological Research, Tehran 1975
- Young, T.C., “Survey in Western Iran, 1961”, *Journal of Near Eastern Studies*, 25, 1966, 228-39.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Manouchehr ESKANDARZADEH
Doğum Yeri ve Tarihi	Mahabad 10/06/1979
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Abhar Üniversitesi
Y. Lisans Öğrenimi	Abhar Üniversitesi
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce, Türkçe, Farsça, Azerice
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	man.eskandarzadeh@gmail.com
Tarih	